

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
імені В.І. ВЕРНАДСЬКОГО
ІНСТИТУТ РУКОПИСУ

ТИМУР ГОРБАЧ

**INTER RASEM ET BELLUM:
ПОЛЬЩА І НІМЕЦЬКИЙ ОРДЕН
У XIII – НА ПОЧАТКУ XV ст.**

КИЇВ 2017

Затверджено до друку Вченою радою
Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського
(протокол № 11 від 21 грудня 2016 року)

В і д п о в і д а л ь н и й   р е д а к т о р
М.О. Рудь

Р е ц е н з е н т и:

Г.В. Боряк, доктор історичних наук, професор, член-кореспондент
НАН України (Інститут історії України НАН України)
В.М. Піскун, доктор історичних наук, професор
(Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М.С. Грушевського НАН України)

УДК 94(438+430)''12/14'':27-788.435
ББК ТЗ(4ПОЛ)41/42-682
ТЗ(4НІМ)42-552

Горбач Т.С. *Inter pacem et bellum* : Польща і Німецький орден у XIII – на початку XV ст. / Тимур Горбач ; відп. ред. М.О. Рудь ; НАН України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. – Київ, 2017. – 200 с.
ISBN 978-966-02-8163-9

Пропонована книга є першим україномовним синтезом з історії військово-дипломатичних відносин Польщі і Німецького ордену в XIII – на початку XV ст. У монографії на основі широкого комплексу наративних та актових джерел послідовно розкриті причини та передумови, що призвели до польсько-орденського політичного та збройного протистояння в XIV – першому десятилітті XV ст., з'ясовані його наслідки для подальшого розвитку обох держав. Особливу увагу приділено дослідженню характеру та форм співпраці польських князів з Орденем на початковому етапі його перебування в Пруссії, а також участі польського рицарства у пруських походах європейської знаті. Встановлено, в який спосіб відбувалося розв'язання двосторонніх конфліктів Польського королівства з державою Німецького ордену в Пруссії. Спростовано поширене твердження про винятково антагоністичну модель польсько-орденського співіснування.

Видання розраховане на широке коло дослідників та всіх, хто цікавиться історією європейського середньовіччя.

ISBN 978-966-02-8163-9 (друковане видання)
ISBN 978-966-02-8164-6 (електронне видання)

© Горбач Т.С., 2017
© Національна бібліотека України
імені В.І. Вернадського, 2017

Uxori et filiae meae carissimae

ЗМІСТ

ВСТУП	7
Розділ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД. ДЖЕРЕЛА	
Німецька історіографія	11
Польська історіографія	19
Російська, радянська, пострадянська російська історіографія ..	24
Українська історична наука	29
Джерела	31
Розділ 2. ПОЛЬЩА І НІМЕЦЬКИЙ ОРДЕН У XIII – НА ПОЧАТКУ XIV ст.	
Польський хрестоносний рух у Пруссію першої третини XIII ст. та його наслідки. Запрошення Німецького ордену до Пруссії	45
Відносини польських князівств з Німецьким орденом на тлі поморсько-орденського конфлікту 1236–1253 рр.	54
Польща, Східне Помор'я та Німецький орден у другій половині XIII – на початку XIV ст.	70
Розділ 3. ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО І ДЕРЖАВА НІМЕЦЬКОГО ОРДЕНУ В ПРУССІЇ У XIV ст.	
Німецький орден у політиці Владислава Локетка. Боротьба за Східне Помор'я	83
Польща Казимира III і Німецький орден: пошуки компромісу ...	92
Inter rasem et bellum medium est, або про участь польського рицарства в орденських «райзах» на Литву	103
Розділ 4. ПОЛЬСЬКА КОРОНА ТА ОРДЕНСЬКА ПРУССІЯ НА ПОЧАТКУ XV ст.	117
ВИСНОВКИ	135
ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	137
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ	138
ІЛЮСТРАЦІЇ	161
ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ	177
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК	178
ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК	190
SUMMARY	196
ZUSAMMENFASSUNG	197
АНОТАСІЯ	198
АННОТАЦІЯ	199

ВСТУП

Проблема слов'яно-німецьких відносин у добу Середньовіччя посідає важливе місце в європейській науці, адже в історії Європи є небагато спільнот, подібних слов'янам та німцям, чиє протистояння протягом сторіч мало такий великий міжнародний резонанс. Однак політичний чинник у цій галузі досліджень був дуже сильним, а іноді просто всеосяжним. Він породив термін «Drang nach Osten», що на довгі роки став дефінітивним для розуміння природи слов'яно-німецьких відносин в історичній ретроспективі. Промовистою в цьому контексті є інтерпретація давніх сюжетів, що відображають історію співіснування Польщі і держави Німецького ордену в Пруссії.

Для німців поступ на схід відбувався одночасно з утвердженням німецького права, з рухом ганзейських купців та розселенням колоністів на східноєвропейському просторі. У IX–XII ст. на землях між Ельбою та Одером, а також на південному узбережжі Балтійського моря колонізації завжди передувала паціфікація, відтак християнізація місцевого язичницького населення. На початку XIII ст. в поле зору хрестоносних акцій потрапляють заселені балтами Лівонія та Пруссія. Остання на той час вже, мабуть, не пам'ятала місіонерських дінь Адальберта Празького та Бруно Кверфуртського, живучи за власними звичаями. Конгломерат пруських племен переживав процес розпаду родоплемінного ладу і формування ранньфеодальних відносин. Феодалізація тягла за собою грабіжницькі напади на сусідні землі Польщі, з яких живилися пруські вожді. Так сталося, що саме Німецький орден було запрошено до Пруссії для захисту польських кордонів.

На початку XIV ст. Орден, що доти сумлінно виконував свою місію, ведучи виснажливі війни з язичниками, чи не вперше відкрито зазіхнув на землі сусідньої християнської держави. Анексія Східного Помор'я спровокувала гострий політичний конфлікт з Польським королівством, що неодноразово переростав у відкрите збройне протистояння. Його відлуння ясно чулося в сусідніх країнах.

Кількавікова історія польсько-орденського сусідства сповнена глибокого драматизму на тлі запеклої боротьби, ціною перемоги в якій було право на вільний розвиток та існування. Утім, так було не завжди. Посеред розбрату неодноразово з'являлися спільні точки дотику для порозуміння та навіть співробітництва. На початках – це спільні військові акції проти пруссів, згодом – участь польського рицарства в орденських «райзах» на Литву.

Беручись за написання цієї книги, я поставив собі за мету відкрити маловідомі для українського читача сторінки історії військово-дипломатичних відносин Польщі і Німецького ордену в XIII – на початку XV ст. Задля цього довелося розв'язати низку завдань: дослідити генезу та головні напрямки польсько-орденських відносин у XIII ст.; з'ясувати передумови та причини, що призвели до польсько-орденського протиборства в XIV – на початку XV ст., розкрити його перебіг та наслідки; проаналізувати, в який спосіб відбувалося

розв'язання двосторонніх конфліктів, що протягом тривалого часу ускладнювали стосунки між Польщею і Німецьким орденом; встановити засади та форми польсько-орденської співпраці. Останній пункт набуває особливого значення для спростування хибних уявлень про винятково антагоністичну модель польсько-орденського співіснування.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період XIII – початку XV ст. Нижня хронологічна межа (20-ті роки XIII ст.) збігається з активізацією хрестоносного руху польських князів у Пруссію як протидії вторгненню язичників на терени Мазовецького князівства. Безрезультатність захисних акцій, організованих польською політичною елітою, спонукала князя Конрада Мазовецького звернутися по допомогу до Німецького ордену, який на початку 30-х років XIII ст. прибув до Пруссії. Ці події започаткували процес польсько-орденських відносин. Верхньою хронологічною межею є 1411 р. – укладання Першого Торнського мирного договору, що став завершальним акордом польсько-орденського протиборства у «Великій війні» (1409–1411).

Щоб полегшити читачеві орієнтацію в тексті, слід зробити кілька термінологічних зауважень.

Держава Німецького ордену – феодальна держава німецького чернечо-рицарського ордену св. Діви Марії, яка у XIII–XVI ст. охоплювала історичні області Пруссії, Лівонії, Естляндії, Курляндії, Східного Помор'я та Нової марки. У першій чверті XIV ст. до Пруссії були перенесені резиденції верховних магістрів та найвищих сановників Ордену, що стало завершальним етапом у формуванні орденської держави.

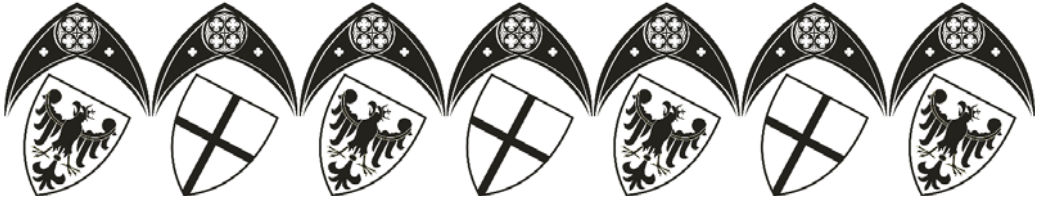
Для позначення орденської корпорації, з метою уникнення тавтологічних збігів, я подекуди використовував термін «Хрестоносці», що часто зустрічається в середньовічних латиномовних джерелах (*Cruciferi; ordo Cruciferorum*) як неофіційна назва Німецького ордену. Водночас, під терміном «хрестоносці» (з малої літери) – слід розуміти всіх учасників рицарського хрестоносного руху.

Імена членів Ордену вжиті у формі, наближеній до оригінальної. Польські, як і загалом слов'янські власні імена та назви адаптовані до сучасного українського правопису. Топонімічні назви місцевостей Пруссії та Східного Помор'я в передорденський період подаються в польськомовній, а за часів панування Ордену – в німецькомовній традиції (напр. Хелмінська/Кульмська земля).

Підґрунтям для виходу монографії стала дисертаційна робота, написана та захищена в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (2013) під керівництвом доцента Кафедри історії стародавнього світу та середніх віків Миколи Олексійовича Рудя.

На завершення хочу щиро подякувати всім, хто допомагав мені в підготовці та публікації цієї книги. Найперше моєму дорогому вчителю – доценту Миколі Олексійовичу Рудю. Особливу подяку висловлюю директору Інституту рукопису члену-кореспонденту НАН України Любові Андріївні Дубровиній та всім співробітникам цієї установи, адже саме завдяки їхній згуртованій, копіткій праці ця книга побачила світ. За грантову підтримку, а також можливість відвідати польських архівів та бібліотек вдячний Музею історії Польщі у Варшаві (Muzeum Historii Polski w Warszawie).

Розділ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ОГЛЯД.
ДЖЕРЕЛА

Німецька історіографія

З ацікавленість історією Німецького ордену та його держави виникла в середовищі пруської наукової спільноти ще наприкінці XVIII ст., проте більш активно її почали вивчати лише в першій половині XIX ст.¹ Наукові підвалини в дослідженні історії Німецького ордену були закладені професором Кенігсберзького університету Й. Фойгтом. Будучи одночасно директором державного архіву, він упорядкував і систематизував багато матеріалів з історії Ордену в Пруссії, що знайшли своє відображення в шеститомному виданні «Codex diplomaticus Prussicus»². Його перу також належить найбільш повна історія Пруссії доби Середньовіччя – «Історія Пруссії від найдавніших часів до занепаду Німецького ордену»³.

Праця Й. Фойгта була спричинена зростаючим інтересом до пруського культурно-історичного спадку, що колись був породжений лицарською спільнотою Ордену. Поширення ідей романтизму на тлі визвольних воєн з Наполеоном сприяло піднесенню патріотичного духу серед пруської інтелектуальної та правлячої еліти⁴. Й. Фойгт значною мірою започаткував відродження історичної традиції Ордену в німецькій історіографії. Розглядаючи в історичній ретроспективі пруську місію Ордену, Й. Фойгт характеризував її як овіяну «духом часу», сповнену сакральної християнської ідеї і, що не менш важливо, освячену католицькою церквою боротьбу слуг господніх з язичниками. Погляди дослідника на відносини орденської держави з Польщею генерувалися на підґрунті суб'єктивного переконання про слабший культурний розвиток поляків у порівнянні з німцями⁵.

¹ У цей час історія Ордену висвітлювалася німецькими дослідниками в межах загальної історії Пруссії (ВАСЗКО L. Geschichte Preußens. – Königsberg, 1792–1800. – Bd. 1–6 (орденський період пруської історії висвітлено в перших чотирьох томах); КОТЗЕВУЕ A. Preußens ältere Geschichte. – Hamburg, 1811. – Bd. 1–4.

² VOIGT J. Geschichte Preußens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens. – Königsberg, 1827–1839. – Bd. 1–9.

³ VOIGT J. Geschichte Preußens von den ältesten Zeiten bis zum Untergang der Herrschaft des Deutschen Ordens. – Königsberg, 1827–1839. – Bd. 1–9.

⁴ Звернення до минулого найперше знайшло своє вираження у відбудові Марієнбурзького замку (розпочалася в 1817 р.), що відбувалася під керівництвом обер-президента Прусської провінції Т. фон Шена. За його концепцією, Марієнбургу відводилася роль місця історичної пам'яті, однак не лише як столиці верховних магістрів, але також як символів пруського ландверу часів воєн з Наполеоном I. Це ще не було повною рецепцією традицій орденської держави, утім давало поштовх до подальших досліджень історії краю (SCHMID B. Oberpräsident von Schön und die Marienburg. – Halle, 1940. – S. 11; BOOSKMAN H. Preußen, der Deutsche Ritterorden und die Wiederherstellung der Marienburg // Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen. – Bad Godesberg, 1967. – S. 550; BISKUP M. Rola zakonu krzyżackiego w wiekach XIII–XVI // Stosunki polsko-niemieckie w historiografii: studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej. Cz. 1 / pod red. J. Krasuskiego [etc.]. – Poznań, 1974. – S. 327–329).

⁵ VOIGT J. Op. cit. – Bd. 2. – S. IX.

Завоювання Хрестоносцями Східного Помор'я в 1308–1309 рр., на думку Й. Фойгта, мало позитивні наслідки для цього регіону, позаяк Орден приніс на поморські землі німецьку культуру та процвітання⁶. Головним винуватцем за нападу могутності Ордену після 1410 р. стало Польське королівство на чолі з Владиславом II Ягайлом. Зрештою, до згасання орденської держави, окрім внутрішньополітичної кризи, були причетні також поляки, котрі не оминали нагоди втрутитись у внутрішні конфлікти, що точилися між орденською рицарською корпорацією та конфедерацією пруських міст⁷.

Дещо інакші погляди на місію Німецького ордену та його східну політику мав відомий науковець та публіцист, впливовий політик Г. фон Трайчке. У своєму есе «Пруссія – земля Німецького ордену» він розмірковував над сутністю пруської держави Ордену, а також над роллю, яку вона відіграла в історії Балтійського краю⁸. Його праця мала значний вплив на усвідомлення німцями історичної місії Ордену та вагомості залишеного ним східнопруського спадку⁹. Г. фон Трайчке, на заміну ідеям просвітницькому гуманізму Й. Фойгта, приніс власні ідеї агресивного націоналізму. Період 1466–1772 рр., коли Західна Пруссія (Королівська Пруссія) входила до складу Польщі, Г. фон Трайчке вважав прикладом неприродного стану речей, коли слов'яни правили німцями¹⁰. Агресивна діяльність Ордену стосовно Польщі у 1308–1309 рр. зумовлювалася політичними потребами німецької колонії в Пруссії. Приводом до польсько-орденського конфлікту була ненависть поляків, котрі не могли змиритися з тим, що на Помор'ї м'які звичаї німців (*milde Sitte der Deutschen*) витіснили нестримну дикість слов'ян (*Rohheit des Slawentums*)¹¹. Калішський мир 1343 р. став перемогою Ордену над Польщею, яка добровільно відмовилася від Помор'я. Битва біля Танненберга була першою великою перемогою слов'ян над німцями, а Другий Торнський мир 1466 р. – ганебним договором, який перетворив верховного магістра на ленника польського короля¹². Погляди Г. фон Трайчке стосовно Ордену як репрезентанта німецького духу і символу боротьби зі слов'янами на Сході доволі міцно вкорінилися у свідомості німців. Від середини ХІХ ст. й до кінця Другої світової війни Орден у Німеччині багато в чому сприймався з позицій Г. фон Трайчке¹³.

Корифей німецької історичної науки та офіційний історіограф Пруссії Л. фон Ранке в своїй праці «Пруссія історія» (*Preußische Geschichte*) наголошував на винятковій ролі німецького дворянства у творенні та германізації пруської колонії німців, на долю якого покладалася місія оборони західної культури на європейському Сході від чужих народів (слов'ян?)¹⁴.

⁶ Ibid. – S. 262.

⁷ Ibid. – Bd. 9. – S. 754.

⁸ TREITSCHKE H. Das deutsche Ordensland Preußen // IDEM. Historische und politische Aufsätze, vornehmlich zur neuesten deutschen Geschichte. – Aufl. 2. – Leipzig, 1865. – S. 1–67.

⁹ Ibid. – S. 26.

¹⁰ Ibid. – S. 89.

¹¹ Ibid. – S. 24.

¹² Ibid. – S. 78.

¹³ БОКМАН Х. Немецкий Орден: двенадцать глав из его истории / пер. с нем. В. И. Матузовой. – Москва, 2004. – С. 198.

¹⁴ Цит. за: BISKUP M. Op. cit. – S. 337.

З останньої третини ХІХ ст. одним з наріжних каменів у дослідженні польсько-орденських відносин стала проблема правового статусу Німецького ордену в пруських землях. Джерела повідомляють, що в 1226 р. орденських рицарів запросив до Пруссії польський князь Конрад Мазовецький. Він надав Хрестоносцям Хелмінську землю, зобов'язавши їх захищати його володіння від нападів пруссів. Домовленості мазовецького князя з Орденем були юридично скріплені кількома офіційними документами, серед яких: бечський (1228), хелмінський (1230) та крушвицький привілеї (1230). Ці документи визначали юридичні та матеріальні засади перебування орденських рицарів у Хелмінській землі, ставши водночас вагомими аргументами у майбутніх суперечках з Польщею стосовно законності утримання Орденем цієї території. Тривалий час автентичність привілеїв не підлягала сумніву. Першим дослідником, який назвав їх фальсифікованими, був М. Перльбах. Результати своїх досліджень він виклав у працях «Найдавніші пруські грамоти» та «Прусько-польські студії до історії середньовіччя»¹⁵. Висновки М. Перльбаха поклали початок жвавій дискусії між прихильниками його концепції, а також тими, хто вважав її хибною. З-поміж німецьких науковців, що сприйняли погляди свого колеги, були видавці першої частини першого тому документів серії «Пруські грамоти» Р. Філіппі та К. Велкі, а також автор дослідження «Історія Східної та Західної Пруссії» – К. Лохмеер¹⁶. Знайшлося й чимало захисників автентичності згаданих привілеїв, а отже й легітимності створення орденської держави на землях Пруссії (А. Серафим, Е. Каспар та Е. Машке)¹⁷.

Від 1923 р. над дослідженням історично-культурного спадку Пруської держави працювала заснована в Кенігсберзі «Історична Комісія з вивчення Східної та Західної Пруссії» (Historische Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung). Результати її досліджень публікувалися в щорічнику «Давньопруські дослідження» (Altpreussische Forschungen), що виходив з 1924 по 1943 р. Комісія тісно співпрацювала з Кенігсберзьким університетом та іншими організаціями, котрі займалися вивченням історії Пруссії.

1932 р. вийшла праця К. Крольмана «Політична історія Німецького ордену в Пруссії». У ній автор пов'язує утворення орденської держави з хвилею загальнонімецького руху на Схід, що призвів до тимчасового відвоювання слов'янізованих територій на схід від річки Ельби. К. Крольман, подібно до Г. фон Трайчке, вказував на відверту ненависть поляків до Німецького ордену, яка безпосередньо проявилася в їхніх агресивних діях на початку ХV ст. Причину занепаду орденської держави дослідник вбачав у діяльності Пруського Союзу (виник 1440 р.), що підтримувався Польщею¹⁸.

¹⁵ PERLBACH M. Die ältesten preussischen Urkunden // Altpreussische Monatsschrift. – Königsberg, 1873. – Bd. 10. – S. 609–649; EJUSDEM. Preussisch-polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters. – Halle, 1886. – H. 1. – 128 s.

¹⁶ Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung / hrsg. von A. Philippi, in Verbindung mit [C. P.] Wölky. – Königsberg, 1882. – Bd. 1. – H. 1. – S. 60; LOCHMEYER K. Geschichte von Ost- und Westpreussen. – Gotha, 1908. – S. 78–83.

¹⁷ SERAPHIM A. Zur Frage der Urkundenfälschungen des deutschen Ordens // Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte. – Leipzig, 1906. – Bd. 19. – S. 1–87; CASPAR E. Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaates in Preussen. – Tübingen, 1924. – S. 12–13; MASCHKE E. Polen und die Berufung des Deutschen Ordens nach Preussen. – Danzig, 1934. – S. 39–41, 60.

¹⁸ KROLLMANN C. Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen. – Königsberg, 1932. – S. 158.

Схожі думки висловлював Е. Машке, праці якого сповнені роздумів про сакральну місію орденського братства, яке йшло до заснування «нової німецької Батьківщини на Сході», про боротьбу за необхідний німцям життєвий простір, про визначні перемоги братів-рицарів над язичниками пруссами. Е. Машке, осмислюючи «німецький феномен» Ордену, значення його пруської держави, апелює до християнської ідеї служіння Богу та імперії, доктрину якої висунув і ревно втілював у життя один з найвизначніших магістрів Ордену – Герман фон Зальца. Чи не найголовніша заслуга орденських рицарів, на думку вченого, полягає у відвоюванні «життєвого простору» (Lebensraum) для німецького народу на сході Європи¹⁹. Роботи Е. Машке значною мірою репрезентували офіційні погляди Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини, до лав якої він вступив 1937 р.

У той самий час опублікував свою книгу Б. Шумахер²⁰. Розмірковуючи над значенням Німецького ордену в історії Пруссії в ретроспективі, дослідник акцентував увагу на історичному праві німців володіти пруськими землями, адже для їхньої германізації вони доклали багато зусиль. Б. Шумахер наголошував на нерозривному зв'язку Ордену з німецькою нацією, що живила державу в Пруссії. Місія Ордену, на його переконання, полягала в сприянні господарському розвитку краю, в будівництві замків, церков, селищ і міст, що міцно пов'язувало Пруссію з німецькими землями. Протистояння Хрестоносців з Польщею було спричинене ворожістю польської правлячої еліти до Ордену²¹.

Поразка Німеччини у Другій світовій війні потягла за собою процес демілітаризації та денацифікації країни і, разом з тим, зміни в ментальності та психології німецького суспільства. У 50–60 роках ХХ ст. в німецькій історіографії гасла про «рух на Схід» і відвоювання «життєвого простору» лунають відчутно рідше. Їх заступають погляди стосовно християнізаційної і культурної місії Німецького ордену на землях Балтики.

Німецькі дослідники, передусім В. Губач, Е. Вайзе, М. Тумлер, К. Форстрайтер, вбачали в пруських землях насамперед об'єкт німецької колонізації, при цьому всіляко замовчуючи насильницькі шляхи її реалізації²². В. Губач не приділяв значної уваги відноsinам Ордену з Польщею. Загарбання Хрестоносцями Східного Помор'я він розглядав лише в контексті викупу прав на нього в Бранденбурзької марки в 1309 р. Конфронтація Ордену з Польським королівством та Великим князівством Литовським у XV ст. відбувалася в період ослаблення могутності орденської держави, в результаті чого вона програла в протистоянні з об'єднаним «східним світом»²³.

¹⁹ MASCHKE E. Der deutsche Ordensstaat: Gestalten seiner grossen Meister. – Hamburg, 1935. – S. 5–47, 126; EJUSDEM. Der Deutsche Orden. – Jena, 1939. – S. 14–35.

²⁰ SCHUMACHER B. Geschichte Ost- und Westpreußens. – Königsberg, 1937. – S. 201.

²¹ Ibid. – S. 45, 116.

²² HUBATSCH W. Epochen Politischer Gestaltung in nordostdeutschen Raum von Mittelalter bis zum Mitte des 18 Jahrhunderts // ZfO. – 1966. – Bd. 15. – H. 2. – S. 216; WEISE E. Der Heidenkampf des Deutschen Ordens // Ibid. – 1963. – Bd. 12. – H. 3. – S. 420–473; Ibid. H. 4. – S. 622–672; Ibid. 1964. – Bd. 13. – H. 3. – S. 401–420; TUMLER M. Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400. – Wien, 1955. – 746 s.; FORSTREUTER K. Fragen der Mission in Preußen von 1245–1260 // ZfO. – 1960. – Bd. 9. – H. 2/3. – S. 250–268.

²³ HUBATSCH W. Eckpfeiler Europas. Probleme des Preußenlandes in geschichtlicher Sicht. – Heidelberg, 1953. – S. 21.

Загалом у повоєнній Німеччині Орден тривалий час викликав менший інтерес, ніж у сусідній Польщі. У Західній Німеччині історія Ордену та середньовічної Пруссії досліджувалася переважно вченими, що прибули зі сходу країни (східними та балтійськими німцями). Їхня діяльність зосереджувалася навколо кількох наукових комісій та гуртків. Так, 1948 р. у Геттінгені виник Робочий гурток (Göttinger Arbeitskreis). Два роки по тому в Марбурзі постав Інститут імені Йоганна Готфріда Гердера (Johann Gottfried Gerder-Institut), що одразу перетворився на центр історичних досліджень країн Центрально-Східної Європи. Друкованим органом інституту став журнал «Часопис східноєвропейських досліджень» (Zeitschrift für Ostforschung. З 1994 р. журнал виходить під назвою «Часопис досліджень Центрально-Східної Європи» (Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung)). На його шпальтах регулярно з'являлися статті на орденську тематику. Тоді ж відновила роботу «Історична Комісія з вивчення Східної та Західної Пруссії», яка працює спільно з Інститутом Гердера. Редакційне бюро комісії публікувало багато тематичних матеріалів, серед яких: бюлетень «Прусська земля» (Preussenland) біографічний довідник «Давньопруські біографії» (Altpreussische Biographie), «Прусські грамоти» (Preußisches Urkundenbuch), «Державні договори Німецького ордену в Пруссії у XV ст.» (Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen im 15. Jahrhundert).

Суттєві зрушення у вивченні історії Ордену відбулися 1967 р., коли Німецький орден²⁴ сам започаткував серію наукових досліджень з власної історії під назвою «Джерела та студії до історії Німецького ордену» (Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens). Завдяки цьому були створені умови для публікації праць широкого спектру, де висвітлюються різні аспекти орденської історії²⁵.

Знаковою віхою для польсько-німецьких відносин в історіографії була гостра полеміка навколо шкільних підручників, що спалахнула на початку 70-х років ХХ ст. Однією з найважливіших проблем була інтерпретація питань, пов'язаних з середньовічною історією Німецького ордену в Пруссії. У 1974 р. в Торуні під патронатом ЮНЕСКО відбулася спільна конференція польських та німецьких науковців, яка мала врегулювати наявні непорозуміння та посприяти узгодженню спільної концепції шкільних підручників²⁶. Продовженням

²⁴ Сучасна офіційна назва організації «Deutscher Orden. Brüder und Schwestern vom Deutschen Haus St. Mariens in Jerusalem». У наш час Орден продовжує свою діяльність як релігійно-благодійна та просвітницька організація на території Австрії, Німеччини, Італії, Чехії та Словаччини. Резиденція верховного магістра і центральний апарат орденської адміністрації розташовані у Відні.

²⁵ На сьогодні кількість виданих книг серії «QSGDO» нараховує 76 томів.

²⁶ Торунській конференції передувала зустріч учених у Варшаві (1972). Докладніше про це див.: MÜLTHOFF R. Deutsch-polnische Schulbuchkonferenz in Thorn (Toruń) zum Deutschen Orden // Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographieunterricht. – Braunschweig, 1975. – Bd. 16. – S. 255–256; Rola Zakonu Krzyżackiego w podręcznikach szkolnych Republiki Federalnej Niemiec i Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej: materiały konferencji historyków RFN i PRL (Toruń, wrzesień 1974 r.) / pod. red. M. Biskupa. – Wrocław, 1976. – 111 s.; Zakon Krzyżacki a Polska w średniowieczu (IV Konferencja Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL – RFN historyków 16–22 IX 1973 r., Warszawa; V Konferencja Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL – RFN 19–23 IX 1974 r., Toruń) / pod. red. M. Biskupa. – Warszawa, 1987. – 114 s.; ARNOLD U. Deutschordensgeschichte und deutsch-polnische Schulbuchgespräche // Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte vom 13. bis 20. Jahrhundert. Festschrift zum 90. Geburtstag von Althochmeister P. Dr. Marian Tumlner am 21. Oktober 1977 / hrsg. von U. Arnold. – Marburg, 1978. – S. 344–353; ARNOLD U. Schulbuchgespräche zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Volksrepublik

конструктивного польсько-німецького діалогу стала конференція в Ольштині (1979), де, серед іншого, обговорювалися проблеми, пов'язані з культурно-політичним значенням держави Німецького ордену в Пруссії²⁷.

Результатом плідної співпраці польсько-німецької наукової спільноти було започаткування в 1981 р. регулярних наукових колоквіумів «Ordines Militares Colloquia Torunesia Historica», головною тематикою яких є історія духовно-рицарських орденів. Колоквіуми проходять раз на два роки на базі Інституту історії та архівістики Університету Миколая Коперніка в Торуні²⁸. Ще одним кроком для поглиблення співпраці стала публікація німецькомовного збірника статей провідних польських науковців – М. Біскупа, Г. Ловмянського, Б. Зінтари, Я. Поверського, Г. Лябуди, Г. Хлопоцької, З.Г. Новака, К. Гурського. Завдання публікації полягало в ознайомленні німецьких колег з головними напрямками досліджень історії Ордену в тогочасній польській історіографії. Коло визначених проблем охоплювало політичні, економічні, культурні та історіографічні аспекти²⁹.

Подальша взаємодія науковців призвела до створення в 1985 р. у Відні «Міжнародної історичної Комісії з дослідження Німецького ордену» (Internationale Historische Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens) на основі видавничої серії «Джерела та студії до історії Німецького ордену». Метою комісії, як зазначалося в статуті, було вивчення історії Ордену від його заснування і до сучасності в регіональному, європейському та світовому контексті. Президентом комісії делегати обрали проф. Боннського університету У. Арнольда, а його першим заступником – проф. М. Біскупа³⁰. Щодва роки члени комісії збираються на конференції, де оприлюднюють результати своїх досліджень.

Нові підходи до сприйняття проблемних питань історії Німецького ордену відбилися на сторінках книги Г. Бокмана «Німецький орден. Дванадцять

Polen. Entwicklung – Probleme – Perspektiven // Bundesrepublik Deutschland – Volksrepublik Polen. Bilanz der Beziehungen und Perspektiven ihrer Normalisierung / hrsg. von H. A. Jacobsen [etc.]. – Frankfurt am Main, 1979. – S. 328–364; польське видання: Polska Rzeczpospolita Ludowa – Republika Federalna Niemiec. Bilans stosunków wzajemnych. Problemy i perspektywy normalizacji / pod. red. eosdem. – Warszawa, 1979. – S. 241–264.

²⁷ Die Rolle Schlesiens und Pommerns in der Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen im Mittelalter: XII deutsch-polnische Schulbuchkonferenz der Historiker von 5. bis 10. Juni 1979 in Alenstein/Olsztyn (Polen) / hrsg. von R. Reimenschneider. – Braunschweig, 1980. – 188 s. (див. зокрема: BISKUP M. Pommern und Pommerellen als Problem der deutsch-polnischen Beziehungen im 14. und 15. Jahrhundert (S. 143–155)).

²⁸ Організатором колоквіумів був знаний польський медієвіст З. Г. Новак. Наразі координаторами роботи колоквіумів виступають проф. Торунського університету Миколая Коперніка Р. Чає та проф. Гамбурзького університету Ю. Сарновський. Детальніше про роботу перших торунських колоквіумів див.: ARNOLD U. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica // ZfO. – 1984. – Bd. 33. – H. 2. – S. 244–257; KOSTRZAK J. III Konferencja «Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica» w Toruniu // ZH. – 1986. – T. 51. – Z. 3. – S. 214–216; ЕКДАHL S. Colloquia Torunensia Historica IV. Anmerkungen zum Tagungsband // ZfO. – 1992. – Bd. 41. – H. 2. – S. 398–409.

²⁹ Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart / hrsg. von U. Arnold, M. Biskup. – Marburg, 1982. – 278 s.

³⁰ NOWAK Z. H. Powstanie Międzynarodowej Historycznej Komisji do Badania Dziejów Zakonu Krzyżackiego w Wiedniu // ZH. – 1986. – T. 51. – Z. 3. – S. 213; МАТУЗОВА В. И. Крестоносцы в Восточной Европе: Крестовые походы в Прибалтике как проблема современной историографии (по материалам зарубежных исследований) // Матузова В. И., Назарова Е. Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарии / отв. ред. В. Л. Янин. – Москва, 2002. – С. 12.

розділів з його історії», що вийшла друком 1981 р. У ній автор, відмовившись від традиційних історіографічних штампів, представив ключові проблеми історії орденської Пруссії в новому світлі³¹. Однією з таких проблем є відношення Ордену з Польщею, які, на думку Г. Бокмана, до XIV ст. мали загалом доволі приязний характер. Край мирному співіснуванню сусідів поклала окупація та анексія Хрестоносцями Східного Помор'я. Не виправдовуючи Орден, дослідник, втім, розмірковує над проблемою правової приналежності цих територій, акцентуючи увагу на тому, що обидві держави мали повне право володіти Помор'ям – Польща на підставі давнього права та мовно-культурної спорідненості, тоді як Орден викупив таке право у бранденбурзьких маркграфів. Підсумовуючи, Г. Бокман наголошує на тому, що історику не варто виступати в ролі судді, що обвинувачує або виправдовує ту чи іншу сторону³².

80-ті роки XX ст. запам'яталися дослідникам Німецького ордену також появою довгоочікуваної праці шведського історика С. Екдаля «Битва біля Танненберга. Джерелознавче дослідження»³³. Передбачалося, що ця книга стане першою частиною (з двох запланованих) дослідницького проекту з історії «Великої війни» і, передусім, битви біля Грюнвальда. Друга частина мала складатися з чотирьох монографій, присвячених вербуванню найманців та їх участі у прийдешній війні, дипломатичній діяльності угорського короля Сигізмунда Люксембурзького та його ультиматуму Владиславу II Ягайлу напередодні вирішальної битви, а також авторській інтерпретації найважливіших етапів протистояння, серед яких шляхи і маршрути прибуття польських та орденських військ на поле бою, диспозиція сторін, головні фази битви біля Грюнвальда³⁴.

Отож у першій своїй книзі автор здійснив спробу глибокого критичного аналізу всього відомого на той час джерельного матеріалу, включаючи археологічні знахідки на грюнвальдському бойовищі. С. Екдаль також уперше звернув увагу на проблему пропаганди як інструмента дипломатичної боротьби Польського королівства і Німецького ордену на міжнародній арені в постгрюнвальдський період.

У подальшому С. Екдаль спромігся втілити в життя лише частину від запланованого, щоправда у зміненому форматі. Тривалий час головна увага вченого була прикута до проблеми найманців на службі Німецького ордену. Вагомим науковим здобутком С. Екдаля стала публікація в 1988 р. джерела: «Книга видатків Німецького ордену 1410/1411. Витрати на утримання найманих загонів»³⁵ – своєрідної рахункової книги із зазначенням відомостей про найняті на військову службу підрозділи та сплачені їм кошти за участь у війні на боці Ордену проти польсько-литовсько-руських військ у період від середини червня 1410 р. до початку лютого 1411 р.

³¹ BOECKMANN H. Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte. – München, 1981. – 319 s.; польськомовне видання: IDEM. Zakon Krzyżacki. Dwanaście rozdziałów jego historii / [tłum. R. Traba; przekł. przejrzała W. Lipnik]. – Warszawa, 1998. – 395 s.

³² БОКМАН Х. Указ. соч. – С. 113–123.

³³ ЕКДАЛЬ С. Die Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen. – Berlin, 1982. – Bd. 1: Einführung und Quellenlage. – 378 s.; польськомовне видання: IDEM. Grunwald 1410. Studia nad tradycją i źródłami / [tł. M. Dorna]. – Kraków, 2010. – 349 s.

³⁴ Ibid. – S. 73–74.

³⁵ ЕКДАЛЬ С. Das Soldbuch des Deutschen Ordens 1410/1411. Die Abrechnungen für die Soldtruppen. – Köln, 1988. – 204 s.

Кількома роками раніше у світ вийшла праця К. Найтмана, що її автор присвятив дослідженню міждержавних договорів Німецького ордену в Пруссії із сусідніми країнами в період з 1230 до 1449 р.³⁶ Чільне місце у своїй роботі К. Найтман відвів аналізу двосторонніх трактатів Хрестоносців з Польщею та Литвою³⁷.

Проблемою участі європейської знаті в так званих «пруських райзах» у XIV ст. займався В. Паравічіні. Результати своїх досліджень він оприлюднив у двотомній монографії «Пруські подорожі європейської знаті»³⁸. В одному з розділів першої книги, де аналізується національний склад учасників військових експедицій, серед іншого розглянуто проблему участі рицарів з Польщі в орденських походах на Литву³⁹.

На початку XXI ст. німецька історіографія поповнилася кількома синтетичними працями з історії Німецького ордену: громадськості свої наукові доробки презентували Г. Шрайбер⁴⁰, У. Ціглер⁴¹, К. Мілітцер⁴². Жодна з монографій не містить кардинально нових поглядів на ключові проблеми польсько-орденських відносин, натомість подекуди замовчуються очевидні речі. Г. Шрайбер жодним чином не обмовився про насильницьке захоплення Орденем Східного Помор'я, обмежившись тим, що опанування Гданська, за його словами, відбулося внаслідок «коротких військових дій» (*kurzen kriegerischen Aktionen*), відтак закріплене викупом прав на нього в бранденбурзьких маркграфів⁴³. Автор наголошує, що Орден подарував місцевим бюргерам і купцям мир та захист від сусідніх агресивних монархій. Під управлінням орденської влади Гданськ став чи не найважливішим торговельним осередком регіону, що, зрештою, визнала навіть Польща, відкривши свої кордони для його купців⁴⁴. У. Ціглер пише, що польський король Владислав Локеток, подаючи скаргу до Авіньйона, свідомо перебільшив кількість загиблих мешканців Гданська, отож використовував цю інформацію в якості інструмента пропаганди проти Ордену⁴⁵. Більш виваженою є позиція К. Мілітцера, котрий, описуючи сюжети, пов'язані з подіями у Гданську, безапеляційно визнає факт застосування репресій щодо мешканців міста з боку тогочасного орденського ландмайстра Генріха фон Пльоцке, а разом з тим і подальшу анексію Орденем Східного Помор'я⁴⁶.

³⁶ NEITMANN K. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preussen 1230–1449. Studien zur Diplomatie eines spätmittelalterlichen deutschen Territorialstaates. – Köln, 1986. – 692 s.

³⁷ Див. розгорнуту рец.: Biskup M. Nowa praca o traktatach państwowych Zakonu krzyżackiego w Prusach // KH. – 1989. – R. 96. – S. 217–229.

³⁸ PARAVICINI W. Die Preussenreisen des europäischen Adels. – Sigmaringen, 1989, 1995. – Tl. 1–2.

³⁹ Ibid. – Tl. 1. – S. 138–142.

⁴⁰ SCHREIBER H. Preußen und Baltikum unter den Kreuzrittern. Die Geschichte des Deutschen Ordens. – Gernsbach, 2003. – 351 s.

⁴¹ ZIEGLER U. Kreuz und Schwert. Die Geschichte des Deutschen Ordens. – Köln, 2003. – 282 s.

⁴² MILITZER K. Die Geschichte des Deutschen Ordens. – Stuttgart, 2005. – 225 s.; польськомовне видання: MILITZER K. Historia zakonu krzyżackiego / przekł.: E. Marszał, J. Zakrzewski. – Kraków, 2007. – 312 s.

⁴³ SCHREIBER H. Op. cit. – S. 167.

⁴⁴ Ibid. – S. 168.

⁴⁵ ZIEGLER U. Op. cit. – S. 123.

⁴⁶ MILITZER K. Historia zakonu... S. 137.

Польська історіографія

Проблема польсько-орденських відносин була і наразі залишається однією з провідних тем польської історіографії ХХ – початку ХХІ ст. Ще в 1875 р. декілька світських та духовних польських інтелектуалів створили в Торуні суспільно-наукову організацію «Торунське Наукове Товариство» (Towarzystwo Naukowe w Toruniu; далі – ТНТ). Робота ТНТ полягала в організації наукової, популяризаторської та видавничої діяльності, що мало сприяти формуванню національної свідомості польського народу і відстоювати позиції польської історіографії в умовах домінування німецької науки. Головним напрямом досліджень ТНТ була історія Східного Помор'я, а також Пруссії, що знайшла відображення на сторінках серії «Рочніки Торунського Наукового Товариства» (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu). У 1908 р. члени ТНТ започаткували видання часопису «Записки Торунського Наукового Товариства» (Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu), що став першим польським науковим історичним журналом в Західній Пруссії⁴⁷.

1910 року А. Прохаска, працівник Крайового архіву гродських і земських актів у Львові, та С. Куйот, священник із Гживні та один із засновників ТНТ, видали працю⁴⁸, приурочену до 500-річного ювілею Грюнвальдської битви. Вона стала однією з перших спроб ґрунтовного викладу передумов та перебігу війни Польського королівства і Великого князівства Литовського з Німецьким орденом у 1409–1411 рр.

Напередодні Першої світової війни та в буремні роки військових змагань ТНТ спромоглося надрукувати кілька частин багатотомного дослідження С. Куйота «Історія Королівської Пруссії»⁴⁹, в якому висвітлюється історія Помор'я та Пруссії від найдавніших часів до 1380 р. Решта частин вийшла друком вже в повоєнний час.

На початку 1925 р. в Торуні з ініціативи «Союзу Оборони Західних Кордонів» (Związek Obrony Kresów Zachodnich) постав Балтійський інститут (Instytut Bałtycki), що мав займатися дослідженням проблем історії Східного і Західного Помор'я, а також Пруссії. У 1930 р. на V Всезагальному з'їзді істориків Польщі у Варшаві гостро критикувалися тенденції «ґлоризації» Німецького ордену на тлі применшення ролі поляків в історії Східної Пруссії. Невдовзі Познанський університет разом із «Союзом Оборони Західних Кордонів» та Балтійським інститутом наголосили на необхідності інтенсивного вивчення історії Німецького ордену в польській науці⁵⁰.

⁴⁷ Dzieje TNT [Електронний ресурс]. – 2013. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.tnt.torun.pl/pl/o-nas/towarzystwo-naukowe-w-toruniu/dzieje-tnt>.

⁴⁸ PROCHASKA A., KUJOT S. Rok 1410. – Toruń, 1910 – 378 s. – (Roczniki TNT; т. 17).

⁴⁹ KUJOT S. Dzieje Prus Królewskich. – Toruń, 1913–1918, 1924, 1937. – (Roczniki TNT; т. 20–25, 29–31).

⁵⁰ Першим кроком до реалізації визначених цілей мало стати проведення в 1935 р. конференції з обговорення проблем східнопруської тематики і Німецького ордену зокрема. Втім, укладення німецько-польського пакту про ненапад 1934 р. завадило цим намірам (див.: BISKUP M. Zakon Krzyżacki i jego państwo w Prusach w polskiej historiografii lat trzydziestych XX wieku // KMW. – 1994. – № 2/3. – S. 157).

З-поміж науковців Варшави над проблемою польсько-орденських відносин працювали: Я. Карвасінська, яка в 1927 р. опублікувала монографію, присвячену стосункам Куявського князівства з Хрестоносцями у XIII – в першій половині XIV ст.⁵¹, та О. Ласковський – автор дослідження про Грюнвальдську битву⁵². Суттєвим доповненням до роботи Я. Карвасінської стала монографія С. Зайончковського, який на той час працював у Львові. Головну увагу дослідник приділив проблемі польсько-орденських відносин під час боротьби за Східне Помор'я у 1327–1333 рр.⁵³. У цей час вийшла друком праця священника та історика церкви К. Бешка про боротьбу Ордену з Польщею за приналежність Східного Помор'я до влоцлавського (куявського) діоцезу на початку XV ст.⁵⁴ За п'ять років його колега А. Лідтке опублікував монографію про конфлікти опольського князя і влоцлавського єпископа Яна Кропидла з орденською владою стосовно прав і доходів його єпископства на теренах Східного Помор'я⁵⁵.

Окрім Познані, Торуня та Варшави, дослідженням орденської тематики займалися вчені університету у Вільні (з 1922 до 1939 р. – столиця віленського воєводства в межах Польської Республіки), серед яких Г. Ловмянський (у контексті історії Литви та Пруссії)⁵⁶, С. Зайончковський (вивчав проблематику відносин Польського королівства з державою Німецького ордену в Пруссії в XIV – на початку XV ст.)⁵⁷.

У 1935 р. Балтійський інститут запланував публікацію тритомного видання в межах серії під назвою «Історія Східної Пруссії». Упорядниками та редакторами проекту виступили К. Гурський та З. Войцеховський. Перший том мав охопити діяльність Німецького ордену в балтійських землях від часу його приходу в Пруссію і до 1525 р.; другий – історію Пруссії під владою династії Гогенцоллернів; третій – роль польського елемента в соціально-політичних та культурних процесах на території Східної Пруссії. Через раптовий початок Другої світової війни з трьох запланованих томів вдалося опублікувати лише перший. Він складався з окремих частин, кожна з яких писалася відповідним фахівцем і була присвячена певній проблемі.

У першій частині краківський географ К. Бучек презентував географічно-історичний нарис Східної Пруссії, вказавши на важливість її розташування (між річками Німаном та Віслою), що мало значний вплив на історичну долю Балтійського регіону⁵⁸.

⁵¹ KARWASIŃSKA J. Sąsiedztwo kujawsko-krzyżackie: 1235–1343. – Warszawa, 1927. – 226 s.

⁵² LASKOWSKI O. Grunwald. – Warszawa, 1926. – 148 s.

⁵³ ZAJĄCZKOWSKI S. Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka. – Lwów, 1929. – 292 s.

⁵⁴ BIESZEK K. Walka Zakonu Krzyżackiego z Polską o przynależność kościelną archidiakonatu pomorskiego // Roczniki TNT. – Toruń, 1927. – R. 34. – S. 1–53.

⁵⁵ LIEDTKE A. Walka Jana Opolskiego «Kropidły» z Krzyżakami w obronie majątkowych praw diecezji wrocławskiej. – Toruń, 1932. – 138 s. – (Roczniki TNT; r. 38).

⁵⁶ ŁOWMIĄŃSKI H. Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii Jagiellońskiej // Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania I Statutu Litewskiego / pod red. S. Ehrenkreutz. – Wilno, 1935. – S. 214–325; EJUSDEM. Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r. // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1937. – R. 12. – S. 36–146.

⁵⁷ ZAJĄCZKOWSKI S. Zarys dziejów Zakonu Krzyżackiego w Prusach. – Toruń, 1934 – 74 s.; EJUSDEM. Studia nad procesami Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1420–1423 // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1937. – R. 12. – S. 329–330.

⁵⁸ BUCZEK K. Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich. – Toruń, 1936. – 78 s. – (Dzieje Prus Wschodnich; t. 1, cz. 1).

Автором другої частини був віленський історик Г. Ловмянський⁵⁹, котрий описав соціально-політичні, господарські та культурні аспекти історії Пруссії до першої третини XIII ст. В своїй роботі дослідник також розглядав проблеми відносин пруських племен з їхніми найближчими сусідами.

Над третьою частиною працював К. Тименецький⁶⁰. У ній висвітлювалися питання, пов'язані з діяльністю польської місії на пруських землях (X–XIII ст.) та утвердження там Хрестоносців. Автор мінімізував політичні плани мазовецького князя Конрада стосовно Пруссії, підкреслюючи, натомість, провідну роль папи та імператора в розв'язанні пруського питання.

Проблемою завоювання Німецьким орденом Пруссії займався С. Зайончковський у четвертій частині серії. Автор докладно охарактеризував німецьку колонізацію язичницьких земель, наголошуючи на відчутній ролі польського та литовського елементів у її проведенні⁶¹.

У 1936 р. познанський дослідник Л. Кочи презентував у п'ятій частині цілком нову на той час тему під назвою «Балтійська політика Ордену хрестоносців». Окреслена тема розглядалася вченим у широкому контексті суспільно-політичних процесів, що відбувалися на узбережжі Балтійського моря в XIII ст. Особливу увагу автор приділив співпраці Німецького ордену з Ганзейським союзом, що відігравала ключову роль у розвитку орденської торгівлі впродовж 1350–1410 рр. Знаковою подією у формуванні торговельної програми Ордену стало захоплення острова Готланд в 1398 р., що був важливим торговельним форпостом на Балтиці. Передача Готланда Данії в 1408 р., на думку Л. Кочи, зумовлювалася прагненням Ордену забезпечити північні кордони Пруссії в переддень війни з Польським королівством. Невдачі у протистоянні з польсько-литовським альянсом ослабили орденську державу, а наростаюча опозиція пруських міст унеможливила реалізацію нових морських програм⁶².

До найважливіших робіт згаданої серії належить праця К. Гурського, присвячена устрою держави Німецького ордену в Пруссії. Аналізуючи становлення орденської державності, дослідник концентрував свою увагу на правових, релігійних та військових чинниках; висвітлив життя духовно-рицарської корпорації Ордену через призму її статутів. У наступних розділах розкрив особливості господарської політики орденських рицарів у Пруссії; окреслив функціонування державного апарату влади; докладно представив елементи політичного життя орденської братії та пруських міст⁶³.

Німецька окупація Польщі у вересні 1939 р. позначилася на діяльності польських наукових установ. Балтійський інститут у Гданську підлягав закриттю, а його бібліотека та архіви – знищенню. Університет у Познані був розформований, на його місці в 1941 р. окупаційна влада відкрила Райхсуніверситет

⁵⁹ ŁOWMIAŃSKI H. Prusy pogańskie. – Toruń, 1935. – 56 s. – (Dzieje Prus Wschodnich; t. 1, cz. 2).

⁶⁰ ТУМЕНЕЦКИЙ К. Мисія польська в Прусіях і спrowadzenie Krzyżaków. – Toruń, 1935. – 52 s. – (Dzieje Prus Wschodnich; t. 1, cz. 3).

⁶¹ ZAJĄCZKOWSKI S. Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków. – Toruń, 1935. – 57 s. – (Dzieje Prus Wschodnich; t. 1, cz. 4).

⁶² KOCZY L. Polityka bałtycka Zakonu Krzyżackiego. – Toruń, 1936. – 73 s. – (Dzieje Prus Wschodnich; t. 1, cz. 5).

⁶³ GÓRSKI K. Ustrój państwa i Zakonu Krzyżackiego. – Gdynia, 1938. – 72 s. – (Dzieje Prus Wschodnich; t. 1, cz. 8).

Поссен. Багато польських науковців зазнали переслідувань з боку німецької влади. Утім навіть за умов репресій польська наука не припинила своєї діяльності. Професори Познанського університету в 1940 р. організували таємний Університет Західних Земель у Варшаві (Uniwersytet Ziemi Zachodnich). В наукових осередках у 1943–1944 рр. працювали такі знані медієвісти, як Ґ. Лябуда (м. Келце), К. Тименецький, З. Войцеховський (м. Малінувек)⁶⁴. Чимало істориків продовжувало свою роботу в екзилі, в результаті чого після завершення війни було опубліковано велику кількість книг. Так, у 1942 р. З. Войцеховський написав першу редакцію книги «Польща – Німеччина. Десять віків змагань», що вийшла друком у 1945 р.⁶⁵

Після закінчення війни на честь перемоги над Німеччиною в Польщі відбулися урочистості на полі битви біля Грюнвальда, що увінчалися відкриттям невеликого пам'ятного знака. В 1953 р. на цьому місці постав більший пам'ятник, що уособлював не лише переможців Грюнвальдської битви, але й вшановував вояків Армії Людової. Зрештою в 1960 р. з нагоди 550-ї річниці перемоги в Грюнвальдській битві керівники Польської об'єднаної робітничої партії на чолі з першим секретарем В. Гомулкою ініціювали будівництво меморіального комплексу за проектом скульптора Є. Бандури та архітектора В. Ценцкевича, який склався з кількох пам'ятних символів: обеліска з викарбуваними обрисами воїнів, абстракції зібраних в оберемок польських і литовських знамен, об'ємної мапи бойовища, амфітеатру та власне музею⁶⁶.

Неабияку увагу привертала до себе Грюнвальдська епопея і в науковій царині. В 1955 р. С.М. Кучинський опублікував розлогу монографію під назвою «Велика війна з Орденем Хрестоносців у 1409–1411 роках», де докладно описав перебіг польсько-литовсько-орденського конфлікту⁶⁷. Вона витримала п'ять видань і до недавнього часу вважалася найґрунтовнішою працею з історії «Великої війни».

Окрім Грюнвальда польські історики продовжували досліджувати ще одну важливу проблему польсько-орденських відносин, а саме питання автентичності привілеїв князя Конрада Мазовецького для Німецького ордену. В 1954 р. побачила світ стаття Ґ. Лябуди, присвячена правовому становищу Хелмінської землі в 1228–1454 рр.⁶⁸. У своїй роботі дослідник окрему увагу приділив значенню крушвицького привілею, який, на його думку, мав зміст приватно-правового надання Конрада для Хрестоносців із збереженням князівського патронату над територією Хелмінської землі. Бажання Ордену звільнитися з-під опіки польського князя і стати повноправним володарем отриманих земель спонукало Хрестоносців сфальшувати окремі положення крушвицького доку-

⁶⁴ KOWALENKO W. Tajny Uniwersytet Ziemi Zachodnich. Uniwersytet Poznański. – Poznań, 1961. – S. 25–36, 89–110; HAKMANN J. Osreußen und Westpreußen in deutscher und polnischer Sicht. Landeshistorie als Beziehungsgeschichtliches Problem. – Wiesbaden, 1996. – S. 257.

⁶⁵ WOJCIECHOWSKI Z. Polska – Niemcy. Dziesięć wieków zmagania. – Poznań, 1945. – 267 s.

⁶⁶ ЕКДАHL S. Tannenberg – Grunwald – Žalgiris: eine mittelalterliche Schlacht im Spiegel, deutscher, polnischer und litauischer Denkmäler // ZfG. – 2002. – Bd. 50. – H. 2. – S. 110–111.

⁶⁷ KUCZYŃSKI S.M. Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411. – Warszawa, 1955. – 531 s. (наступні видання: 1960, 1966, 1980, 1987 pp.).

⁶⁸ LABUDA G. Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie krzyżackim w latach 1228–1454 // PH. – 1954. – № 2/3. – S. 280–337.

мента. Так орденські рицарі перетворилися на повноправних суверенів Хелмінської землі, яка на довгі роки була відірвана від Польщі. Стаття Г. Лябуди відіграла важливу роль у подальших дослідженнях цієї проблеми.

У 1946 р. вийшла друком перша в польській історіографії синтетична робота з історії пруської держави Німецького ордену, автором якої був К. Гурський⁶⁹. Видана відразу після закінчення війни книга не позбавлена вражень від цієї страшної події. В очах автора орденська держава постає колискою пруського мілітаризму, що становив велику загрозу для Польщі і сусідніх країн. Польсько-орденське протиборство К. Гурський розглядає через призму вікової боротьби поляків і німців, що за 600 років вилетіть в криваву Другу світову війну. Втрата поляками Східного Помор'я сприяла консолідації народу і підштовхнула Польщу до зближення з Литвою. Перемога в Грюнвальдській битві, що на довгі роки зупинила німецьку експансію, стала найславетнішим днем усього польського середньовіччя⁷⁰.

У 1971 р. К. Гурський видав нову працю з історії орденської держави, що вийшла італійською мовою і була своєрідним підсумком його 40-річних досліджень⁷¹. Орден зображується К. Гурським у доволі непривабливих барвах. У розділі, що розповідає про захоплення Хрестоносцями Гданська, автор називає орденських рицарів «агресорами та підступними загарбниками», котрі чинять грабежі та гвалти. Принагідно вчений критикує німецьких істориків передвоєнного часу за їхні схвальні відгуки про загарбницьку політику Ордену⁷². Одразу після свого виходу праця К. Гурського привернула до себе увагу німецьких дослідників, ставши водночас об'єктом гострої полеміки, що розгорнулася на шпальтах австрійського наукового часопису «Римські історичні повідомлення»⁷³.

У 1986 р. Г. Лябуда та М. Біскуп опублікували синтетичну працю з історії Ордену в Пруссії. Головну увагу автори приділили суспільно-політичній і господарській організації орденської держави, ролі пруського і слов'янського елементів в її становленні та занепаді⁷⁴. Ця робота підсумувала результати досліджень польської історіографії до 80-х років ХХ ст.

До традиції польсько-орденського минулого зверталися не лише науковці, але й політики. Так, у 1986 р. з ініціативи Національної Ради Патріотичного Руху Народного Відродження постав «Загальнопольський Грюнвальдський Комітет» (Ogólnopolski Komitet Grunwaldzki; діяв до 1989 р.), завданням якого була пропаганда слави польської зброї і плекання пам'яті про Грюнвальдську

⁶⁹ GÓRSKI K. Państwo Krzyżackie w Prusach – Gdańsk, 1946. – 295 s.

⁷⁰ Ibid. – S. 85, 141.

⁷¹ GÓRSKI K. L'Ordine teutonico: alle origini dello stato prussiano / [trad. di A. Vivanti Salmon]. – Torino, 1971. – 204 p.; польськомовне видання: EJUSDEM. Zakon Krzyżacki a powstanie państwa pruskiego. – Wrocław, 1977. – 245 s.

⁷² Ibid. – S. S. 78–80.

⁷³ ARNOLD U. L'Ordine teutonico. Alle origini dello stato Prussiano // Römische Historische Mitteilungen. – Wien, 1974. – Bd. 16. – S. 191–204; GÓRSKI K. W sprawie włoskiego wydania książki o zakonie krzyżackim i początkach państwa pruskiego // KMW. – 1975. – № 4. – S. 521–526; EJUSDEM. Polemica ad Udo Arnold // Römische Historische Mitteilungen. – Wien, 1977. – Bd. 19. – S. 179–185.

⁷⁴ BISKUP M., LABUDA G. Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia. – Gdańsk, 1986. – 624 s.; німецькомовне видання: BISKUP M., LABUDA G. Die Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen. Wirtschaft – Gesellschaft – Staat – Ideologie. – Osnabrück, 2000. – 619 s.).

битву. Очолив комітет К. Барчиковський – член Політичного Бюро ЦК Польської об'єднаної робітничої партії. До складу організації входили політики, представники духовенства, військових об'єднань, науковці та культурні діячі⁷⁵.

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. проблематика польсько-орденських відносин знайшла відображення в монографіях В. Серадзана⁷⁶ та Б. Шлівінського⁷⁷.

Потужним центром дослідження культурно-історичних аспектів історії Німецького ордену в Пруссії є музейний комплекс Мальборкського замку, на базі якого регулярно проводяться наукові конференції. У 2010 р. з нагоди 600-річчя Грюнвальдської битви в стінах замку відбулася міжнародна конференція «Грюнвальд – Танненберг – Жальгіріс 1410–2010» (Grunwald – Tannenberg – Žalgiris 1410–2010), у якій, окрім польських та німецьких учених, взяли участь науковці з Литви, Білорусі, Швеції, Франції.

Того ж року в Мальборку С. Южвяк, К. Квятковський, А. Шведа, С. Шибковський презентували колективну працю «Війна Польщі і Литви з Орденем хрестоносців у 1409–1411 роках»⁷⁸. Ця опера magna є спробою ревізії півстолітнього історіографічного доробку, що утворився з часу виходу першого видання монументальної праці С.М. Кучинського. Авторами на основі широкого комплексу джерел – як уже відомих, так і нововиявлених, з урахуванням результатів останніх досліджень проаналізоване широке коло проблем, дотичних до «Великої війни» 1409–1411 рр.

Російська, радянська, пострадянська російська історіографія

У російській дореволюційній історіографії дослідження окресленої проблеми не мало глибокого коріння. Відносини Польщі і Німецького ордену розглядалися зазвичай як складова частина значно ширшої теми слов'яно-німецьких взаємовідносин у середні віки, а також як один із аспектів історії Росії.

Левову частку уваги дореволюційних російських дослідників привертала Грюнвальдська битва 1410 р., яка, на думку більшості з них, стала символом перемоги згуртованого слов'янства над споконвічним його ворогом – німцями.

Одна з перших розвідок, присвячених Грюнвальдській битві, належала М.О. Кояловичу⁷⁹. Його робота мала науково-популярний характер і була сповнена слов'янофільської тенденційності з відвертою панросійською складовою. Автор прагнув звеличити внесок російського народу в перемогу над нім-

⁷⁵ OSEKA P. Adenauer von Jungingen, czyli jak komuniści pod Grunwaldem walczyli [Електронний ресурс]//wyborcza.pl.–2017.–Режимдоступудоресурцу: http://wyborcza.pl/1,76842,8147408,Adenauer_von_Jungingen_czyli_jak_komunisci_pod_Grunwaldem.html.

⁷⁶ SIERADZAN W. Sąsiedztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie środkowo-wschodniej w latach 1411–1466. – Toruń, 1999.– 274 s.

⁷⁷ ŚLIWIŃSKI B. Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309. – Gdańsk, 2003. – 608 s.

⁷⁸ JÓZWIĄK S., KWIAKOWSKI K., SZWEDA A., SZYBKOWSKI S. Wojna Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411. – Malbork, 2010. – 846 s.

⁷⁹ Коялович М.О. Грюнвальденская битва 1410 года. Речь М.О. Кояловича, [сказ. в торжеств. заседании Слав. благотвор. о-ва 14 февр. 1885 г.]. – Санкт-Петербург, 1885. – 20 с.

цями. Порівняння «Грюнвальда» з переможною для Московського князівства битвою на Куликовому полі 1380 р. лише підсилює ефект значимості російського сліду в цих подіях. Центральне місце в описанні Грюнвальдського бою відводиться подвигіві смоленських полків, який для автора є очевидним і безсумнівним. Владислав II Ягайло і поляки в очах російського дослідника постають в образі нерішучих союзників Литви та Русі, що їх князь Вітовт безперестанно закликає стати на битву з ворогом. Антипатія, з якою автор ставиться до поляків, називаючи їх «найбільш нерозумними з-поміж слов'ян», відчувається майже на кожній сторінці його статті.

У 1888 р. в «Журнале Министерства народного просвещения» вийшла друком стаття О.І. Барбашова⁸⁰. Вже на її початку автор надає битві світового значення, назвавши її боротьбою германо-романського Заходу зі слов'янським Сходом. Розвиваючи свою думку, він вказує на одвічну боротьбу слов'ян і німців, у контексті якої формувалися їхні відносини в середні віки. Орденська держава свого часу становила найбільшу небезпеку для польського, литовського, а також руського народу, однак об'єднані сили цих людностей у вирішальній битві під Грюнвальдом здолали її. Чи не найбільша заслуга в тому належить руським полкам, які, на думку автора, становили половину всього союзного війська.

У 1909–1911 рр. з нагоди 500-річчя Грюнвальдської битви вийшла низка робіт російських учених – Д.І. Довгялло, М.Ф. Наркевича, С. Томіліна, В.Ф. Залеського, що були присвячені вікопомній події. Подібно до своїх попередників, вони розглядали історію полько-орденського протистояння винятково з позицій панславізму. Так, головна причина конфлікту, що вибухнув між Польщею та Орденом на початку XV ст., лежала в одвічному наступі німців на слов'янські землі. Власне ж Грюнвальдська битва називалася апогеєм слов'яно-німецького протистояння доби Середньовіччя⁸¹.

Більшість названих істориків акцентувала увагу на винятковій ролі в битві руських, передусім смоленських, полків, чий відвага і хоробрість врятували союзне військо в момент кризи та стали запорукою перемоги⁸². Автори дорікають полякам у тому, що вони привласнюють усю заслугу звитяги над Орденом. Водночас повсюдно наголошують на ідеї єдності слов'янських народів, що відіграла вирішальну роль у розгромі орденських рицарів⁸³.

Загалом натужні спроби російської наукової спільноти подібно до поляків звеличити героїчний внесок свого народу в перемогу в доленосній битві контрастували з небажанням уряду Російської імперії підтримати ідею масових урочистостей з нагоди ювілейної дати⁸⁴.

⁸⁰ Барбашев А. И. Танненбергская битва // Журнал Министерства народного просвещения. – 1887. – Ч. 254. – С. 151–157

⁸¹ Наркевич Н.Ф. Грюнфельде – Танненберг 1410 г. – Рига 1710 г. // Военно-исторический вестник. – Киев, 1910. – № 7/8. – С. 5–35.

⁸² Довгялло Д.И. Битва при Грюнвальде 15 июля 1410 г.: (к 500-летнему юбилею). – Вильна, 1909. – С. 20; Томилоин С. Грюнвальдская битва 1410 года: военно-исторический очерк к пятисотлетию 15 июля 1910 г. – Вильна, 1910. – С. 22; Залеский В.Ф. Грюнвальдский бой: прообраз единения славян: (к тысячелетию борьбы славян с немцами). – Казань, 1911. – С. 198–201.

⁸³ Наркевич Н.Ф. Указ. соч. – С. 15; Довгялло Д. И. Указ. соч. – С. 4–5.

⁸⁴ Касович А.А. Празднование юбилеев Грюнвальдской битвы в XX веке // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – Санкт-Петербург, 2010. – № 2. – С. 83.

Радянська історіографія з її матеріалістичним розумінням історії розглядала проблему слов'яно-німецьких відносин під іншим кутом зору. Значний вплив на розвиток історичної науки в СРСР мала правляча ідеологія.

У 30–40-х роках загострення ідеологічної боротьби між Німеччиною та Радянським Союзом дало поштовх до тиражування патріотичних студій наукового та популярно-наукового характеру, що змальовували перед читачем одвічну боротьбу слов'ян і німців. Головними сюжетами таких видань стали перемоги над орденськими рицарями, здобуті руським військом під проводом новгородського князя Олександра Невського на Чудському озері⁸⁵ та об'єднаною коаліцією слов'янських держав у Грюнвальдській битві⁸⁶. Одночасно йшла напружена боротьба за «правдиву» історію, матеріали якої публікувалися в збірниках з промовистою назвою «Проти фашистської фальсифікації історії»⁸⁷.

Короткотривале радянсько-німецьке зближення, що розпочалося після укладення в серпні 1939 р. пакту Молотова-Ріббентропа, призвело до тимчасового згортання кампанії з антинімецької пропаганди.

Несподіваний напад Німеччини на Радянський Союз у червні 1941 р. спричинив ще більшу хвилю гнівного обурення в середовищі радянських науковців, що вилилося в публікацію праць антинімецького спрямування з яскравим ідеологічним забарвленням. Лейтмотивом робіт радянських медієвістів стала вікова боротьба слов'янських (передусім руського) та балтійських народів проти німецької експансії в середні віки (М.П. Граціанський, В.І. Пічета, Я. Зутіс, М.С. Державін, К.В. Базилевич)⁸⁸.

Тематика польсько-німецького протистояння посіла центральне місце в статтях В.І. Пічета та Я. Зутіса. Неодноразово зупиняючись на загарбницькому наступі Німецького ордену на польські землі, В.І. Пічета називав Хрестоносців «бандитами і найзапеклішими ворогами польського народу», а їхню пруську державу – розбійницьким гніздом. Розкриваючи перебіг Грюнвальдської битви, дослідник традиційно наголошував на вирішальній ролі смоленських полків у її переможному завершенні⁸⁹. Я. Зутіс убачав в орденських рицарях середньовічних попередників фашистів. За головну передумову розгрому Хрестоносців він вважав централізацію руської, польської та литовської держав,

⁸⁵ Строчков А.А. Разгром немецких «псов-рыцарей» на льду Чудского озера в 1242 году // Новгородский исторический сборник. – 1938. – Вып. 3/4. – С. 3–23; Богусевич В.А. Уничтожение Александром Невским немецко-рыцарского войска в Копорье // Там же. – С. 24–38.

⁸⁶ Лапин Н., Турчинский А. Грюнвальдская битва. Разгром немецких рыцарей 15 июля 1410 года. – Москва, 1939. – 45 с.

⁸⁷ Грацианский Н.П. Немецкий «Drang nach Osten» в фашистской историографии // Против фашистской фальсификации истории / отв. ред. Ф. И. Нотович. – Москва, 1939. – С. 135–155.

⁸⁸ Пічета В. Вековая борьба польского народа с немецкими захватчиками // Исторический журнал. – 1941. – № 9. – С. 64–73; Его же. Русский народ в борьбе с германской агрессией и освободительное движение западных и южных славян // Вековая борьба западных и южных славян против германской агрессии / под ред. З.Р. Неудлы. – Москва, 1944. – С. 6–31; Зутіс Я. Грюнвальд – конец могущества Тевтонского ордена // Исторический журнал. – 1941. – № 9. – С. 74–80; Грацианский Н.П. Борьба славян и народов Прибалтики с немецкой агрессией в средние века: пособие для преподавателей. – Москва, 1943. – 64 с.; Державин Н. Вековая борьба славян с немецкими захватчиками. – Москва, 1943. – 94 с.; Базилевич К.В. Победа славянских народов в вековой борьбе против немецких захватчиков и немецкой тирании: стенограмма публичной лекции, прочитанной 28 июня 1945 года в Лекционном зале в Москве. – Москва, 1945. – 20 с.

⁸⁹ Пічета В. Вековая борьба... С. 69–70.

а також їхнє згуртування проти німецького загарбника. Перемога біля Грюнвальда на кілька століть призупинила німецький наступ на схід⁹⁰. Упродовж 50-х років головна увага радянських дослідників, як і раніше, була прикута до проблеми агресії Німецького ордену проти Русі та народів Балтики (В.Т. Пашуто⁹¹, П. Стародубець⁹², І.П. Шаскольський⁹³).

У 1960 р. в Москві відбулися урочистості з нагоди 550-річчя Грюнвальдської битви, що мали форму наукових та культурно-просвітницьких заходів. Товариство радянсько-польської дружби спільно з Академією наук СРСР організувало проведення урочистих зібрань, присвячених Грюнвальдській битві. 7 липня на розширеному засіданні Вченої ради Інституту слов'янознавства СРСР з доповідями на грюнвальдську тематику виступили знані науковці В.Д. Королюк, І.К. Горський та надзвичайний і повноважний посол Польської Народної Республіки в СРСР Б. Яшук. На екранах радянських кінотеатрів відбувся показ документального фільму «Уроки Грюнвальда», в якому, окрім власне опису битви, проводилися асоціативні порівняння між Німецьким орденом, Третім Райхом і тогочасною владою ФРН⁹⁴.

Радянські дослідники також долучилися до заходів, пов'язаних із ювілейною подією, опублікувавши низку статей про Грюнвальдську битву⁹⁵. За два роки АН СРСР видала в межах серії «Литературные памятники» переклад фрагментів «Анналів, або хронік славного Польського королівства» Яна Длугоша з описом Грюнвальдської битви⁹⁶. В додатках до видання містилася стаття Л.В. Разумовської «Ян Длугош и Грюнвальдская битва», де, окрім біографії польського хроніста, дослідниця виклала історію польсько-орденських відносин у XIII–XV ст. На відміну від робіт попередників, зміст цієї статті відзначався значно меншою тенденційністю та заполітизованістю⁹⁷. Однак ця стаття є радше винятком, оскільки антинімецькі настрої в середовищі радянської науки залишалися ще досить помітними, свідченням чого було запекле протистояння з німецькими «реваншистами» та «остфоршерами» в історіографічній площині⁹⁸.

⁹⁰ Зутис Я. Указ. соч. – С. 74, 77, 80.

⁹¹ Пашуто В.Т. Александр Невский и борьба русского народа за независимость в XIII веке. – Москва, 1951. – 129 с.; Его же. Героическая борьба русского народа за независимость (XIII век). – Москва, 1956. – 278 с.; Его же. Борьба русского народа за независимость // История СССР. – 1957. – № 6. – С. 54–81; Его же. Борьба народов Руси и Восточной Прибалтики против агрессии немецких, шведских и датских феодалов в XIII–XV веках // ВИ, 1969 – № 6. – С. 112–129; № 7. – С. 109–128.

⁹² Стародубець П. Княжество Кокнесе в борьбе с немецкими захватчиками в Восточной Прибалтике в начале XIII века // СВ. – Вып. 7. – С. 199–216.

⁹³ Шаскольский И.П. Борьба Александра Невского против крестоносной агрессии конца 40–50-х гг. XIII в. // Исторические записки. – 1953. – Т. 43. – С. 182–200.

⁹⁴ Касович А.А. Указ. соч. – С. 89.

⁹⁵ Пашуто В., Ючас М. 550-летие Грюнвальдской битвы // Военно-исторический журнал. – 1960. – № 7. – С. 78–89; Караев Г. Н., Королюк В.Д. К 550-летию Грюнвальдской битвы // ВИ. – 1960. – № 7. – С. 92–100; Орехов А.М. К 550-летию Грюнвальдской битвы // ВИ. – 1960. – № 10. – С. 148.

⁹⁶ Ян Длугош. Грюнвальдская / [пер. с латин.] изд. подгот. Г.А. Стратановский [и др.]. – Москва [и др.], 1962. – 214 с.

⁹⁷ Там же. – С. 158–190.

⁹⁸ Тульчинский М.Р. Адвокаты реванша: западногерманский «остфоршунг» на службе боннской реваншистской политики. – Москва, 1963. – 118 с.; Пашуто В.Т. Реваншисты – псевдоисторики России. – Москва, 1971. – 160 с.

Дослідженням відносин Русі та балтійських народів з німецькими духовно-рицарськими орденами в 70–80-х роках продовжували займатися І.П. Шаскольський та Є.Л. Назарова, втім історія польсько-орденських відносин предметно не розглядалася. Виняток становить стаття Б.М. Флорі, присвячена Грюнвальдській битві⁹⁹. Ця робота не містила нових поглядів на проблему, оскільки автор у своїх судженнях спирався, передусім, на здобутки тогочасної польської історіографії.

Пострадянська російська історична наука 90-х років ХХ – початку ХХІ ст. частково успадкувала головні теми досліджень минулих десятиліть, що зводилися до розробки проблем спротиву руських та балтійських земель хрестоносній експансії західних держав та відносин Русі з духовно-рицарськими орденами¹⁰⁰. Натомість все більше уваги російські науковці звертали на дослідження державотворчих, суспільно-політичних, соціокультурних, ментальних аспектів історії німецьких духовно-рицарських орденів у балтійських землях. Серед нових напрямів, що зараз активно розвиваються російськими медієвістами, можна назвати дослідження історичних пам'яток літератури Німецького ордену в Пруссії, що ними займається В.І. Матузова¹⁰¹; колективної свідомості та самоідентичності братії Німецького ордену в Пруссії (А.С. Котов¹⁰², Д.В. Байдуж¹⁰³); історії Ордену мечоносців (А.А. Конопленко¹⁰⁴), пруської держави Німецького ордену (Т.В. Трокаль¹⁰⁵).

Загалом слід відзначити, що проблематика відносин Польщі і Німецького ордену майже не розглядається сучасними російськими дослідниками. По-

⁹⁹ Флорія Б.Н. Грюнвальдская битва // ВИ. – 1985. – № 7. – С. 105–112.

¹⁰⁰ МАТУЗОВА В.И. Тевтонский орден в осуществлении планов проникновения папской курии на Русь // Восточная Европа в древности и средневековье: древняя Русь в системе этнополитических и культурных связей (Чтения памяти В.Т. Пашуто, Москва 18–20 апреля 1994 г.). – Москва, 1994. – С. 59–60; Кучкин В.А. Борьба Александра Невского против Тевтонского ордена // Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В.Т. Пашуто. – Москва, 1999. – С. 130–137; НАЗАРОВА Е.Л. Крестовый поход на Русь в 1240 г. (организация и планы) // Восточная Европа в исторической ретроспективе: к 80-летию В.Т. Пашуто. – Москва, 1999. – С. 190–202; ЕЕ ЖЕ. Крестовые походы за р. Нарву в XIII в.: планы и их реализация // Метаморфозы истории. – Псков, 2002. – Вып. 2. – С. 21–42; ЕЕ ЖЕ. Дата основания Риги в контексте истории крестовых походов // Балто-славянские исследования. – Москва, 2002. – Т. 15. – С. 29–41; МАТУЗОВА В.И., НАЗАРОВА Е.Л. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарии / отв. ред. В.Л. Янин. – Москва, 2002. – 488 с.

¹⁰¹ МАТУЗОВА В.И. «Книга отцов церкви» – памятник литературы Немецкого ордена: автор как член корпорации // Восточная Европа в древности и средневековье: автор и его текст (XV Чтения памяти В.Т. Пашуто, Москва 17–19 апреля 2003 г.). – Москва, 2003. – С. 152–156; ЕЕ ЖЕ. Создание исторической памяти: ранние исторические сочинения Тевтонского ордена в Пруссии // Древнейшие государства Восточной Европы (2001). – Москва, 2003. – С. 272–277; ЕЕ ЖЕ. Видения в литературных памятниках Тевтонского ордена (XIII–XIV вв.) // Там же (2003). – Москва, 2005. – С. 143–150; ЕЕ ЖЕ. К вопросу создания исторической памяти: ранние письменные памятники Тевтонского Ордена в Пруссии // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – 2010. – № 1. – С. 34–48.

¹⁰² Котов А.С. Братия Тевтонского ордена в Пруссии XIV – сер. XV вв.: трансформация психосоциальной идентичности в контексте специфики процессов «Перехода»: автореф. дис. ... на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история». – Томск, 2010. – 26 с.

¹⁰³ Байдуж Д.В. Самосознание и эмблематика Немецкого ордена: конец XII – начало XIV веков: автореф. дис. ... на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история». – Тюмень, 2007. – 23 с.

¹⁰⁴ Конопленко А.А. Орден меченосцев в политической истории Ливонии: автореф. дис. ... на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история». – Саратов, 2005. – 29 с.

¹⁰⁵ Трокаль Т.В. Государство Тевтонского ордена в Пруссии в XIII – начале XIV века: автореф. дис. ... на соискание учен. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.03 «Всеобщая история». – Москва, 2004. – 20 с.

при те, в останні роки прослідковується зростання певного інтересу до цієї теми. Яскравим прикладом цьому слугує міжнародна конференція, присвячена 600-річчю Грюнвальдської битви «Судьбы славянства и эхо Грюнвальда: выбор пути русскими землями и народами Восточной Европы в средние века и раннее новое время», що відбулася в стінах Санкт-Петербурзького університету в 2010 р.

Українська історична наука

У старшій українській історіографії дослідження проблематики польсько-орденських відносин не знайшло належного висвітлення. Вона розглядалася переважно в контексті історії середньовічної України.

У фундаментальній «Історії України-Руси» нашого класика М.С. Грушевського спорадично зринають згадки про Німецький орден, братів якого він найчастіше називає «пруськими рицарями», а також про його політичні взаємини з Польщею та Литвою. Укладення не вигідного для Польського королівства Калішського договору 1343 р. М.С. Грушевський пояснює потребами Казимира III в проведенні внутрішньодержавних реформ, водночас дорікає королю легкодухістю, оскільки той своїми діями «вповні відгорожував Польщу від моря»¹⁰⁶. Передісторію цих подій М.С. Грушевський лаконічно виклав в одному з розділів своєї пізнішої праці «Середні віки Європи»¹⁰⁷. Наголошуючи на агресивній політиці орденського рицарства стосовно сусідньої Польщі, він зауважив, що: «Воно не тільки підбило собі всю Прусію, до устя Німана, але поширилось і коштом словянського поморя, на захід, і стало наступати [...] горі Вислою, в сфері розселення польського. Взяте в два огні, між Бранденбурською маркою й пруським брацтвом словянське Поморе германізувалось до останку»¹⁰⁸.

Не можна оминати увагою працю українського медієвіста М. В. Бречкевича¹⁰⁹, яку він присвятив східнопоморському князю Святополку II. У своїй роботі М.В. Бречкевич доволі багато місця приділив характеристиці відносин Святополка з Німецьким орденом. Особисті симпатії автора лишаються майже непомітними. Там, де вони все ж присутні, – стоять на боці східнопоморського князя, землі якого стали предметом зазіхань прийдешніх чужинців із власними політичними амбіціями, що ними були орденські рицарі¹¹⁰. Зрадливість та необачність молодших братів Святополка, котрі стали союзниками Хрестоносців, допомогла останнім прибрати до рук частину земель Східнопоморського князівства. Польських князів (Конрада Мазовецького із синами) дослідник згадує з деякою стриманістю і лише констатує факт їхньої співпраці з Орденом проти Святополка.

М.В. Бречкевич мав власне бачення й на проблему польсько-орденських відносин. За час роботи в Київському університеті (1944–1950) він написав

¹⁰⁶ Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / [редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін]. – Київ, 1993. – Т. 3. – С. 128.

¹⁰⁷ Грушевський М. С. Середні віки Європи. – Київ, [1919]. – 150 с.

¹⁰⁸ Там само. – С. 130.

¹⁰⁹ Бречкевич М. Святополк, князь Поморский. – Юрьев, 1902. – 34 с.

¹¹⁰ Там само. – С. 17, 34.

кілька праць з історії слов'ян та німців у середні віки, що, на жаль, лишилися неопублікованими. Одна з них мала назву «Польща, Литва і Тевтонський орден на початку XV ст.»¹¹¹.

У вітчизняній історіографії кінця XX – початку XXI ст. спостерігається слабка динаміка у написанні праць з історичної полоністики та германістики. Українська наукова спільнота, як і раніше, зорієнтована здебільшого на студювання наріжних проблем минулого власної країни. Суттєвим зрушенням у розвитку історичної полоністики в Україні можна вважати появу першого синтезу з історії Польщі, що вийшов з-під пера львівських істориків Л. Зашкільняка та М. Крикуна¹¹². На сторінках книги, серед іншого, планомірно розкриваються сюжетні лінії політичних відносин Польщі і Німецького ордену, щоправда в дещо стислому вигляді та з деякими фактологічними помилками¹¹³.

Для теперішніх українських науковців, котрі у своїх працях звертаються до історії Німецького ордену, пріоритетного значення набули теми, в яких розкриваються особливості його політичних і торгово-економічних зв'язків з Галицько-Волинським князівством у XIII–XIV ст. (О.М. Масан¹¹⁴, Л.В. Войтович¹¹⁵). Певний інтерес, окрім того, викликає також проблема участі руського рицарства у «Великій війні» 1409–1411 рр. До істориків, що досліджують цей аспект, належать: О.М. Масан¹¹⁶, М.Ю. Відейко¹¹⁷, Б.В. Черкас¹¹⁸.

Чи не єдиним з вітчизняних дослідників, хто предметно займається вивченням історії середньовічної Пруссії, є історик Чернівецького університету О.М. Масан. У його науковому доробку – низка статей, присвячених політико-правовим, економічним, релігійним аспектам історії давньопруського суспільства та орденської держави¹¹⁹.

¹¹¹ Рудь М.О. З історії славистики в Київському університеті: М.В. Бречкевич (1870–1963) // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – 1995. – Історія. – Вип. 33. – С. 41.

¹¹² Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: від найдавніших часів до наших днів. – Львів, 2002. – 752 с.

¹¹³ Напр. смерть пруського єпископа Християна датована 1234 р. (С. 49), хоча насправді він помер 1245 р. (див.: POWIERSKI J. Chrystian (3 ćwierć XII w – 1245) // Ludi pomorskiego średniowiecza: szkice biograficzne. – Gdańsk, 1981. – S. 35–42).

¹¹⁴ МАСАН О.М. Добжинський орден (до історії Дорогичинського інциденту 1237 року) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 41–52; Вип. 2. – С. 52–62; Його ж. Середньовічна Україна і Німецький Орден: недосліджені проблеми взаємовідносин // IV Міжнародний конгрес українців. – Одеса [та ін.], 1999. – Історія. – Ч. 1. – С. 74–79; Його ж. Данило Романович і рицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємовідносин // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2008. – Т. 2. – С. 137–149; Його ж. Німецький орден у Пруссії і Галицько-Волинське князівство в першій половині XIV ст.: дипломатичні відносини // Там само. – 2007. – Т. 1. – С. 78–87.

¹¹⁵ Войтович Л.В. Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства // Український історичний журнал. – 2010. – № 6. – С. 4–17.

¹¹⁶ МАСАН О. Русько-молдавський загін в битві під Грюнвальдом (з історії міжнародних зв'язків населення Буковини на початку XV ст.) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2003. – Т. 2. – С. 59–67; Його ж. Участь рицарів з України у Великій війні 1409–1411 рр. // Там само. – Чернівці, 2006. – Т. 1. – С. 74–85.

¹¹⁷ Відейко М.Ю. Грюнвальд: хоругви зі сходу. – Київ, 2010. – 63 с.

¹¹⁸ БУМЫЛАУСКАС А., МАРЗАЛЮК І., ЧЕРКАС Б. Грюнвальдська битва – битва народів. – Київ, 2010. – 272 с.

¹¹⁹ МАСАН О. Бюргерське землеволодіння у Пруссії у XIII–XV ст. (На прикладі міста Торуня) // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1997. – Т. 3. – С. 55–65. Його ж. Давньопруське суспільство у світлі Крістбурзького договору 1249 року // Там само. – 2000. – Т. 1. – С. 48–56; Т. 2. – С. 36–57; Його ж. Особливості релігійної ситуації у державі Німецького ордену в Пруссії у другій половині XIII–XV ст. // Там само. – 2003. – Т. 1. – С. 63–72; Його ж. Деякі

Загалом, можемо констатувати слабкий інтерес дослідників до подій, що відбувалися на південному узбережжі Балтійського моря у XIII–XV ст. Українські історики найчастіше вимушено звертаються до перипетій польсько-орденських відносин цього часу, щоб отримати повнішу картину для розкриття тієї чи іншої проблеми з історії Галицько-Волинської Русі.

* * *

Підсумовуючи історіографічний огляд зазначимо, що історія польсько-орденських відносин у добу Середньовіччя посідала і наразі продовжує посідати важливе місце в дослідженнях польської та німецької історіографій. Лише окремими її аспектами переймалися дослідники дореволюційної Росії, Радянського Союзу та пострадянської Росії.

Найбільше вчені цікавилися питаннями автентичності привілеїв для Німецького ордену, що визначали його правове становище у Пруссії; окупації Орденем Східного Помор'я в 1308–1309 рр.; «Великої війни» 1409–1411 рр. та Грюнвальдської битви 1410 р.

Відчутний вплив на перебіг досліджень мали Перша та Друга світові війни. Чимало праць, написаних німецькими, польськими, радянськими науковцями за часів війни або ж у повоєнний період, вирізнялися неприхованим ідеологічним забарвленням, що було відображенням політичних симпатій їхніх авторів.

В останній третині XX ст. в умовах процесу демократизації та інтернаціоналізації європейської науки відбулися суттєві зрушення в налагодженні співпраці між польськими та німецькими істориками, що відбилося якісними змінами у сфері дослідження польсько-орденських відносин.

В українській історичній науці окреслена проблематика ще не отримала належного висвітлення і потребує окремого дослідження.

Джерела

Джерельна база дослідження репрезентована, передусім, писемними пам'ятками, які можна розділити на дві групи – наративні та документальні.

До групи наративних джерел належать хроніки, аннали, літописи, реляції, що постали на теренах Польщі, Пруссії та сусідніх країн. Чимало відомостей про дипломатичні та військово-політичні відносини Польщі з Німецьким орденом у XIII–XIV ст. містяться в польських та орденських хроніках – Великопольській, Петра з Дусбурга, Яна Длугоша, Кульмській, Олівській, Віганда з Марбурга.

До джерел «грюнвальдського циклу», що оповідають про історію «Великої війни» (1409–1411) та Грюнвальдську битву (1410), окрім монументальної праці Длугоша, належать – «Хроніка конфлікту» Миколая Тромби (?), «Хроніка» Йоганна фон Посільге (Йоганна з Реддена?) та «Прусські знамена» Яна Длугоша.

спостереження щодо впливу кліматичних явищ на умови життя і заняття людей у середньовічній Європі (на прикладі Південно-Східної Прибалтики) // Там само. – 2005. – Т. 1. С. 61–69; Його ж. Історичні обставини та особливості виникнення Кьонігсберга в Пруссії (до 750-річчя заснування міста) // Р.Ф. Кайндль. Нові етноісторичні виміри: Матеріали II Міжнародного наукового семінару «Кайндлівські читання», Чернівці, 28–29 трав. 2005 р. – Чернівці, 2005. – С. 16–24.

Другу групу писемних джерел становить актовий матеріал. До них можна віднести: законодавчі акти, міждержавні угоди, дипломатичну кореспонденцію, надавчі грамоти та привілеї. Документи суттєво доповнюють та конкретизують інформацію, яку ми черпаємо з наративів, а подекуди виступають єдиним джерелом для реконструкції тих або інших подій. Приміром, про відносини польського князя Конрада Мазовецького та церковних прелатів Польщі з орденськими рицарями на початковому етапі їхнього перебування в Пруссії ми, здебільшого, дізнаємося з надавчих привілеїв для Ордену та папських булл. Вони ж засвідчують засади правового статусу Німецького ордену в Пруссії.

Польсько-орденські мирні договори (Калішський мир 1343 р., Перший Торнський мир 1411 р.) відіграють особливу роль у нашому дослідженні, оскільки унаочнюють політичні цілі сторін, фінансові зобов'язання (відшкодування), подають територіальні зміни, що відбулися внаслідок війни, демонструють, у якому руслі мали розвиватися відносини між державами в майбутньому. Від значущості поступок, на які йшла та чи інша сторона, залежало її політичне, військове та економічне становище. Невигідні або нерівноправні угоди призводили до нових збройних конфліктів, що засвідчив Перший Торнський мир.

З комплексу документальних джерел слід виокремити юридично підгрупу, до якої належать протоколи судових процесів Польського королівства з Німецьким орденем, що висвітлюють перебіг судових засідань у справі скарг, висунутих Польщею проти Хрестоносців з приводу незаконного утримання орденськими рицарями Східного Помор'я, Добжинської, Хелмінської та Міхаловської земель.

Судові процеси можна розділити на дві категорії – канонічні, ініційовані римськими папами (Іновроцлавсько-Брестський 1320–1321 рр., Варшавський 1339 р.), та світські, що проводилися у формі третейських судів (Вишеградський 1335 р.). Нотаріальні акти обох груп подають важливу інформацію про характер та розвиток польсько-орденських відносин на конкретному етапі, розкривають перебіг і форми дипломатичної боротьби.

Доказова база кожної зі сторін часто базується на екскурсах у минуле, що допомагає в реконструкції окремих подій та явищ. Так, акти судових процесів в Іновроцлаві, Бресті-Куявському та Варшаві містять зізнання свідків, що відображають події, пов'язані з окупацією орденськими рицарями Східного Помор'я в 1308–1309 рр. та перебігом польсько-орденської війни 1327–1332 рр. На сторінках процесуальної документації з-поміж іншого віддзеркалюються елементи ментальності та суспільно-політичної свідомості тогочасного суспільства.

Продовжуючи джерелознавчий аналіз, охарактеризуємо спочатку найважливіші наративні пам'ятки польського походження, після чого перейдемо до оповідних джерел Ордену.

Великопольська хроніка є витвором польської історіографії XIII–XIV ст., що збереглася як частина великого зводу різноманітних історичних творів, укладених наприкінці XIV ст. при гнєзненській кафедрі під загальним заголовком «Велика чи довга хроніка поляків або лехитів» (*Chronica magna seu longa Polonorum seu Lehitorum*)¹²⁰.

¹²⁰ BOGUPHALI II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae cum continuatione BASCONIS custodis Posnaniensis / [oprac. W. Maciejowski] // MPH. – Lwów, 1872. – Т. 2. – С. 467–598; Chronica Poloniae Maioris / recensuit et annotavit B. Kürbis // MPH SN. – Warszawa, 1970. – Т. 8. – 248 s.

Питання про особу автора твору і час його написання до сьогодні залишається відкритим. На думку вчених, найбільш імовірними кандидатами на авторство можуть бути познанський єпископ Богухвал II, познанський кустош Годзислав Башко та королівський підканцлер, архідиякон гнєзненський Янко з Чарнкова.

Хронологічно пам'ятка охоплює період від легендарних часів до 1273 р. Композиційно «Хроніка» складається зі 164 глав і умовно поділяється на дві частини. Перша базується на матеріалі «Польської хроніки» Вінцентія Кадлубка (до 1202 р.). У другій частині, що є оригінальним витвором автора, розповідається власне про події, що відбулися на теренах Польщі і сусідніх країн у XIII ст.¹²¹

Повідомлення про зв'язки польських князів з Німецьким орденом зринають на сторінках «Хроніки» всього кілька разів. Уперше автор згадує Хрестоносців у контексті пруських набігів на Мазовецьке князівство. Князь Конрад, щоб забезпечити свої землі від язичників, за намовою плоцького єпископа Гюнтера та сілезького князя Генрика Бородатого, дарує Ордену Хелмінську землю (розд. 66). Друга згадка пов'язана з вибухом першого пруського повстання проти Ордену (1243), інспірованого князем Східного Помор'я Святополком II і початком поморсько-орденської війни. Союзниками Хрестоносців у цій війні виступили польські князі. Втретє, у зв'язку з відходом литовського короля Міндовга від християнства. Вчетверте, орденські рицарі згадуються хроністом під 1261 р. як учасники хрестового походу (спільно з польськими князями) на Литву, який закінчився поразкою хрестоносного війська біля Покарвіса. Восстання «бородаті брати», як називає їх автор, з'являються в тексті під 1268 р., – коли мало місце їхнє зближення з іновроцлавським князем Земомислом. Порозуміння князя з Хрестоносцями обернулося для нього бунтом підданих. Попри лаконічність свідчень, «Великопольська хроніка» є важливим джерелом для реконструкції відносин Польщі і Німецького ордену в XIII ст.

Цінною пам'яткою польського історіописання XIV ст. є *Хроніка Янка з Чарнкова*, що, подібно до «Великопольської хроніки», збереглася в 9 рукописах XIV–XV ст. і є складовою частиною зводу «Великої хроніки». Її текст написаний у 1370–1384 рр. Автор твору – Янко з Чарнкова, архідиякон гнєзненський, у свій час обіймав уряд королівського підканцлера при дворі Казимира III. Хроніка оповідає про події, що сталися в Польському королівстві за правління Людовіка Анжуйського і в часи безкоролів'я¹²².

У польському виданні латинського тексту хроніки, що вміщений у другому томі серії «*Monumenta Poloniae Historica*», знаходилися фрагменти інших історіографічних творів¹²³. Наприкінці XIX ст., завдячуючи дослідженням

¹²¹ KÜRBIŚ B. *Studia nad Kroniką Wielkopolską*. – Poznań, 1952. – 186 s.; EADEM. *Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV wieku*. – Warszawa, 1959. – S. 15–20; EADEM. *Dziejopisarstwo polskiej do połowy XV wieku. Dążenia poznawcze i poglądy* // *Studia i materialy z dziejów nauki polskiej*. Seria A. – Warszawa, 1966. – Z. 9. – S. 107–123; EADEM. *Wstęp* // *Chronica Poloniae Maioris...* S. XXII–XXVII; ŁOWMIANŚKI H. *Kiedy powstała Kronika wielkopolska* // *PH*. – 1960. – R. 51. – S. 398–410; «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв.: перевод и комментарии / под. ред. В. Л. Янина; [сост. Л. М. Попова, Н. И. Щавелева]. – Москва, 1987. – С. 9–19.

¹²² KÜRBIŚOWNA B. *Dziejopisarstwo wielkopolskie...* S. 20–22; SIERADZKI J. *Sprawa Janka z Czarnkowa i jego utwor* // *SŻ*. – Warszawa [etc.], 1959. – T. 4. – S. 33–57; DĄBROWSKI J. *Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480)*. – Wrocław [etc.], 1964. – S. 140–162.

¹²³ JOANNIS DE CZARNKOW *Chronicon Polonorum* / [oprac. J. Szlachtowski] // *MPH*. – Lwów, 1872. – T. 2. – S. 619–756.

В. Кентшинського, вдалося встановити, що перші три розділи, приписувані раніше Янкові з Чарнкова, не належать до його твору. Перші два розділи, в яких оповідається про смерть Владислава Локетка і коронацію Казимира III, є окремими записками, що походять з XIV ст. Натомість третій розділ, який оповідає про правління Казимира III, є фрагментом так званої «Краківської кафедральної хроніки» – джерела, що постало в королівському замку на Вавелі в середовищі місцевого духовенства. Згадана хроніка охоплює період 1202–1377 рр., утім переважна її частина присвячена діям Казимира III¹²⁴.

Тематика відносин Польщі з Хрестоносцями відображена у формі спорадичних згадок. Це зумовлено, насамперед, тим, що описаний у творі Янка з Чарнкова історичний пласт припадає на період польсько-орденського «вічного миру», що тривав від 1343 до 1409 р. Одне з таких повідомлень стосується гневковського князя Владислава Білого, який у 1366 р. брав участь у поході Ордену на Литву. Ще кілька разів автор згадує Орден у контексті міжусобних конфліктів, що точилися між литовськими князями, і хрестових походів орденських рицарів на Литву.

До окремої категорії польських наративів слід віднести джерела «Грюнвальдського циклу», до яких належать, зокрема, «Хроніка конфлікту» невідомого автора та «Прусські знамена» Яна Длугоша.

Хроніка конфлікту короля Польщі Владислава з хрестоносцями року Божого 1410 – одне з найважливіших джерел до історії Грюнвальдської битви¹²⁵. Достеменно невідомо, хто був автором хроніки і коли вона була створена. Перший видавець «Хроніки конфлікту» Е. Штрельке висунув припущення, що вона писалася наприкінці 1410 р., а її автор був духовною особою і походив з найближчого оточення короля Владислава II Ягайла¹²⁶.

З. Целіховський – третій видавець «Хроніки конфлікту» – вважав, що її авторство, ймовірно, належить королівському підканцлеру Миколаю Тромбі – безпосередньому учаснику пруської кампанії 1410 р. Текст «Хроніки», на думку вченого, був написаний у 1411 р.¹²⁷ Дослідники, які в подальшому зверталися до вивчення пам'ятки, здебільшого не відходили від версії З. Целіховського щодо ідентифікації її автора¹²⁸.

Іншим важливим питанням, що від початку виявлення рукопису «Хроніки» привертало увагу наукової спільноти, була взаємозалежність цього джерела з «Анналами» Яна Длугоша. У 1886 р. німецький дослідник Г. Келер, убачаючи певний зв'язок між обома джерелами, стверджував, що Ян Длугош вико-

¹²⁴ KĘTRZYŃSKI W. O rocznikach polskich // Rozprawy Akademii Umiejętności. – Kraków, 1897. – Wydz. Hist.-Fil. – Ser. 2 – T. 9 – S. 164–354.

¹²⁵ Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410 / hrsg. von E. Strehleke // SRP. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 434–439; Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410 / [wyd. A. Bielowski] // MPH. – Lwów, 1872. – T. 2. – S. 897–904.

¹²⁶ Cronica conflictus... S. 434.

¹²⁷ Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410 / wyd. Z. Celichowski. – Poznań, 1911. – S. 11–12.

¹²⁸ Дещо відособленою є думка А. Надольського, який приписував авторство хроніки Збігнєву Олеснецькому, який на час Грюнвальдської битви виконував функції секретаря при королівській канцелярії (NADOLSKI A. Rozważania o Grunwaldzie // KH. – 1980. – R. 87. – № 2. – S. 448–449; ELJUSDEM. Grunwald 1410. – [wyd. 2]. – Warszawa, 1996. – S. 8.

ристовував відомості з «Хроніки конфлікту» при написанні своєї праці¹²⁹. Дещо іншої думки був Ф. Тунерт, котрий висунув гіпотезу про існування спільного «праджерела», яким послуговувалися автор «Хроніки конфлікту» і Ян Длугош. Окрім того, Ф. Тунерт помітив певну схожість між текстом «Хроніки конфлікту» та обвинувальним листом проти Німецького ордену, який польська делегація виставила на Констанцькому соборі в 1416 р. Цей лист, на думку дослідника, був джерелом «Хроніки конфлікту»¹³⁰. Пізніше гіпотезу Ф. Тунерта з деякими зауваженнями підтримали К. Гевекер і С. Куйот¹³¹.

Із власною концепцією взаємозалежності двох ключових джерел до історії Грюнвальдської битви до дискусії долучився А. Прохаска. В 1910 р. він опублікував статтю «Длугош і Cronica conflictus про грюнвальдську битву», де доводив, що наявний текст «Хроніки конфлікту» – то лише скорочений варіант повнішого і розлогішого оригіналу, який був написаний у 1410 або 1411 р. Саме цим протографом і послуговувався краківський канонік¹³². А. Прохаска безапеляційно надав творові Длугоша пріоритетну цінність, зауваживши, що «Хроніка конфлікту» була важливим джерелом для нього, однак хибною, на його погляд, є думка тих дослідників, котрі вважають достовірність її змісту вищою від опису Длугоша»¹³³.

До їхньої когорти належить С. Екдаль, котрий вказав на тенденційний характер «Хроніки конфлікту» і називав її витвором польської пропаганди, спрямованої проти Ордену. Попри те, автор доволі високо оцінює значення хроніки, вважаючи її одним із найважливіших і найзахопливіших джерел до історії Грюнвальдської битви¹³⁴.

Менш інформативною щодо опису військово-тактичних дій протиборчих армій під час славнозвісного бою, проте не менш цінною у дослідженні інших його аспектів є пам'ятка під назвою *Прусські знамена*¹³⁵. 15 липня 1410 р. польсько-литовсько-руське військо, розгромивши орденських рицарів у битві біля Грюнвальда, здобуло орденські знамена, які польський король Владислав II Ягайло звелів установити в каплиці св. Станіслава у Вавельському замку в Кракові. Згодом до них долучилися ще кілька трофейних знамен, захоплених польськими рицарями в битвах із Хрестоносцями біля Коронава (10 жовтня 1410 р.) та Накла (13 вересня 1431 р.)¹³⁶.

¹²⁹ KÖHLER G. Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegsführung in der Ritterzeit von der Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen / G. Köhler. – Breslau, 1886. – Bd. 2. – S. 714.

¹³⁰ THUNERT F. Der Grosse Krieg zwischen Polen und Deutschen Orden, 1410 bis 1. Februar 1411 // Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins. – 1886. – H. 16. – S. 93–104.

¹³¹ Цит. за: EKDAHL S. Die Schlacht bei Tannenberg 1410... S. 142.

¹³² PROCHASKA A. Długosz a Cronica conflictus o grunwaldzkiej bitwie // KH. – 1910. – R. 24. – S. 411–419.

¹³³ Ibid. – 419–420.

¹³⁴ EKDAHL S. Die Schlacht bei Tannenberg 1410... S. 146–149.

¹³⁵ JANA DŁUGOSZA Banderia Prutenorum / wyd. K. Górski. – Warszawa, 1958. – 339 s; Die «Banderia Prutenorum» des JAN DŁUGOSZ – eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410 / Untersuchungen zu Aufbau, Entstehung und Quellenwert der Handschrift von S. Ekdahl. – Göttingen, 1976. – 315 s.

¹³⁶ JANA DŁUGOSZA Banderia Prutenorum... S. 5; Десять знамен поляки віддали литовцям (див.: Die «Banderia Prutenorum» des JAN DŁUGOSZ... S. 73–87; GÓRSKI K. Litewskie powiązania «Banderia Prutenorum» Jana Długosza. Na marginesie książki Svena Ekdahla // Długosiana: studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza. – Warszawa, 1980. – Cz. 1. – S. 168–173).

У 1448 р. під орудою Яна Длугоша постав ілюстрований рукопис із зображеннями 56 орденських стягів. Кольорові малюнки до нього виконав краківський художник Станіслав Дурінк. До репродукції кожного зі знамен Ян Длугош написав короткий коментар про командира загону (подекуди також хорунжого) та склад військового підрозділу.

У порівнянні з описом орденських знамен, наведеним Яном Длугошем у його «Анналах», відомості, подані в «Прусських знаменах», мають низку розбіжностей, що спонукає дослідника до комплексного аналізу обох пам'яток.

«Прусські знамена» є важливим джерелом до історії Грюнвальдської битви, оскільки з неї дізнаємося про тогочасну організацію орденського війська, склад загонів (хто воював під тим чи іншим знаменом: брати-рицарі, місцева знать, гості, міщани або найманці) та їхню чисельність.

Насамкінець перейдемо до розгляду праці видатного польського історика доби Середньовіччя Яна Длугоша, що має назву *Анналі, або хроніки славного Польського королівства*¹³⁷.

Майбутній історик народився в 1415 р. у Бжезницькій родині герба Венява. Його батько Ян Длугош з Недзельська здобув собі слави в битві біля Грюнвальда, де полонив двох знатних Хрестоносців – Маркварда фон Зальцбах, комтура рагнітського, та Фрідріха Шенберга, фогта самбійського, – особистих ворогів великого князя литовського Вітовта. За це король нагородив його урядом старости у Бжезницькій.

Перші роки навчання Яна Длугоша пройшли в парафіяльній школі в Новому Корчині, де його батько з 1421 р. тримав уряд старости. Наступні кілька років він студіював науки у Краківському університеті. У 1431 р. Длугошу поталанило потрапити на службу до канцелярії краківського єпископа Збігнева Олесницького, з яким у молодого вченого зав'язалися тісні дружні стосунки. Саме після заохочувань з боку Збігнева Олесницького Ян Длугош взявся за написання своєї монументальної праці, роботу над якою він розпочав після 1455 р.¹³⁸

За час виконання функцій канцеляриста, пізніше секретаря єпископа та краківського каноніка Длугош детально ознайомився з проблемою польсько-орденських конфліктів. Тоді ж сформувався його ставлення до Німецького ордену, що в очах майбутнього історика постає найлютішим ворогом польського народу, а орденські рицарі – грабіжниками і нищителями рідних земель. Він був завзятим прибічником ідеї про споконвічну і невід'ємну приналежність Східного Помор'я до Польської Корони. Особисті переконання Яна Длугоша помітно вплинули на стиль написання його праці, на що, безумовно, слід зважати.

Ще перед написанням свого величного твору, збираючи матеріали, Длугош значну увагу приділяв аналізу документальних актів, що засвідчували право Польщі на володіння цими землями¹³⁹. Цінність багатотомного (складається з

¹³⁷ IOANNIS DLUGOSSII annales seu Cronicae incliti regni Poloniae [: In XI vol., XII lib.] [далі – Długosz]. – Varsaviae [etc.], 1964–2005.

¹³⁸ Докладніше про життєвий шлях Яна Длугоша див.: BOBRZYŃSKI M., SMOLKA S. Jan Długosz: jego życie i stanowisko w piśmiennictwie. – Kraków, 1893. – 336 s; SEMKOWICZ-ZAREMBINA W. Powstanie i dzieje autografu Annalium Jana Długosza. – Kraków, 1952. – 86 s; DĄBROWSKI J. Dawnie dziejopisarstwo polskie... S. 193–220.

¹³⁹ GAWĘDA S. Ocena niektórych problemów historii ojczystej w «Rocznikach» Jana Długosza // Długossiana: studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza. – Warszawa, 1980. – Cz. 1. – S. 190–196.

12 книг) доробку Длугоша полягає в тому, що він написаний на основі великої кількості наративів та актових матеріалів, чимало з яких не збереглося.

«Аннали» Яна Длугоша охоплюють величезний пласт історії (від легендарних часів до кінця XV ст.), що надає їм статус надважливого джерела для історії Польщі та її стосунків із сусідами. Відноsinам Польського королівства з Німецьким орденом відводиться багато місця. Варто одразу ж зауважити, що до тих відомостей, які відображають ранній період польсько-орденських відносин, слід ставитися обережно, оскільки проміжок часу, що відділяє автора від тих подій, доволі значний. Більш інформативними є описи подій, хронологічно ближчих авторові. Так, неоціненими є свідчення про політико-дипломатичні відносини Польщі з Німецьким орденом другої половини XIV – першої половини XV ст. Особливу увагу Ян Длугош приділив висвітленню польсько-орденських збройних конфліктів. Саме перу Длугоша належить найбільш детальний і повний опис Грюнвальдської битви.

З наративних джерел, що виникли на теренах держави Німецького ордену, на особливу увагу заслуговує *Хроніка землі Пруської* орденського священика Петра з Дусбурга¹⁴⁰, основна частина якої написана в першій третині XIV ст. (завершена в 1326 р.). «Хроніка» Петра з Дусбурга була першим офіційним твором історіографії Німецького ордену в Пруссії. Її автор, будучи висвяченим капеланом, прибув до Пруссії близько 1289 р. На думку польської дослідниці М. Полякувни¹⁴¹, хроніст, найімовірніше, походив з міста Доесбурга, що на схід від Утрехта в Нідерландах. Текст хроніки складається з послання до великого магістра Вернера фон Орзельна, прологу і трьох книг. Найбільш цінними для нас є свідчення, подані в другій та третій книгах, де розповідається про прибуття орденських рицарів у Пруссію на заклик польського князя Конрада Мазовецького, боротьбу Німецького ордену з пруськими язичниками та поморським князем Святополком II, а також про війни з литовцями. На тлі цих подій зринають відомості про відносини Ордену з польськими князівствами.

«Хроніка» Петра з Дусбурга доведена до 1326 р., окрім того збереглося декілька доповнень до неї. Перше з них складається з двадцяти розділів і охоплює період від 1326 до 1330 р. У ньому, зокрема, міститься важлива інформація про початковий етап війни, яку в 1327–1332 рр. Орден вів проти Владислава Локетка. З огляду на стилістичну подібність тексту першого доповнення з текстом хроніки, його автором міг бути сам Петро з Дусбурга¹⁴².

Друге доповнення охоплює період від 1332 до 1434 р. Видавець хроніки М. Тешпен вважав, що його автором був Конрад Бітшін – писар канцелярії міста Кульма¹⁴³. Схоже припущення висунув сучасний польський джерелознавець Я. Вента, котрий убачає місцем створення доповнення кульмську міську

¹⁴⁰ PETRI DE DUSBURG, *Chronicon terrae Prussiae* [далі – *Dusburg*] / hrsg. von M. Töppen // SRP. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. – S. 21–219.

¹⁴¹ POLLAKÓWNA M. *Kronika Piotra z Dusburga*. – Wrocław [etc.], 1968. – S. 205; До цього в історіографії побувала гіпотеза Й. Фойгта, котрий уважав, що батьківщиною хроніста було німецьке місто Дуйсбург, неподалік Дюссельдорфа (VOIGT J. *Geschichte Preussens...* Bd. 3. – S. 603–626).

¹⁴² M. Töppen. *Einleitung* // PETRI DE DUSBURG, *Chronicon terrae Prussiae...* S. 3–4.

¹⁴³ Forsetzung zu Peter von Dusburgs Chronik von CONRAD BITSCHIN / hrsg. von M. Töppen // SRP. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 478–518.

канцелярію¹⁴⁴. Хронологічна лінія цієї частини «Хроніки» не є послідовною, а складається з окремих дат. Польська політика Ордену знайшла своє відображення в згадці про укладення Калішського миру 1343 р., а також у доволі поверхових описах подій «Великої війни» 1409–1411 рр.

Докладні відомості з історії протистояння східнопоморського князя Святополка II з Німецьким орденом містяться у *Кульмській хроніці*. Вона написана між 1246/1247 та 1252 рр. орденським капеланом кульмського конвенту і хронологічно охоплює період з 1242 по 1246 рр.¹⁴⁵ Початковий текст «Хроніки», написаний латиною – не зберігся. Відомо, що в 70-х роках XIII ст. він був використаний для створення латиномовної компіляції, до якої також увійшла перша частина *Пруської реляції Гартмана фон Гелдрунгена* (до 1253 р.) та інші, невідомі на сьогодні, джерела. Латиномовна компіляція, імовірно, стала основою для поетичної віршованої німецькомовної компіляції, яка призначалася для рлицарської братії. Німецькомовною редакцією, вже в прозаїчній формі, користувалися, незалежно один від одного, укладач *Молодшої хроніки верховних магистрів*¹⁴⁶ та Йоганн Мельгорн, автор списку, відомого під назвою *Повідомлення Гертмана фон Зальца про завоювання Пруссії*¹⁴⁷, тоді як латиномовною компіляцією активно послуговувалися орденські та польські хроністи, передусім Петро з Дусбурга, автор твору *Перенесення і дива св. Варвари*, Ян Длугош¹⁴⁸.

У війні зі Святополком Хрестоносців активно підтримував польський князь Казимир Куявський, якого автор «Хроніки» називає найвідданішим союзником орденських рлицарів, що є винятковим для орденських джерел.

Перенесення і дива св. Варвари – агіографічний твір, написаний у Пруссії в середині XIV ст.¹⁴⁹ Видавець пам'ятки М. Теппен припускав, що її автором був орденський священик¹⁵⁰. Подальші дослідження дали змогу конкретизувати його особу, котрою, на думку М. Полякувни та Г. Лябуди, міг бути чернець-домініканець з Ельбінга¹⁵¹.

Твір складається з трьох частин. У першій з них оповідається про те, як голова святої великомучениці Варвари після довгих «мандрувань» опинилася на Помор'ї і як після того князь Святополк переніс її до Сартовиць. Друга частина, спираючись на орденську традицію, розповідає про прибуття орденських рлицарів у Пруссію і їхню боротьбу з язичниками. Далі автор переходить до розповіді про війну Ордену з князем Святополком і про перенесення голови св. Варвари до Кульма після здобуття в 1242 р. Сартовицького замку орденськими рлицарями. Третя частина містить описання трьох див, пов'язаних зі св. Варварою, і має дидактичну спрямованість.

¹⁴⁴ PIOTR Z DUSBURGA. Kronika ziemi Pruskiej / przetł. S. Wyszomirski; wstępem i koment. hist. opatrzył J. Wenta. – Toruń, 2004. – S. XXVII–XXVIII.

¹⁴⁵ JASIŃSKI T. Najstarsze kroniki i roczniki krzyżackie dotyczące Prus. – Poznań, 1996. – S. 77–83.

¹⁴⁶ Die jüngere Hochmeisterchronik / hrsg. von T. Hirsch // SRP. – Leipzig, 1874. – Bd. 5 – S. 43–148.

¹⁴⁷ Bericht HERMANN VON SALZA'S über die Eroberung Preussens / hrsg. von T. Hirsch // SRP. – Leipzig, 1874. – Bd. 5. – S. 159–168.

¹⁴⁸ JASIŃSKI T. Op. cit. – S. 58–68, 105.

¹⁴⁹ Translatio et miracula sanctae Barbarae / hrsg. von M. Töppen // SRP. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 397–411.

¹⁵⁰ Ibid. – S. 399.

¹⁵¹ POLLAKÓWNA M. Kronika Piotra z Dusburga ... S. 79–80; LABUDA G. O źródłach «Kroniki Pruskiej»... S. 324.

Прикметною є спорідненість цього джерела із незбереженим на сьогодні німецькомовним віршованим твором верховного магістра Лютера фон Брауншвайга, що був присвячений описові життя св. Варвари й тому, як реліквія святої потрапила до Німецького ордену. Про існування поетичного твору Лютера на сторінках своєї хроніки мимохідь повідомляє Ніколаус фон Єрошин¹⁵².

Поява культу св. Варвари в середовищі орденської братії була пов'язана з битвою біля Сартовицького замку, що стала переломною віхою у виснажливій війні Німецького ордену зі Святополком Поморським. Невдовзі після неї князь пішов на замирення з Хрестоносцями. Тому сюжет, пов'язаний з виявленням орденськими рицарями мощей святої і перенесенням їх до Кульм, став тим стрижнем, навколо якого формувався культ св. Варвари в Пруссії¹⁵³.

Олівська хроніка – твір, написаний у середині XIV ст. (завершена у 1352 р.) в Оліві – цистерціанському монастирі неподалік Гданська¹⁵⁴. Один із перших дослідників хроніки Т. Хірш уважав, що її автором був пріор Олівського монастиря Герхард фон Брусвальде¹⁵⁵. Інші вчені – М. Теппен та М. Перльбах, розмірковуючи над особою автора, схилилися до думки, що ним міг бути котрийсь з монастирських достойників чи нотаріїв¹⁵⁶.

Остаточно ідентифікувати автора «Хроніки» вдалося польському історику і джерелознавцю В. Кентшинському. Проаналізувавши фонетичне відтворення антропонімів і топонімів, згаданих у джерелі, вчений дійшов висновку про польське, або поморське походження автора і встановив, що ним був Станіслав – абат монастиря в Оліві¹⁵⁷. Тези В. Кентшинського сто років потому підсумував і доповнив Г. Лябуда¹⁵⁸. Політичні симпатії абата Станіслава, як зазначалося вище, були на боці Німецького ордену, що знайшло своє відображення і на сторінках його твору.

Вміщені в «Хроніці» відомості зорієнтовані на відображення політичної історії східнопоморського регіону в часи панування місцевої князівської династії, її польських наступників і, зрештою, Німецького ордену. Висвітлюючи ті чи інші події, автор не оминав увагою засвідчення їхнього впливу на долю самого

¹⁵² ARNOLD U. Luter von Braunschweig // Die Hochmeister des Deutschen Ordens (1190–1994) / hrsg. von U. Arnold. – Marburg, 1998. – S. 66; NIKOLAUS VON JEROSCHIN. Die Kronike von Pruzinlant / hrsg. von E. Strehle // SRP. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. – S. 376–377.

¹⁵³ КОТОВ А.С. Культ св. Варвары в Тевтонском ордене: психосоциальная идентичность братии ордена через призму анализа гендерного кода сознания // Вестник Томского государственного университета. – 2007. – Вып. 300. – С. 104.

¹⁵⁴ Die ältere Chronik und die Schrifttafeln von Oliva / hrsg. von T. Hirsch // SRP. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. – S. 669–731; Die ältere Chronik von Oliva / hrsg. von T. Hirsch // SRP. – Leipzig, 1874. – Bd. 5. – S. 594–624; Chronica Olivensis. Auctore Stanislao abbate Olivensi / [wyd. W. Kętrzyński] // MPH. – Kraków, 1893. – T. 6. – S. 310–350.

¹⁵⁵ HIRSCH T. Das Kloster Oliva, ein Beitrag zur Geschichte der westpreussischen Bauten // Neue Preussische Provinzialblätter. – Königsberg, 1850. – Bd. 10. – S. 58–71; EJUSDEM. Einleitung // Die Ältere Chronik von Oliva und die Schrifttafeln von Oliva... S. 654–655.

¹⁵⁶ TÖPPEN M. Geschichte preussischen Historiographie von P. v. Dusburg bis auf K. Schütz. – Berlin, 1853. – S. 18–25; PERLBACH M. Die aeltere Chronik von Oliva. – Göttingen, 1871. – S. 94–95.

¹⁵⁷ KĘTRZYŃSKI W. O dwóch nieznanach historykach polskich // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej». – Lwów, 1886. – R. 14. – № 4. – S. 297–299.

¹⁵⁸ LABUDA G. O opacie Stanisławie, autorze «Kroniki oliwskiej» z połowy XIV wieku // IDEM. Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu: pisma wybrane. – Poznań, 2007. – S. 369–395.

Олівського монастиря. Аналізуючи текст пам'ятки, можна сказати, що «Олівська хроніка» є одним з найбільш інформативних джерел до історії польсько-орденських стосунків XIII – першої половини XIV ст. У ній, зокрема, знаходимо достовірні відомості про окупацію Хрестоносцями Східного Помор'я (1308–1309), а також про війну Ордену з Владиславом Локетком у 1327–1332 рр. Автор також доволі докладно описав центральну подію війни – битву біля Пловців.

До тексту «Хроніки» після її написання був штучно включений ще один твір з середини XIV ст., який в історіографії дістав назву *Початок Німецького ордену, або хроніка з Пруссії* (Exordium Ordinis Cruciferorum seu Chronica de Prussia). Створена на основі німецькомовного перекладу хроніки Петра з Дусбурга, виконаного Ніколаусом фон Єрошиним, а подекуди із залученням самої хроніки Петра з Дусбурга¹⁵⁹, пам'ятка розповідає про заснування Німецького ордену, його прибуття до Пруссії, а також про війну, яку вели орденські рицарі з язичниками і князем Святополком Поморським. Текст пам'ятки доведений до 1278 р. (смерть чеського короля Пржемысла Оттокара II).

Зібрана в «Олівській хроніці» інформація мала неабияку цінність для майбутніх істориків та літописців. Так, орденський хроніст Віганд з Марбурга, перебуваючи в 1394 р. з візитом у Гданську, віднайшов згадану хроніку і користувався нею під час написання власної праці¹⁶⁰. Наприкінці Тринадцятилітньої війни (1454–1466) польська делегація, в складі якої був польський історик Ян Длугош, 5 травня 1464 р. звернулася до єпископа влоцлавського Яна з Бжезя, аби той посприяв у переговорах з радою міста Гданська стосовно ознайомлення з виданими колись привілеями польських володарів для навколишніх монастирів. Ян Длугош скористався зручною нагодою для перегляду «Олівської хроніки», відомості з якої він використав при написанні своїх «Анналів»¹⁶¹.

Віганд з Марбурга – автор написаної у 90-х роках XIV ст. *Нової Пруської хроніки*¹⁶². Віганд походив з давнього рицарського роду Марбургів, володіння якого знаходилися в Штирії¹⁶³. Він прибув до Пруссії наприкінці 80-х років XIV ст. і виконував функції герольда при верховному магістрові, а між тим на замовлення того ж таки верховного магістра Конрада фон Валленрода працював над написанням хроніки, яку завершив у 1394 р.¹⁶⁴ Хронологічні межі пам'ятки охоплюють період від 1293 до 1394 рр.

Оригінальний текст твору не зберігся (за винятком 12 його фрагментів¹⁶⁵), однак відомо, що він був виконаний середньовісньонімецькою мовою в по-

¹⁵⁹ POLLAKÓWNA M. Kronika Piotra z Dusburga... S. 84–105; LABUDA G. O źródłach «Kroniki Pruskiej»... S. 309–310; WENTA J. Dziejopisarstwo w klastorze cysterskim w Oliwie na tle porównawczym. – Gdańsk, 1990. – S. 65.

¹⁶⁰ ZONENBERG S. Kronika Wiganda z Marburga. – Bydgoszcz, 1994. – S. 80–89;

¹⁶¹ Kronika Oliwska. Źródło do dziejów Pomorza Wschodniego z połowy XIV wieku / tł. D. Pietkiewicz, wstęp i koment. B. Śliwiński. – Malbork, 2008. – S. 5.

¹⁶² Die Chronik WIGAND VON MARBURG [дали – Wigand] / hrsg. von T. Hirsch // SRP. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 453–662.

¹⁶³ ZONENBERG S. Pochodzenie kronikarza Wiganda z Marburga // ZH. – 1994. – T. 59. – Z. 1. – S. 97–103. Представники старшої історіографії припускали, що він був вихідцем з іншого Марбурга, який лежить в землі Гессен.

¹⁶⁴ ZONENBERG S. Kronika Wiganda z Marburga... S. 54–60.

¹⁶⁵ Уцілілі фрагменти оригінального тексту опубліковані в: BARACK K. A. Bruchstücke aus Wigand von Marburg Reimchronik // Germania. – Wien, 1867. – T. 12. – S. 194–206; Zwei Fragmente der Reimchronik WIGANDS VON MARBURG / hrsg. von T. Hirsch // SRP. – 1870. – Bd. 4. – S. 2–8; Ein Fragment der Reimchronik WIGANDS VON MARBURG / hrsg. von U. Arnold // SRP. – Frankfurt am Mein, 1968. – Bd. 6. – S. 44–49.

етичній римованій формі. Останнім, кому пощастило скористатися з автентичного німецькомовного тексту, був професор Кенігсберзького університету К. Шюц. В одному з розділів своєї праці, що була присвячена історії Пруссії (*Caspari Schützi Rerum Prussicarum Historia*), К. Шюц навів кілька оригінальних фрагментів з твору Віганда¹⁶⁶. Натомість, той варіант «Хроніки», який дійшов до наших днів, походить з 1464 р. і є латинським перекладом, що його Конрад Гесселен, священник церкви св. Іоанна в Торні, здійснив на прохання Яна Длугоша. Виконаний у стислий термін (за 22 дні) переклад вийшов не надто вдалим, позаяк містив чимало неточностей і помилок. Попри те, «Нова Прусска хроніка» лишається одним з головних джерел до історії Німецького ордену кінця XIII–XIV ст.

«Хроніка» Віганда з Марбурга написана в стилі рицарської поеми, головною ідеєю якої було звеличення війни Німецького ордену проти язичників литовців. Віганда не надто цікавила політика і релігія, натомість детальні описи військових кампаній орденських братів і їхніх гостей із Західної Європи в поєднанні з оспівуванням культури рицарства, його побуту і діянь були чи не найважливішою тематикою авторського твору¹⁶⁷. Є підстави вважати, що завданням даного твору була репрезентація Німецького ордену в Пруссії, насамперед, як військової корпорації, головним завданням якої була боротьба з язичниками. Літературна стилізація Німецького ордену на кшталт західноєвропейських рицарських організацій мала на меті заохотити рицарів із Заходу відправлятися в Пруссію, щоб пліч-о-пліч з орденськими братами боротися проти ворогів віри¹⁶⁸.

На сторінках «Хроніки» періодично зринає інформація і про політику Ордену стосовно Польщі. Так, Віганд значну увагу приділив описанню вже неодноразово згадуваної війни з Владиславом Локетком. Завдяки йому ми дізнаємося, що у війні на боці Ордену брали участь також англійські рицарі. Автор, поміж іншим, подає найбільш достовірні відомості про кількість загиблих у битві біля Пловців, яка відбулася 27 вересня 1331 р. Інші аспекти польсько-орденських відносин представлені доволі поверхово, а подекуди лише у формі нечітких відголосків.

Історію Німецького ордену другої половини XIV – першого двадцятиріччя XV ст. добре висвітлює *Хроніка* Йоганна фон Посільге¹⁶⁹. Німецькі дослідники Й. Фойгт та Ф. Шуберт – перші видавці «Хроніки» – констатували, що її автором був Йоганн фон Посільге, помезанський офіціал, ім'я якого періодично зринає в джерелах між 1376 та 1405 рр. Зважаючи на те, що хронологічні межі пам'ятки охоплюють період від 1369 до 1419 рр., учені припускали, що її текст писався кількома продовжувачами¹⁷⁰. Останні дослідження дають підстави

¹⁶⁶ ZONENBERG S. *Kronika Wiganda z Marburga*... S. 11.

¹⁶⁷ *Ibid.* – S. 90.

¹⁶⁸ KWIATKOWSKI K. *Die Selbstdarstellung des Deutschen Ordens in der Chronik Wigands von Marburg* // *OMCTH.* – Toruń, 2005. – Т. 13: *Selbstbild und Selbstverständnis der geistlichen Ritterorden.* – S. 128, 131.

¹⁶⁹ *Jahrbücher Johannes Lindenblatts oder Chronik JOHANNES VON DER PUSILIE officials zu Reisenburg* / [hrsg. von J. Voigt, F. W. Schubert]. – Königsberg, 1823. – 407 s.; *JOHANNES VON POSILGE, Officialis von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen* [далі – Posilge] / hrsg. von E. Strehlke // *SRP.* – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 79–388.

¹⁷⁰ *Jahrbücher Johannes Lindenblatts*... S. 1–23; *STREHLKE E. Einleitung* // *Johanns von Posilge*... S. 31–57.

говорити про те, що роботу над хронікою розпочав у 1410 р. Йоганн з Реддіна, офіціал Помезанії, який працював над нею до своєї смерті в 1419 або 1422 р.¹⁷¹

Головними джерелами для написання «Хроніки» послуговували «Торнські аннали». Окрім того, автор використовував офіційні документи з орденських архівів. Припускають також, що йому була відома «Нова Прусска хроніка» Віганда з Марбурга.

Важливе значення «Хроніки» полягає, передусім, у тому, що вона репрезентує орденську версію перебігу «Великої війни» 1409–1411 рр. і Грюнвальдської битви зокрема, що є суттєвим доповненням до свідчень польського хроніста Яна Длугоша, чий опис Грюнвальдської битви традиційно вважається головним джерелом до її історії. Порівнявши відомості з обох джерел, можна більш повно і достовірно реконструювати буремні події того часу.

До окремої підгрупи оповідних джерел входять офіційні реляції, до яких належить, зокрема, пам'ятка, що в історіографії дістала назву *Повідомлення про війну Ордену з королем Владиславом Локетком та Казимиром Великим*¹⁷². На думку дослідників, це джерело постало в орденській канцелярії в 1335 р., напередодні третейського суду в справі конфлікту між Польським королівством і Німецьким орденом, що проходив восени того року в угорському Вишеграді. Текст «Повідомлення», найімовірніше, писався для орденського прокуратора при папському дворі в Авіньйоні, який у подальшому мав представити його Бенедикту XII¹⁷³.

Реляція розпочинається з опису подій, що сталися на Помор'ї після смерті Мествіна II – останнього східнопоморського володаря з династії Собеславичів. Автор розповідає про те, як поморською землею по черзі володіли великопольський князь (з 1296 р. король Польщі) Пшемисл II, чеські королі Вацлав II та Вацлав III і, зрештою, бранденбурзькі маркграфи, які продали право на неї Німецькому ордену. Центральне місце в «Повідомленні» відводиться описанню військових дій під час першої війни між Польщею та Хрестоносцями, яка відбулася в 1327–1332 рр. Кульмінаційну подію війни – битву біля села Пловці (1331) – автор описав доволі лаконічно і всупереч іншим джерелам потрактував її як поразку Ордену (*grosen shaden*)¹⁷⁴.

---

¹⁷¹ WENTA J. Studien über die Ordensgeschichtsschreibung am Beispiel Preußens. – Toruń, 2000. – S. 238–239.

¹⁷² PROCHASKA A. Z archiwum Zakonu Niemieckiego. Analekta z wieku XIV i XV // Archiwum Komisii Historycznej. – Kraków, 1909–1913. – T. 11. – S. 241–252.

¹⁷³ Ibid. – S. 217–235; WENTA J. Studien über die Ordensgeschichtsschreibung... S. 218.

¹⁷⁴ PROCHASKA A. Z archiwum Zakonu Niemieckiego... S. 250.

Розділ 2

ПОЛЬЩА І НІМЕЦЬКИЙ ОРДЕН У XIII – НА ПОЧАТКУ XIV ст.

Польський хрестоносний рух у Пруссію першої третини XIII ст. та його наслідки. Прибуття Німецького ордену до Пруссії

Овітанок XIII ст. Польща зустріла феодально роздробленою державою, на землях якої точилися запеклі князівські міжусобиці за великокняжий стіл. Політична дезінтеграція в країні була зумовлена занепадом ідеї сеньйорату-принципату, закладеної ще в заповіті Болеслава III Кривоустого. Ознаки чергової політичної кризи, що тоді охопила Польщу, з'явилися після смерті Казимира II Справедливого, коли спалахнула боротьба за краківський стіл між сином Казимира – Лешком Білим та братом померлого князя – Мешком III Старим. Після смерті останнього в 1202 р. за батьківський меч узявся його син – Владислав Тонконогий. У «війну домову» польських князів було втягнуте й сусіднє Галицько-Волинське князівство з його володарем Романом Мстиславичем, котрий підтримав претензії на великокняжий стіл Владислава Тонкононого. Здобувши перемогу над князем Романом у битві біля Завихосту в 1205 р., Лешко Білий остаточно утвердився в Кракові, тоді як позбавлений руської підтримки Владислав змушений був визнати його верховенство.

Стабілізація внутрішньополітичної ситуації в Польській державі дала змогу П'ястам активізувати свою зовнішню політику. Один з головних її векторів був спрямований у бік сусідньої Пруссії, де, як зазначав П. Ясениця, «оживши на початку XIII ст., польська політика [...] почала приносити певні успіхи»¹. Окрім князів, до пруської політики поспіхом долучилася і польська Церква, надавши їй місіонерського забарвлення. Провідна роль у цій місії належала ченцям Ордену цистерціанців з великопольського Лекна, про початки діяльності яких свідчить булла папи Інокентія III від 26 жовтня 1206 р.² Місіонерські потуги цистерціанців на пруських теренах, мабуть, відзначалися неабиякими успіхами, позаяк вже на початку 1216 р. їхні старання увінчалися висвяченням керівника місії Християна з Оліви (очолив місію 1210 р. після смерті її першого провідника абата Готфріда з Лекна) на пруського єпископа³. Сталося це, як гадають, за сприяння гнєзненського архієпископа Генрика Кетлича, котрий 1215 р., перебуваючи разом з Християном і двома новонаверненими пруськими нобілями на IV церковному соборі в Латерані, ініціював винесення «пруського» питання на широкий загал.

¹ JASIEŃCICA P. Polska Piastów. – Wrocław, 1960. – S. 125.

² PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 4.

³ GLADYSZ M. Zapomniani krzyżowcy: Polska wobec ruchu krucjatowego w XII–XIII wieku. – Warszawa, 2004. – S. 172.

На початку своєї діяльності прусська місія проходила на мирних засадах, оскільки в джерелах відсутні будь-які згадки, що вказували б на збройну експансію. З огляду на те, що військові походи феодалної знаті могли б зашкодити християнізації пруссів, цистерціанці інспірували видання папської булли від 13 серпня 1212 р., в якій Інокентій III заборонив князям Польщі і Помор'я вдаватися до будь-яких утисків новонавернених пруссів⁴.

Проте так тривало недовго. Вже 1217 р. ситуація докорінно змінилася: відтепер власне польські порубіжні землі почали страждати від несподіваних прусських нападів. Йдеться, передусім, про Хелмінську землю – прикордонну територію Мазовії та Пруссії, яка на той час перебувала у сфері польської колонізації. До того часу зміцненням обороноздатності мазовецьких кордонів від прусських нападів опікувався воєвода князя Конрада Мазовецького – Кристин. Йому вдалося підпорядкувати собі прусські племена на прикордонні і примусити їх визнати зверхність мазовецького князя⁵. Проте 1217 р. з невідомих нам причин розгорівся конфлікт між згаданим воєводою та Конрадом, який завершився осліпленням Кристина, а згодом і його вбивством. Саме з трагічною смертю цього воєводи польська традиція пов'язує дезорганізацію системи оборонних структур на мазовецько-пруськом прикордонні, що й відкрило шлях нападам пруссів.

Задля захисту здобутків пруської місії Християна папа Гонорій III у буллі від 16 квітня 1217 р. дозволив польським хрестоносцям двох князівств гнєзненської провінції (йшлося про Мазовію та Малопольщу), для яких набіги язичників становили найбільшу небезпеку, вирушати на боротьбу з пруссами замість участі у хрестовому поході до Святої Землі⁶. У травні–червні 1218 р. з папської канцелярії вийшли ще чотири булли, спрямовані на збройну підтримку пруської місії⁷.

На ці відозви також відгукнувся вроцлавський князь Генрик Бородатий. Щоправда, не бажаючи особисто брати участі в поході, який відбувся 1218 р., Генрик відрядив до Пруссії загін сілезьких рицарів на чолі зі своїм племінником – чеським князем Теобальдом III та вроцлавським єпископом Вавжинцем⁸. Про перебіг та наслідки цієї акції не збереглося ніяких відомостей у джерелах, утім її першочергове завдання, схоже, полягало у відновленні занепакої (після смерті Кристина) системи рицарських залог для захисту Хелмінської землі⁹. Що саме спонукало Генрика Бородатого, чие князівство безпосередньо не межувало з пруськими землями, долучитися до їхньої християнізації – можна лише здогадуватись, але безсумнівно є те, що, узявшись за цю справу, вроцлавський князь прагнув перебрати на себе ключову роль у її реалізації і тим суттєво зміцнити свій політичний авторитет серед польських князів¹⁰.

⁴ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 7.

⁵ POWIERSKI J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego. – Toruń [etc.], 1968. – S. 143. – (Roczniki TNT; r. 74, z. 1).

⁶ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 16: *ut omnes cruce signatos saltem duorum ducatum Polonie qui sunt magis vicini paganis, a voto Jerosolimitane peregrinationis absolvere dignemur.*

⁷ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 20, 21, 26, 29.

⁸ Annales Pragenses / [ed. R. Köpke] // MGH SS. – Hannoverae, 1851. – T. 9. – P. 170.

⁹ JASIŃSKI T. Stosunki śląsko-pruskie i śląsko-krzyżackie w pierwszej połowie XIII wieku // Ars historica: prace z dziejów powszechnych i Polski. – Poznań, 1976. – S. 394.

¹⁰ ZIENTARA B. Henryk Brodaty i jego czasy. – [Wyd. 2]. – Warszawa, 1997. – S. 231.

Хрестовий похід 1218 р. не приніс очікуваних результатів, позаяк вже в серпні наступного року пруський єпископ Христіян вирушив до Сілезії, де на з'їзді в Тшебниці провів перемовини з Генриком Бородатим, єпископами вроцлавським, любуським, куявським і познанським, прохаючи надати йому військову допомогу для боротьби з пруссами¹¹. Подальший розвиток подій вказує на те, що учасникам з'їзду вдалося розробити спільний план, до якого згодом приєднався також краківський князь Лешко Білий. Він передбачав заснування на теренах Пруссії торгового поселення з продажу солі та заліза, де проповідники проводили б місіонерську діяльність, наvertsаючи зацікавлених торгівлею пруссів у христіянство¹².

Тим часом, унаслідок пруського нападу 1220 р. Мазовецьке князівство втратило Хелмінську землю, що спонукало польських князів до її відвоювання. Військовому походу, в якому зголосилися взяти участь краківський князь Лешко Білий, вроцлавський князь Генрик Бородатий, мазовецький князь Конрад та східнопоморські князі Святополк II і Варцислав I, передувала нарада 1222 р. в місцевості під назвою *Lonyz*¹³. На ній також були присутні пруський єпископ Христіян та численні польські прелати. Результатом перемовин стало надання Конрадом Мазовецьким пруському єпископу Хелмінської землі (у формі маєткової каштелянії), де власні маєтності від Конрада Мазовецького отримали також Святополк, Лешко Білий та Генрик Бородатий¹⁴. Надання для Христіяна мало приватноправовий характер, що забезпечувало Конраду формальне верховенство над Хелмінською землею та половину доходів з пожалуваних Христіянові маєтностей¹⁵. Головне завдання узгодженої на з'їзді кампанії полягало в створенні на теренах захопленої язичниками Хелмінської землі мережі стратегічних опорних пунктів з постійною залогою. Вочевидь, систему саме таких опорних пунктів польський хроніст Ян Длугош під 1225 р. називає сторожею (*custodia*)¹⁶.

Улітку 1222/1223¹⁷ р. розпочався хрестовий похід польських князів до Пруссії, який тривав кілька тижнів. Відсутні будь-які відомості про значні військові зіткнення учасників походу з пруссами, натомість протягом цієї кампанії на теренах Хелмінської землі хрестоносці розпочали реалізацію плану зі зміцнення порубіжних опорних пунктів «сторожі». Проте ця оборонна система проіснувала не більше року і розпалася одночасно із загостренням чергової міжусобної боротьби серед Пястів. Ян Длугош під 1225 р. повідомляє про те, що несподіваний напад пруссів призвів до загибелі Дзерслава Абрагамовича та Будзислава Кшеславовича – рицарів роду Одровонжів, до чого призвела

¹¹ Ibid. – S. 394–395.

¹² GLADYSZ M. Op. cit. – S. 187.

¹³ PrUB. – Bd. I. – H. 1. – № 41.

¹⁴ Проблема автентичності документа з «Lonyz» спричинила тривалу полеміку польських і німецьких дослідників. З цього приводу див.: JASIŃSKI T. Okoliczności nadania ziemi Chełmińskiej Krzyżakom w 1228 roku w świetle dokumentu łowickiego // *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku* / red. Z.H. Nowak. – Toruń, 1992. – S. 151–163. Там само історіографічний екскурс.

¹⁵ POWIERSKI J. Op. cit. – S. 155.

¹⁶ DLUGOSZ, lib. V/VI. – P. 241.

¹⁷ Питання про дату цього походу залишається дискусійним. Див. ост.: GLADYSZ M. Op. cit. – S. 193–196.

ганебна втеча Яна Клементовича з роду Грифичів (*de domo Griffonum*)¹⁸. Ці рицарі разом зі своїми слугами брали участь в обороні кордону і входили до складу «сторожі». Цей інцидент викликав справедливе обурення деяких впливових членів роду Одровонжів, а саме єпископа Іво та комеса Осташа, котрі вимагали в краківського князя осудити зрадників. Коли ж Лешко Білий покарав Грифичів, позбавивши їх урядів, ті вийшли з-під князівського послуху і перейшли на бік вроцлавського князя Генрика Бородатого, ревно намовляючи його зайняти краківський стіл¹⁹.

Поспіхом зібравши військо, Генрик рушив на Краків і за тиждень вже стояв табором під мурами міста. Довідавшись про його наміри, Лешко Білий разом з братом Конрадом Мазовецьким поспішив боронити столицю від сілезького князя. До битви, однак, справа не дійшла, оскільки Генрик, що був мужем «миролюбним та розважливим», зважаючи на чисельну перевагу краківського і мазовецького князів у збройній потузі, поквапився укласти з ними мир. У результаті домовленостей на річці Длубна неподалік Кракова: «[...] Генрик князь вроцлавський і сілезький усіма правами і титулами монарха Польщі на користь Лешка Білого поступився, і все право на монархію, якого для себе домагався, на Лешка переніс»²⁰. Таким чином конфлікт було врегульовано, проте, як покаже практика, не надовго, оскільки вже за два роки, одразу ж після трагічної загибелі Лешка Білого, в 1227 р. серед Пястів спалахне довготривала міжусобна боротьба.

Руйнація створеної спільними зусиллями польських князів системи рицарських залог і поновлення пруських набігів на землі Мазовії і Куявії спонукали Конрада до пошуків нової сили, яка змогла б забезпечити надійний захист його землям. Так, наприкінці 1225 р. до Хелмінської землі було запрошено рицарів Німецького ордену.

До ухвалення такого рішення, як свідчать джерела, мазовецького князя намовив той-таки Генрик Бородатий²¹. Останній мав тісні зв'язки з чеським, угорським та німецьким дворами, де часто траплялося зустріти братів Ордену. У 1222 р. орденські рицарі отримали від Генрика землі в Лазучіце поблизу Намислува, де їм також належав замок і патронат над місцевою парафіяльною церквою²². Важливу роль у відносинах вроцлавського князя з Німецьким орденом відігравали хрестові походи до Пруссії. Так, у збройній експедиції 1222/1223 р. разом з польськими князями взяв участь невеликий загін орденських рицарів, за що, ймовірно, Генрик Бородатий винагородив їх маєтностями в Сілезії²³. Після 1226 р., з огляду на поновлення боротьби за краківський

¹⁸ DEUGOSZ, lib. V/VI. – P. 241.

¹⁹ Ibid.

²⁰ Ibid. – P. 242.

²¹ *Annales Silesiaci compilati* / [wyd. M. Błażowski] // MPH. – Lwów, 1878. – Т. 3. – S. 673 (див. прим. 1 видавця); DEUGOSZ, lib. V/VI. – P. 258.

²² KURPIELA S. Heinrich der Bärtige und der Deutsche Orden // *Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich. Krajobraz grunwaldzki w dziejach polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości* / pod red. J. Gancewskiego. – Olsztyn, 2009. – S. 166.

²³ ZIENTARA B. Op. cit. – S. 240; EJUSDEM. Sprawy pruskie w polityce Henryka Brodatego // ZH. – 1976. – Т. 41. – Z. 4. – S. 34–35; EJUSDEM. Preußische Fragen in der Politik Heinrichs der Bärtigen von Schlesien // *Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtssreibung der Gegenwart* / hrsg. von U. Arnold, M. Biskup. – Marburg, 1982. – S. 86–103.

стіл, пруське питання на певний час втрачає своє значення в політиці Генрика. Він повернувся до нього лише 1233 р. на переговорах у Вроцлаві, під час яких ландмайстер Німецького ордену Герман фон Бальк зумів умовити старого князя взяти участь у ще одному поході до Пруссії²⁴. Оцінюючи зміст відносин Генрика Бородатого з Орденом, слід наголосити, що вони мали, передусім, прагматичний характер. Сілезький князь сприяв утвердженню орденської братії в Хелмінській землі, натомість, як слушно зауважила С. Курпела: «Генрик, плануючи своє сходження на трон, сподівався на гарантію безпеки для Мазовії та Куявії. З огляду на це, Німецький орден розглядався ним як потенційний партнер у сфері міжнародного співробітництва»²⁵.

Утвердження Німецького ордену в Хелмінській землі та правові засади його перебування у Пруссії мають винятково важливе значення для досліджень початкового етапу польсько-орденських відносин. Центральне місце в цих дослідженнях посідає проблема автентичності документів, що належать до найбільш раннього етапу формування матеріального та правового підґрунтя держави Німецького ордену в Пруссії.

Перший етап переговорів Конрада з верховним магістром Ордену Германом фон Зальца тривав з кінця 1225 до 1228 р. і знайшов своє правове оформлення у привілеї з *Beze* від 23 квітня 1228 р., за яким мазовецький князь надавав Хрестоносцям у вічне володіння:

«[...] землю Хелмінську з усією власністю, що у водах, на полях і в лісах [...], а також селище Орлово, розташоване в Куявії [...]»²⁶.

Юридичний зміст цього документа слід розглядати в контексті надання Ордену Хелмінської каштелянії з правом здійснення публічної влади і користування доходами від підданих, яким володіли тогочасні каштеляни. Орден, натомість, зобов'язувався надавати князеві військову допомогу в боротьбі з пруськими язичниками²⁷.

У 1230 р. Конрад ще раз підтвердив надання Ордену Хелмінської землі²⁸. Зрештою, у крушвицькому привілеї з того ж року мазовецький князь відступив орденським рицарям усю Хелмінську землю в межах річок Вісли, Древенци та Оси на правах повного суверена (!), а також усе те, що вони зможуть здобути для себе у боротьбі з пруссами²⁹. Тривалий час крушвицький привілеї вважався фальсифікатом, з тієї причини, що оригінал документа не зберігся. Проте в останніх дослідженнях висунуто додаткові аргументи на користь його автентичності³⁰.

²⁴ ZIENTARA B. Henryk Brodaty... S. 310.

²⁵ KURPIELA S. Op. cit. – S. 168.

²⁶ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 64: terram Chelmem cum omnibus attinentiis suis, tam in aquis quam in agris et nemoribus ... et villam Orlou nu[n]cupatum, in Cuyavia jacentem.

²⁷ DYGO M. Studia nad początkami władztwa zakonu niemieckiego w Prusach (1226–1259). – Warszawa, 1992. – S. 35–42; LABUDA G. Epilog dyskusji o początkach Zakonu Krzyżackiego w ziemi chełmińskiej i w Prusach // IDEM. Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu. – Poznań, 2007. – S. 295.

²⁸ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 75.

²⁹ Ibid. – № 78.

³⁰ DORNA M. Przywilej kruszwicki Konrada Mazowieckiego z czerwca 1230 roku. Przyczynek do genezy państwa krzyżackiego w Prusach // ZH. – 2008. – T. 73. – S. 21–33.

До переліку документів, що заклали економічну основу перебування орденської братії в Хелмінській землі належить також надання єпископа площького Гюнтера та площького капітулу від 17 березня 1230 р. За рішенням єпископа та колегії прелатів Ордену передавались усі їхні володіння, а також права зі збору десятини і патронату в Хелмінській землі³¹. Оригінал цього документа – невідомий. Його текст дійшов до нас за посередництвом інших документів із середин XIII ст. Подібно до крушвицького привілею надання єпископа Гюнтера для Хрестоносців донедавна вважалося цілковитим фальсифікатом, головним чином через відсутність оригіналу та невідповідність деяких його положень тогочасному стану речей. На сьогодні в літературі предмету цей документ визнано фальсифікатом лише частково: єпископ площький Гюнтер та його капітул у березні 1230 р. дійсно передали у власність орденським рицарям землеволодіння площького діоцезу в Хелмінській землі з правом церковного патронату, але без права збору десятини³².

Верховний магістр Ордену Герман фон Зальца, маючи за плечима гіркий досвід, здобутий його братією у Трансильванії, доклав усіх зусиль для того, щоб назавжди закріпити за Німецьким орденем отримані від князя Конрада пожалування. Про це магістр спочатку поклопотався у Римі. Папа Григорій IX високо цінував дипломатичні старання Германа фон Зальца, який часто виступав посередником у його непростому діалозі з німецьким імператором Фрідріхом II Штауфеном. З огляду на це, 3 серпня 1234 р. в Рієті, понтифік видав буллу, що визнавала за Німецьким орденем усі надані йому права до Хелмінської землі і тих територій, котрі в майбутньому будуть здобуті Хрестоносцями в Пруссії, а також оголошував ці землі власністю св. Петра³³.

Трохи згодом Герман фон Зальца звернувся з таким же проханням до імператора Фрідріха II. Той не відмовив магістру, відтак 1235 р.³⁴ в Римі, видав золоту буллу, що остаточно затверджувала усі права та привілеї, надані Ордену мазовецьким князем³⁵.

Перші кроки орденських рицарів у щойно наданих їм землях, як повідомляє в своїй хроніці Петро з Дусбурга, були пов'язані із замком Фогельзанг. Замок був збудований мазовецьким князем на прохання Конрада фон Ландсберга – одного з представників орденського посольства, яке брало участь у переговорах 1226–1228 рр. Двома роками пізніше до Хелмінської землі прибув невеликий загін Хрестоносців на чолі з ландмайстром Германом фон Бальком та маршалом Ордену Дітріхом фон Бернгаймом, які збудували замок Нессау³⁶. Зведені укріплення стали плацдармом для вторгнення Німецького ордену до Пруссії.

³¹ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 77.

³² DORNA M. Nadanie biskupa płockiego Guntera i kapituły płockiej dla zakonu krzyżackiego z 17 marca 1230 roku. Autentyk czy fałszyfikat? // RH. – 2009. – R. 75. – S. 55–58.

³³ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 109.

³⁴ Канцелярія Фрідріха II датувала буллу 26 березня 1226 р. Справжню дату встановив польський дослідник Т. Ясінський (JASIŃSKI T. Złota Bulla Fryderyka II dla zakonu krzyżackiego z roku rzekomo 1226 // RH. – 1994. – R. 60. – S. 107–130; EJUSDEM. Kruschwitz, Rimini und der Grundlagen des Preußischen Ordenslandes. – Marburg, 2008. – S. 71–100).

³⁵ Ibid. – № 56.

³⁶ DUSBURG, pars II, cap. 10–11. – S. 46–48.

Невдовзі після того, як Орден отримав Хелмінську землю, єпископ Християн документом від 3 травня 1228 р. наділив його правом збору десятини з тамтешніх маєтків³⁷. Відносини Християна з орденською братією розвивалися під знаком верховенства пруського єпископа, на що недвозначно вказує документ Християна від 1230 р.³⁸, а також свідчення абатів Генрика з Лекна та Йоганна з Лондза з приводу цього ж таки документа³⁹. Християн надавав Ордену свої маєтності в Хелмінській землі, за що Хрестоносці мусили сплачувати йому данину збіжжям. Окрім того, єпископу належало виняткове право селити на визначених теренах своїх васалів, що заборонялося робити Ордену. Під час збройних походів хоругва єпископа мала неодмінно знаходитися попереду війська. Однак у нещодавніх дослідженнях цей документ остаточно визнано фальсифікатом, що був виготовлений канцелярією Хрестоносців як контраргумент у їх суперечці з єпископом Християном, котрий повернувшись у 1239 р. з пруського полону, клопотався перед папою за відновлення своїх прав як єпископ Пруссії⁴⁰.

Йдучи на певні поступки Християну, Орден все ж не збирався виконувати роль «маріонетки» в його політиці. Стосунки орденської братії з пруським єпископом аж ніяк не відзначалися доброзичливістю. Християн розглядав Орден лише як сталу військову силу для підтримки і захисту християнської місії в Пруссії – того, з чим ніяк не могли впоратися польські хрестоносці на чолі зі своїми князями. Ба навіть більше, Німецький орден був не єдиним, на кого планувалося покласти функції «оружної руки», адже в полі зору польських феодалів перебували й інші чернечо-рицарські корпорації.

Деякий час конкуренцію братам Німецького ордену становило рицарське об'єднання «*Milites Christi de Prussia*» або «*Milites Christi, fratres de Dobrin*», за яким у літературі закріпилася назва Добжинського ордену. Ініціатором його створення, як гадають, був пруський єпископ Християн, а перші фундаційні документи, що мали закласти матеріальну основу для новоствореного ордену, належать до 1228 р. Саме тоді Конрад Мазовецький надав нечисленній орденській братії (налічувала близько 15 рицарів) невелику область у Добжинській землі із замком і кількома селами. Єпископ плоцький Гюнтер, до діоцезу якого належала Добжинська земля, також передав Ордену деякі маєтності і дозволив йому будувати церкви з правом патронату над ними. 28 жовтня 1228 р. папа Григорій IX узяв добжинців під захист Апостольської столиці й затвердив надані їм володіння⁴¹.

Про саму боротьбу Добжинського ордену з пруссами нам нічого не відомо, але скидається на те, що вона була не надто успішною. Він не виправдав покладених на нього сподівань і, зрештою, втратив своє значення вже після перших вагомих здобутків Німецького ордену в Пруссії. Коли ж 1233 р. єпископ

³⁷ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 65.

³⁸ Ibid. – № 73.

³⁹ Ibid. – № 74.

⁴⁰ DORNA M. Dwa rzekome dokumenty donacyjne dla Krzyżaków datowane na rok 1230 // *Pielgrzymi, pogrobowcy, prebendarze* / pod. red. B. Śliwińskiego. – Malbork, 2009. – S. 69–79.

⁴¹ NOWAK Z. H. *Milites Christi de Prussia. Der Orden von Dobrin und seine Stellung in der preußischen Mission* // *Die geistlichen Ritterorden Europas* / hrsg. von J. Fleckenstein, M. Hellmann. – Sigmaringen, 1980. – S. 345–346.

Християн несподівано потрапив у полон до пруссів, добжинці втратили ще й свого патрона і захисника, бо князю Конраду Мазовецькому вони більше не були потрібні. Це призвело до того, що 1235 р. частина добжинської братії приєдналася до Німецького ордену⁴². Задля захисту своїх північно-східних кордонів від ятвягів та литовців решту братів на чолі з їхнім магістром Бруно Конрад оселив у Дорогичині. Однак і там добжинців спіткала невдача. 1237 р. (?) галицько-волинський князь Данило Романович відняв у них Дорогичин, відтоді Добжинський орден фактично припинив своє існування⁴³.

Тим часом Німецький орден, скориставшись своїми дипломатичними зв'язками в Римській курії, в січні 1230 р. отримав від папи Григорія IX офіційний дозвіл на боротьбу з пруськими язичниками⁴⁴. Тоді ж активізували свою політику в Балтійському регіоні домініканці, котрі планували перехопити віжки пруської місії в цистерціанців. Роль куратора пруської політики домініканців виконував папський легат Вільгельм Моденський, котрий прибув до Пруссії в 1228/1229 р.⁴⁵ Не інакше як зміною політичного курсу апостольського престолу на користь домініканців слід назвати поновлення влітку 1230 р. хрестового походу до Пруссії, організація якого покладалася на жебрущий Орден. Восени того ж таки року Григорій IX видав дві булли від 13 та 17 вересня, адресовані «усім вірним Христа», а також «братам ордену проповідників Магдебурзької та Бременської метрополій, Польщі, Померанії, Моравії, Сурабії, Гольштинії та Готландії»⁴⁶. В першому посланні папа закликав вірних допомогти Німецькому ордену в Пруссії, обіцяючи всім, хто відгукнеться, відпущення гріхів, аналогічне тому, що отримували хрестоносці в Святій Землі. Друге послання, що призначалося для домініканців, доручало їм пропагувати ідею хрестового походу і спонукати вірних взяти в ньому участь. Відновлення хрестового руху в Балтійському регіоні створило сприятливе підґрунтя для того, аби Німецький орден розпочав підкорення Пруссії.

1231 р. ландмайстер Ордену в Пруссії Герман фон Бальк за підтримки Конрада Мазовецького форсував Віслу і збудував на її правому березі дерев'яний замок на місці Старого Торуня. Після цього орденські рицарі, підтримані новоприбулими хрестоносцями з Німеччини, узялися за освоєння Хелмінської землі (далі Кульмська земля), яке супроводжувалося будівництвом замку і міста Кульм⁴⁷. 1233 р. Орден вдерся до Помезанії, де на острові Квідзин спорудив

⁴² Ibid. – S. 350.

⁴³ Докладніше про це див.: МАСАН О. Добжинський орден... Вип. 1. – С. 41–52; Вип. 2. – С. 52–62; А. Юсупович заперечив можливість здобуття Дорогичина руським військом у 1237 р., як вважалося раніше. Водночас польський історик висунув обґрунтоване припущення про те, що ця подія відбулася, найімовірніше, у 1243 р. Дослідник також зазначив, що Добжинського ордену на той час вже не існувало, а дорогичинський замок мазовецький князь передав тамплієрам, до яких і приєдналася частина добжинських братів (JUSUPOVIĆ A. «Domus quondam Dobrinensis». Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego // ZH. – 2006. – Т. 71. – З. 1. – С. 7–18; пор.: Майоров О. Коли й від кого князь Данило Романович відібрав Дорогичин? // Княжа доба: історія і культура. – 2013. – Вип. 7. – С. 187–197).

⁴⁴ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 72.

⁴⁵ BISKUP M., CZAJA R., DŁUGOKĘCKI W., DYGO M. [etс.]. Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach: władza i społeczeństwo / red. M. Biskup, R. Czaja. – Warszawa, 2008. – S. 56.

⁴⁶ PomUB. – Bd. 1. – Abt. 1. – № 269–270 (perestni); PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 81.

⁴⁷ DUSBURG, pars III, cap. 1. – S. 49–50.

замок Марієнвердер. Трохи згодом до Пруссії прибув Бургард IV – бургграф магдебурзький із загоном хрестоносців, які перенесли марієнвердерські укріплення на більш зручне для розташування замку місце⁴⁸. Наступного року, як повідомляє орденський хроніст Петро з Дусбурга, рицарі побудували замок Редін. Зведений на місці колишнього мазовецького граду, він мав велике стратегічне значення, оскільки стояв на заваді пруським вторгненням з боку Помезанії⁴⁹. Отож завдяки своїм першим військовим акціям у Пруссії Німецький орден суттєво зміцнив своє становище в Кульмській землі і розпочав підготовку до наступу на Помезанію. Головним союзником Ордену в прийдешньому поході проти помезанців виступили польські та поморські князі.

Хрестовий похід до Пруссії, який за своїм розмахом та кількістю знатних учасників переважав усі попередні військові експедиції, найімовірніше, відбувся взимку 1235 р.⁵⁰ До пруської виправи долучилися сілезькі князі Генрик Бородатий з сином Генриком II Побожним, великопольський князь Владислав Одонич, Конрад Мазовецький з сином Казимиром, князь східнопоморський Святополк II з братом Самбором II, князем любишевським, та рицарі Німецького ордену. Під стягами учасників походу зібралася «сила-силенна воїнства, якої ще ніколи не бачила Пруссія». Кампанія розгорталася за типовим для пруських походів сценарієм. Рицарське військо, промайнувши Кульмську та Редінську землі, увійшло до Помезанії. Після того, як були зміцнені укріплення марієнвердерського замку, хрестоносці вдалися до грабунку і спустошення краю, беручи в полон численних бранців. Так тривало аж доки вони не підійшли до річки Сіргуне (*Sirgune*), де на хрестоносців вже чигало сильне військо прусів:

«Коли ж вони сміливо наблизилися, ті [пруси. – Т. Г.] кинулися навтьоки. Але князь Померанії і Самбор, брат його, вельми досвідчений у війні з пруссами, зайняли разом зі своїми зброєносцями стежки довкола засік, щоб вони не змогли утекти, і звідти нищили гнівно нечестивих»⁵¹.

Битва скінчилася кривавою різаниною, у вирі якої, за словами хроніста, загинуло близько 5000 язичників.

Похід 1235 р. був останньою спільною акцією малопольських, сілезьких, мазовецьких та поморських князів, що згуртувала їх навколо ідеї хрестового походу. Це була кульмінація польського хрестоносного руху, який відіграв суттєву роль у суспільно-політичному та релігійному розвитку Балтійського регіону в першій третині XIII ст. Саме пілігрими з Польщі на чолі зі своїми князями тривалий час виконували функції головної військової сили на службі в пруській місії. Хрестові походи до Пруссії мали водночас значний вплив на взаємини самих Пястів, позаяк сприяли припиненню міжусобної ворожнечі та

⁴⁸ Ibid. – S. 56–58.

⁴⁹ Ibid. – S. 58–59.

⁵⁰ GLADYSZ M. Op. cit. – S. 232.

⁵¹ DUSBURG, pars III, cap. 11. – S. 58: *Quos dum viriliter aggredenterentur, conversi sunt in fugam. Sed dux Pomeranie et Samborius, frater ejus, magis experti in bello Pruthenorum, vias circa indagine cum suis armigeris occupaverunt, ne quis posset evadere, et extunc percusserunt peccatores in ira sua.*

консолідації польської еліти. Головним координатором місіонерської діяльності на пруських теренах, що проводилася чернечими орденами цистерціанців та домініканців, виступала Римська курія, котра будь-що прагнула підпорядкувати землі новонавернених Престолові св. Петра. Свої політичні інтереси в Пруссії переслідував Німецький орден, до утвердження якого на мазовецько-прусьському прикордонні призвела політична нерозсудливість деяких польських князів. Активно використовуючи дипломатичні зв'язки та лояльність папи, Орден швидко зумів перебрати на себе функції головного організатора хрестоносних акцій у балтійських землях, що відкрило перед ним шлях до реалізації власних амбітних завдань у цьому регіоні.

Відносини польських князівств з Німецьким орденом на тлі поморсько-орденського конфлікту 1236–1253 рр.

Успішний похід 1235 р. проти пруссів суттєво зміцнив позиції Німецького ордену на щойно здобутих ним теренах Кульмської землі та Помезанії і неабияк посприяв подальшому завоюванню пруських земель. Стрімке просування орденських рицарів углиб Пруссії супроводжувалося розбудовою мережі замків для захисту вже здобутих територій, що наочно демонструвала прагнення Ордену до реалізації власних цілей у цьому краї, головною з яких було утвердження в Пруссії на правах суверена. Це, зрештою, призвело до того, що колишні союзники (Орден, Конрад Мазовецький, Святополк Поморський) раптово перетворилися на затятих суперників, оскільки кожен з них мав власні плани щодо пруських земель. Як наслідок, від 1235 й до самого 1242 р. джерела не згадують про яку-небудь підтримку, надану польськими князями Німецькому ордену для боротьби з язичниками⁵².

Святополк II прагнув підпорядкувати собі Лендзанську землю, яка простягалася вздовж Віслинської затоки на півночі Погезанії і Вармії. Орден, що номінально володів правами на цю землю як спадкоємець єпископа Християна, через неможливість здійснення контролю над нею (Лендзанська земля лежала поза межами орденських завоювань) мав намір обміняти її на так званий Пеньський ключ, правом на який володів Святополк⁵³. Утім, подальші дії Ордену, пов'язані з підпорядкуванням ним у 1236 р. земель цистерціанської місії і резиденції єпископа Християна – Зантиру, яка перебувала під патронатом Святополка, зірвали попередні переговори Ордену з поморським князем і спричинили виникнення конфлікту⁵⁴.

Наступ орденських рицарів у північному напрямку вздовж Вісли мав на меті встановити контроль над річковими шляхами, котрі вели до Віслинської затоки і Балтійського моря, що у майбутньому дозволило б встановити водне

⁵² GLADYSZ M. Op. cit. – S. 256.

⁵³ POWIERSKI J. Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej od XII do początku XIV w. (Cz. II) // ZH. – 1965. – Т. 30. – З. 3. – С. 9.

⁵⁴ POWIERSKI J. Na marginesie najnowszych badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestią Zantiyra // IDEM. Prussica: artykuły wybrane z lat 1965–1995 / [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork, 2004. – S. 109–110; EJUSDEM. Chronologia stosunków pomorsko-krzyżackich w latach 1236–1242 // KMW. – 1970. – № 2. – S. 171–172.

сполучення з північними містами Німеччини. З огляду на це, опанування Зантиру – важливого опорного пункту, розташованого біля розгалуження річок Вісли і Ногата, набуло стратегічного значення.

Невдовзі молодший брат Святополка – Самбор, князь любишевсько-тчевський, перебуваючи в сварці з братом (висував претензії стосовно несправедливого, на його думку, поділу отчини), змовився з Хрестоносцями і за їхньої підтримки розпочав зміцнення замку в Гоженджеї над Віслою. Святополк, довідавшись про його наміри, прийшов зі своїм військом до цього замку в той час, коли Самбор якраз розбудовував укріплення. В своїй реляції від 8 грудня 1248 р., виголошеній перед папськими легатами під час обвинувального процесу, Святополк скаржився, що Самбор разом з Хрестоносцями:

«[...] зайняв замок, що називається Гордін [Гоженджей – *Т. Г.*], на шкоду всьому Помор'ю і, зібравши проти мене військо, замкнувся разом з вищезгаданими братами [орденськими рицарями. – *Т. Г.*] в тому замку. Військо те, однак, не завдяки моїй силі, але за справедливим вироком Божим, було розбите. Я ж бо, прибувши до названого замку, з Божої волі зайняв його укріплення і хоча міг віддячити їм злом за зло, дозволив моєму братові разом з ними вільно піти»⁵⁵.

Протистояння Самбора зі Святополком взимку 1236–1237 рр. скінчилося взяттям Гоженджея і втечею Самбора до орденської братії, а потім до Мекленбурга.

Виступ орденських рицарів на боці Самбора засвідчив їхню відверто ворожу позицію щодо Святополка. Ще раніше негативне ставлення Ордену до Поморського князівства і Польщі знайшло свій відбиток у наданні замку Малий Кведін (*parvum Quedin*), розташованому на прусько-поморському прикордонні, Дітріху фон Діпеню з промовистою обмовкою: «[...] якщо він або його наступники захочуть його [замок. – *Т. Г.*] продавати, нехай продають вільно кому схочуть, окрім як поляку або поморянина [...]»⁵⁶.

1237 р. Орден побудував замок Ельбінг⁵⁷, котрий став вихідним пунктом для підкорення Погезанії. Ймовірно тоді ж Орден підпорядкував собі осередок домініканської місії в Пасленській землі (входила до складу Погезанії), після чого домініканці оселилися в Ельбінгу. Це стало причиною конфлікту між Святополком та осередком Ордену домініканців у Гданську, якому протегував влоцлавський єпископ Міхал, що також перебував у сварці із поморським князем. Конфлікт зрештою було врегульовано, що засвідчує угода Святополка з єпископом Міхалом від 30 листопада 1238 р., згідно з якою східнопоморський князь зобов'язався відшкодувати збитки, завдані домініканцям у Гданську⁵⁸.

⁵⁵ PUB. – № 113: castrum quoddam nomine Gordin cepit, ad lesionem totius Pomeranie edificare et exercitu contra me congregato se eum, prefatis fratribus in castro eodem recepit. Predictus vero exereitus non mea potenea, sed iusto dei iudicio fuit devictus. Ego vero accedens ad predietum castrum dei nutu optinui eius munitiones, et eum malum pro malo eis reddere potuissem, fratrem meum una eum eis liberum abire permisi.

⁵⁶ CDP. – Bd. 1. – № 46: *ut si ipse vel heredes suorum voluerint ea vendere, vendat libere, cui vult, preterquam Polono seu Pomerano.*

⁵⁷ DUSBURG, pars III, cap. 16. – S. 60–61.

⁵⁸ PUB. – № 66.

Перебуваючи в оточенні вороже налаштованих сусідів (зі сходу йому загрожував Орден, з півдня – Казимир Куявський), Святополку не лишалося нічого, як тільки укласти мирну угоду з Орденем про врегулювання їхніх відносин. Згідно з умовами договору, підписаного 11 червня 1238 р., Святополк зобов'язався не укладати ворожих Орденеві союзів з пруськими племенами вармів, натангів і самбів⁵⁹. Майже одночасно (29 червня 1238 р.) схожу за змістом угоду Орден уклав з Казимиром Куявським, який обіцяв не завдавати Орденеві і його володінням будь-якої шкоди і не об'єднуватися з язичниками⁶⁰. За змістом підписаних договорів простежується прагнення обох князів до здобуття нейтралітету Ордену в прийдешньому міжособному конфлікті, що невдовзі таки відбувся.

Після підписання угоди з Хрестоносцями Святополк вдерся до Куявії і спустошив її, дійшовши аж до Іновроцлава. Вочевидь, тоді ж він зайняв Бидгощ. З огляду на цю обставину, логічним видається запис в анналах гнєзненського капітулу про те, що наступного (1239) року: «князь Куявії Бидгощ відвоював»⁶¹. Східноморський князь не вгамував свого войовничого запалу й того ж року повторно спустошив Куявію та спалив Іновроцлав⁶². Після цього поморсько-куявський конфлікт почав вщухати, бо джерела не згадують про подальшу боротьбу між князями.

Зміна політичної кон'юнктури, пов'язана зі вторгненням до Польщі монголів і загибеллю в битві біля Легниці (9 квітня 1241 р.) сілезького князя Генрика II Побожного, а відтак розпадом «Монархії Генриків сілезьких», спричинила до переділу сфер впливу всередині країни. За цих умов Конрад Мазовецький улітку 1241 р. зумів нарешті здобути Краків, що дало йому усі підстави претендувати на роль верховного князя Польщі⁶³. Утвердження Конрада на краківському столі спонукало Святополка Поморського шукати його підтримки в майбутній війні з Орденем, яка могла незабаром розпочатися. Окрім цього, потрібно було залагодити наслідки нещодавнього поморсько-куявського конфлікту. Переговори Святополка Поморського з Конрадом Мазовецьким та його синами (Болеславом, Казимиром та Земовитом) відбулися в Помузові 18 вересня 1241 р.⁶⁴ До укладення союзної угоди справа все ж не дійшла, позаяк Конрад найімовірніше висунув Святополку вимогу щодо визнання його верховенства над Східним Помор'ям, на що той, звісна річ, пристати не міг⁶⁵.

З дипломатичної невдачі Святополка поквапився скористатися Німецький орден, котрому вдалося схилити на свій бік мазовецького князя й укласти з ним союзницький договір, який став основою для створеної орденськими рідцями антипоморської коаліції.

⁵⁹ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 129.

⁶⁰ Ibid. – № 130.

⁶¹ Rocznik kapituły gnieźnieńskiej / wyd. B. Kürbis // MPH SN. – Warszawa, 1962. – T. 6. – S. 4; *Dux Guyavie Bidgosciam recuperavit*; WŁODARSKI B. Rywalizacja o ziemie pruskie w połowie XIII wieku. – Toruń [etc.], 1958. – S. 17. – (Roczniki TNT; r. 61; z. 1).

⁶² Rocznik kapituły gnieźnieńskiej... S. 4.

⁶³ WŁODARSKI B. Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego. – Toruń [etc.], 1971. – S. 55. – (Roczniki TNT; r. 76, z. 1).

⁶⁴ CDCMG. – T. 1. – № 416.

⁶⁵ POWIERSKI J. Op cit. – S. 185.

Текст договору містить складову обвинувачення для Святополка, що слугує обґрунтуванням необхідності військової співпраці між Орденем та Конрадом Мазовецьким:

«І оскільки Святополк, володар Померанії, часто великого насильства самим братам [Німецького ордену. – *Т. Г.*] та їхнім людям завдавав і надалі завдавати прагне, спонукані цією необхідністю зобов'язалися ми і сини наші [Конрад Мазовецький разом з синами Болеславом, Казимиром та Зимовитом. – *Т. Г.*] проти нього сумлінно допомагати, доки житиме згаданий Святополк, або допоки не скориться справедливості або полюбовному примиренню»⁶⁶.

В обмін на підтримку, що її Конрад обіцяв надати Хрестоносцям у війні зі Святополком, ландмайстер Ордену Генріх фон Вайде зобов'язався передати Конрадівському синові Болеславу половину своєї частки (себто 1/3) Любавської землі. Окрім цього, орденські рицарі мали допомагати своїм союзникам при обороні прикордонних замків, зокрема стратегічно важливої Бидгощі⁶⁷. Найважливішим же положенням підписаної угоди був пункт про поділ Східного Помор'я по Віслі і Примеславі:

«Для того, щоб розбрату двері замкнути, на те обидві сторони погодилися, що Вісла нехай кордони земель розділяє аж до Примеслави і від Примеслави далі впадає в солоне море так, щоб самі води посередині поділити»⁶⁸.

Згідно з цією домовленістю, Конраду відходило майже все Східне Помор'я, натомість Орден мав отримати Віслинські Жуляви (пол. Żuławy Wiślane) – землі в дельті Вісли, що простягаються від розгалуження річок Вісли і Ногата аж до Віслинської затоки. Володар Кракова, окрім іншого, гарантував Ордену і його підданам звільнення від митних зборів на теренах Помор'я. Ця не надто важлива на перший погляд теза насправді має неабияке значення для реконструкції подій, пов'язаних з початком поморсько-орденської війни, мова про яку йтиме нижче.

Аналізуючи текст договору між Конрадом Мазовецьким та Німецьким орденем, приходимо до висновку, що реалізація його положень могла б спричинити значні геополітичні зміни в Балтійському регіоні. Повернення Східного Помор'я під владу краківського князя символізувало б відновлення status quo (тобто означало б втрату Поморським князівством своєї незалежності від Польщі, здобутої зусиллями Святополка), що існував до загибелі краківського князя Лешка Білого. Разом з тим, Конрад, який вже зосередив у своїх руках владу над Мазовією, Куявією (за посередництва синів Болеслава та Казимира),

⁶⁶ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 139: Et quoniam Swantopolcus, dominus Pomeranie, multam sepe violentiam ipsis fratribus et eorum hominibus intulit et amplius inferre conatur, hac necessitate coacti promiserunt nos et filios nostros contra eum bona fide adiuvere, quoad vixerit idem Swantopolcus, vel quousque satisfecerit ad iustitiam vel ad amicabilem compositionem.

⁶⁷ Ibid.

⁶⁸ Ibid.: Ut autem discordiis ianua precludatur, in hoc utraque partium concordavit, quod Wisla terrarum metas dividat usque ad Primezlauam et Primezlaua ulterius influens salsum mare, ita ut ipse aque per medium dividantur.

Ленчицею, Серадзем, а головне над Краковом, зі здобуттям контролю над Помор'ям беззаперечно мав би всі підстави претендувати на роль верховного сюзерена Польщі, що означало б повернення до системи сеньйорального принципату⁶⁹, тоді як Орден, позбувшись грізного ворога в особі Святополка, здобував стратегічно важливі території в дельті Вісли і вихід до Балтійського моря, яким до Пруссії прибували хрестоносці та купці з Німеччини.

Формальним приводом до війни між Німецьким орденом і Святополком Поморським стала ворожа Орденів митна політика, запроваджена східнопоморським князем на Віслі. Збудувавши замок у Сартовицях (виконував функції митного форпосту), Святополк взяв під контроль великий відтинок торговельного шляху, який пролягав нижньою течією Вісли, і силоміць обклав митом орденські кораблі. Петро з Дусбурга повідомляє:

«[...] князь зміцнив замки свої, які стояли над берегом Вісли, і посадив там народ грішний, мужів неприязних і безбожних, що чинили братам великі підступи. Бо ж виходили вони зі згаданих замків і коли бачили, що котрийсь із підданих братів пливе повз, то зненацька нападали на них і завдавали їм великих втрат, захоплюючи багату здобич, інших брали в полон, третіх жалюгідним чином убивали, так проливаючи кров християнську, і стільки разів те вчинялося ними, що ніхто опісля не наважувався з братами мати справу, або ж доставляти братам провіант з Ельбінга і Бальги та з інших місцевостей, хоч ті у великій нужді перебували»⁷⁰.

На жорстку митну політику, що її провадив Святополк, як на одну з причин до початку конфлікту між Німецьким орденом і поморським князем, вказують і більш пізні документи⁷¹. Ці події, найімовірніше, передували укладенню союзного договору між Орденом і Конрадом Мазовецьким і, вочевидь, стали каталізатором до його появи.

Подальший розвиток подій сповнений білих плям. Базовим джерелом для його реконструкції є так звана *Кульмська хроніка* Ордену, якою, при написанні своїх праць, послуговувалися також пізніші орденські та польські хроністи (див. с. 38). З огляду на те, що текст «Хроніки» дійшов до нас у доволі пізньому списку, яким є німецькомовна компіляція 1514 р., доцільним буде його порівняльне зіставлення зі взаємозалежними джерелами.

Отож хроністи повідомляють, що 1242 р.⁷² Святополк, уклавши союз із пруссами, інспірував розгортання великого пруського повстання проти Орде-

⁶⁹ WŁODARSKI B. Rywalizacja o ziemie pruskie... S. 21.

⁷⁰ DUSBURG, pars III, cap. 32. – S. 67: *dux firmavit castra sua circa litus Wysele sita, et posuit in eis gentem peccatricem, viros iniquos et scelaratos, qui facti sunt fratribus in laqueum magnum. Exierunt enim de dictis castris, et quoscunque fratrum subditos viderant navigio praterire, irruerunt super eos repente, et percusserunt eos plaga magna, deducentesque spolia multa, alios ceperunt, quosdam miserabiliter occiderunt, sicque Cristianorum sanguinem per circuitum effuderunt, et tociens hoc factum fuit, quod nullus de cetero negocia fratrum agere, aut victualia fratribus de Elbingo et Balga et de locis aliis in summa necessitate constitutis ducere presumebat.*

⁷¹ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 110, 111; POWIERSKI J. Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej... S. 13.

⁷² DUSBURG, pars III, cap. 31. – S. 66; *Translatio et miracula sanctae Barbarae...* S. 404–405; див. також: *Annales Pelplinenses* / hrsg. von M. Töppen // SRP. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. – S. 271; *Kurze Preussische Annalen* / hrsg. von E. Strehle // SRP. – Leipzig, 1863. – Bd. 3. – S. 2. Інспірацію пруського повстання покладають на Святополка і польські джерела (див.: *Rocznik kapituły gnieźnieńskiej...* S. 6; *Chronica Poloniae Maioris*, cap. 73. – S. 88; DŁUGOSZ, lib. VII/VIII. – P. 35–36).

ну, яке призвело до спустошення підконтрольних хрестоносцям земель і втрати ними усіх замків, окрім Бальги та Ельбінга⁷³. Після того Святополк вдерся до Кульмської землі:

«[...] пішов Святополк разом з язичниками в землю Кульмську з великим військом і завдав їй великого спустошення, і 4000 християн було вбито, а земля була до того спалена, що в ній не лишилося нічого, окрім Кульма, Торна та Редіна»⁷⁴.

У відповідь загін орденських рицарів на чолі з маршалом Ордену Дітріхом фон Бернгаймом у ніч напередодні дня св. Варвари⁷⁵ несподівано вдерся у володіння поморського князя й наступного дня захопив замок у Сартовицях⁷⁶.

Утративши стратегічно важливий замок над Віслою, який забезпечував контроль над річковим шляхом, Святополк змушений був спрямувати військо для його відвоювання⁷⁷. Східнопоморський князь «скликав усіх новонавернених віровідступників землі Пруської», після того взяв в облогу замок у Сартовицях і завзято атакував його п'ять тижнів⁷⁸. Однак, попри всі намагання, повернути твердиню Святополкові не вдавалося, і тоді він, взявши частину війська (інша частина продовжувала облягати замок), знову вирушив у Кульмську землю. В той час, як люди князя грабували і розоряли володіння Ордену,

«[...] маршал брат Дітріх вирушив з Кульма разом зі своїми братами і християнами і прийшов до Святополка, і бився з ним по-рицарськи, і вбили [орденські рицарі. – Т. Г.] 900 людей, і захопили 400 коней»⁷⁹.

⁷³ Bericht HERMANN VON SALZA's... S. 160. Поп.: DUSBURG, pars III, cap. 26. – S. 64; Translatio et miracula sanctae Barbarae... S. 405.

⁷⁴ Bericht HERMANN VON SALZA's... S. 160: fur Schantepolck mith den heyden yn das lant zcum Colmen mith einen grossem here und treip grossen raup auf dem lande und man miste IIIIM cristen, dy alle woren erschlagen, und das landt warth so verbranth, das darinne mehr nicht bleip den Colmen, Thorn und Reden. Поп.: DUSBURG, pars III, cap. 35. – S. 69; Translatio et miracula sanctae Barbarae... S. 405.

⁷⁵ День св. Варвари припадав на 4 грудня, відповідно описані події відбулися 3–4 грудня 1242 р.

⁷⁶ Bericht HERMANN VON SALZA's... S. 160–161; DUSBURG, pars III, cap. 36. – S. 69–70; Translatio et miracula sanctae Barbarae... S. 405. Аннали гнезненського капітулу під 1243 р. повідомляють, що орденські рицарі, окрім Сартовиць, здобули також Вишогруд: *crucesignati de domo Theutonica cum ducibus Polonie adunati castra predicti ducis Swanthopelci, videlicet Wissegrod et Zatartawiczam, occuparunt* (Rocznik kapituly gnieźnieńskiej... S. 6); Свідчення анналів повторює «Великопольська хроніка» (Chronica Poloniae Maioris, cap. 73. – S. 88); з огляду на цю згадку, Я. Поверський висунув тезу про те, що Вишогруд був здобутий Орденом раніше, ніж сартовицький замок, тобто ще перед 3 грудня 1242 р. (POWIERSKI J. Op. cit. – S. 188).

⁷⁷ На думку Б. Шлівінського, Сартовиці на початку 40-х років XIII ст. перебрали на себе політико-адміністративні функції сусіднього Свече, ставши політичним центром південних земель Східного Помор'я (ŚLIWIŃSKI B. Rola i znaczenie grodu w Sartowicach w pierwszej połowie lat. 40. XIII wieku // In memoria honoremque Casimiri Jasiński / pod. red. J. Wenty i P. Olińskiego. – Toruń, 2010. – S. 136–137).

⁷⁸ 3 9 по 14 січня 1243 р.; DUSBURG, pars III, cap. 37. – S. 71.

Bericht HERMANN VON SALZA's... S. 162: *Do wart der legate zcu rate mith den brudern, das man solde seynen son zcu gysel nehmen und II seiner herren, dy man nemen wolde, und das hausz zcu Schardewitz in der bruder hant. Do antwerth man hern Mesthawen seinen son den brudern zcu gysel und Gnyमारum den burggraffen und Weyat seinen heergraffen.*

⁷⁹ Bericht HERMANN VON SALZA's... S. 161: *der marschalk bruder Ditterich und zcoge ausz dem Colmen mit seynen brudern und mit den cristenleuten, und quam an her Schwantepolk und oberstret sy ritterlichen und schlugen yn abe ixc man und namen yme IIIIC hengste.*

Зазнавши поразки під Кульмом, Святополк остаточно втратив ініціативу у війні, якою відтепер заволодів Німецький орден та його союзники. В таборі Хрестоносців перебували папський легат Вільгельм Моденський, князь Казимир Куявський та князі великопольські Пшемисл і Болеслав. Легат, ставши на бік Ордену, активно протегував його справі в боротьбі з помор'янами. Так, автор *Кульмської хроніки*, описуючи події, які відбулися після здобуття Орденем замку Сартовиці і поразки Святополкового війська під Кульмом, занотував, що:

«Після того, як брати знову повернулися до Кульма, провели вони нараду з легатом, щоб послати за герцогами Польщі, герцогом Казимиром та герцогом калішським [Пшемислом, князем калішським. – Т. Г.], і погоджено було, щоб після оголошення легатом хрестового походу рушити до замку Накло і зайняти його»⁸⁰.

Інакше кажучи, Святополка було відлучено від церкви і оголошено проти нього хрестовий похід. Така акція Вільгельма Моденського, вочевидь, стала ідеологічним підґрунтям для того, аби Казимир Куявський і князі великопольські мали офіційне право на ведення «справедливої війни» проти Святополка Поморського, який відтепер був позбавлений захисту і покровительства з боку Церкви, а тому перебував поза законом.

Спільний похід об'єднаних військ Ордену і польських князів узимку 1243 р. під Накло увінчався здобуттям цього замку, який повернувся під владу великопольських князів. Але на тому кампанія не закінчилась, оскільки союзники попрямували вглиб Помор'я, грабуючи і плюндруючи усе довкола. Низка військових невдач і загроза втрати князівства підштовхнули Святополка до укладення миру з Орденем⁸¹.

Під час підписання мирного договору був присутній вже згадуваний легат Вільгельм Моденський, якому орденський хроніст відводить одну з ключових ролей у складанні положень угоди:

«Тоді радився легат з братами, щоб сина його [Мествіна, сина Святополка II. – Т. Г.] в заручники взяти і ще двох людей, яких взяти захочуть, і замок Сартовиці в руки братів [передати]. Тоді відповіли Мествіна сина його братам у заручники [дати], і Гнімара бургграфа, і Вайта, воєводу його»⁸².

⁸⁰ Bericht HERMANN VON SALZA's... S. 161: *Noch der tzeit, do dy bruder wider zcu Colmen quamen, do worem sy rate mit einem legaten, das man besente dy hern von Polen, noch herczogk Kazimiro und noch dem herczogk von Kalis, und wurden des zcu rate, das der legat das kreuz gebe, und das man fure vor dy burgk zcu Nackele und man dy besetzte*. Поп.: DUSBURG, pars III, cap. 38. – S. 71–72.

⁸¹ Bericht HERMANN VON SALZA's... S. 161. Поп.: DUSBURG, pars III, cap. 39. – S. 72–73. Передачу Накла великопольським князям засвідчують: Rocznik kapituły gnieźnieńskiej... S. 6, а також Chronica Poloniae Maioris, cap. 73. – S. 88–89.

⁸² Bericht HERMANN VON SALZA's... S. 162: *Do wart der legat zcu rate mith den brudern, das man solde seynen son zcu gysel nehmen und II seiner herren, dy man nemen wolde, und das hausz zcu Schardewitz in der bruder hant. Do antwerth man hern Mesthawen seinen son den brudern zcu gysel und Gnymarum den burggraffen und Weyat seinen heergraffen*.

Святополк також зобов'язався допомагати Хрестоносцям проти язичників. Підписання угоди відбулося, мабуть, у січні – березні 1243 р.⁸³

29 липня 1243 р. папа Інокентій IV видав буллу, яка доручала Вільгельму Моденському здійснити поділ Пруссії на діоцези⁸⁴. Втім, таке розпорядження Апостольського престолу суперечить тим політичним реаліям, у яких на той час перебував Німецький орден у Пруссії⁸⁵. Більше того, жоден з відомих нам документів за період 1242–1243 рр. не містить згадок про союз Святополка з пруськими неофітами і про початок пруського повстання⁸⁶. Такі розбіжності в свідченнях нарративних і документальних джерел розділили думки істориків, що зумовило появу кількох гіпотез, які стосуються хронології початку першого пруського повстання і причетності до нього Святополка. За таких обставин відповідь на поставлене питання можуть містити події, що відбулися невдовзі після укладення мирного договору між Святополком Поморським і Німецьким орденом. Автор *Кульмської хроніки* повідомляє:

«Наступного року [1243 р. – Т. Г.] зібралось з намови Святополка велике військо з Литви і з Пруссії, і вирушили [вони] в землю Пруську до Кульма, і грабували, і палили, і вбивали, і брали в полон [...]»⁸⁷.

З цієї події розпочався другий етап поморсько-орденської війни, що його кульмінацією стала битва біля озера Рензен (*Rensen*), яка відбулася 15 червня 1243 р.⁸⁸

Пограбувавши Кульмську землю, пруське військо прямувало на північ, уздовж течії Вісли, де стало табором неподалік Рензенського озера. Їм навздогін вирушив загін орденських рицарів із Кульма на чолі з колишнім маршалом Ордену Дітріхом фон Бернгаймом та новим маршалом Берлевіном фон Фрайбергом. Вже будучи в дорозі, Дітріх відправив посланця до Торна, щоб той привів підмогу. Рицарі наздогнали язичників, коли ті переправлялися через болота. Після жвавої наради було вирішено атакувати авангард ворожого війська:

⁸³ POWIERSKI J. Op. cit. – S. 190; JASIŃSKI T. Najstarsze kroniki i roczniki krzyżackie... S. 87.

⁸⁴ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 142.

⁸⁵ JASIŃSKI T. Bitwa nad jeziorem Rządskim: przyczynek do dziejów pierwszego powstania pruskiego i wojny Świętopelka z zakonem krzyżackim // RH. – 1996. – R. 62. – S. 67.

⁸⁶ Ibid.

⁸⁷ Bericht HERMANN VON SALZA's... S. 162: *In dem anderen johre dornach wahrte ein grosz heer gesammelt mith Schwantopolcks rathe von den Littawen und von den [vornogerten] Preussen, und furen in das lant zcu Preussen zcum Colmen und roubten und branten und morten und fingen.* Серед джерел немає однотайності щодо переліку учасників вторгнення у Кульмську землю. Пор.: DUSBURG, pars III, cap. 40. – S. 73: *cum neophitis apostatis terre Prussie et Sudowitis collegit exercitum grandem nimis*; Die ältere Chronik von Oliva... S. 600: *omnes Pruteni inferiorum parcium et etiam Sudouienenses*; DŁUGOSZ, lib. VII/VIII. – P. 50: *venit Swantopolcus cum Lithuanis, Iaczwingis et Pruthenis*; Die jüngere Hochmeisterchronik... S. 83: *wert een groet heer versammet by heeren Swantepolts heymelicken rade van den Letauwen van den Yatwesen ende van den onghedopten Pruyssenaers.* На підставі аналізу цих свідчень Т. Ясінський стверджував, що в нападі на Кульмську землю, відтак у битві біля озера Рензен, брало участь винятково литовське військо. Початок пруського повстання дослідник відсуває до часу після битви біля Рензенського озера, тобто в проміжок від середини червня 1243 р. – до лютого 1245 р.: JASIŃSKI T. Bitwa nad jeziorem Rządskim... S. 49–71.

⁸⁸ Annalista Thorunensis / hrsg. von E. Strehlke // SRP. – Leipzig, 1866. – Bd. 3. – S. 59.

«Отож вирушили вони крізь хаші до річки, що зветься Оцце [Оса – права притока Вісли. – Т. Г.], і напали на язичників [...]. Коли брати побачили, що язичники кинулися тікати, переслідували їх до болота. Тоді рушив маршал зі знаменом і двадцятьма людьми за язичниками і застав проти себе великий загін з 4000 тисяч людей. Коли побачили язичники, що їх [орденських рицарів. – Т. Г.] так мало, напали на них. Так було вбито маршала і 400 [людей. – Т. Г.], що прийшли разом з ним, заледве двадцять зуміло втекти»⁸⁹.

Така ж доля спіткала і рицарів з Торна, що згодом прибули на поле бою. Розгромна поразка в битві біля Рензенського озера поставила під загрозу подальше існування Німецького ордену в Пруссії. Хрестоносці були змушені шукати підтримки прихильних до них польських князів. 28 серпня 1243 р. в Іновроцлаві Орден уклав чотиристоронню угоду з Казимиром Куявським та братами Святополка – Самбором, князем любишевсько-тчевським, та Ратибором, князем бялогардським. За умовами договору Орден передавав Самбору замок у Сартовицях, тоді як Ратибор мав отримати від Казимира Куявського Вишогруд. В обмін на це поморські князі зобов'язувалися, за потреби, надавати Ордену військову допомогу проти Святополка⁹⁰. Місяць потому папа Інокентій IV в буллі від 22 вересня 1243 р. доручив домініканцям у Німеччині та інших провінціях проповідувати хрестовий похід до Пруссії та Лівонії⁹¹. Союзний договір дещо зміцнив позиції Ордену, проте перевага все ж була на боці Святополка Поморського.

Наступного року (1244) він атакував та спалив замок в Сартовицях, після того хитрістю підпалив Кульм⁹². Далі разом з прусами вдерся до Куявії, пограбував тамтешні землі, взявши велику кількість бранців⁹³. Того ж року він зайняв Зантир і побудував замок Свече (пізніше – Швець) над Віслою для того, щоб перекрити шлях для кораблів річкою Віслою, що спричинило суттєві труднощі для орденської братії⁹⁴. Невдалий штурм новозбудованої поморянами твердині спонукав Хрестоносців активізувати свої дипломатичні зв'язки в Римській курії.

1 лютого 1245 р. папа в листі до Святополка застеріг його не нападати на Орден у Кульмській землі та Пруссії, позаяк ці землі перебувають під захистом Престолу св. Петра⁹⁵. Того ж дня папська канцелярія відправила ще два послання. Одне з них було адресоване архієпископові гнєзненському Пелці, якому до-

⁸⁹ Bericht HERMANN VON SALZA'S... S. 162: *Also zcogen sy durch dy wiltnisz bisz an ein wasser, das heyst Ozze und ranten dy heiden under augen an ... Do dy bruder sahen, das dy heiden flogen, do jagten sy basz wider an das bruch. Do qum der marschalk mit dem fanen wol mit xx mannen an dy heiden und funden kegen yn ein grosse schar wol IIII thausenth man. Do dy heiden sachen, das yr so wenigk was, ranten beyde an ein(d)ander. Aldo wart der marschalk erschlagen und dy IIIIC, dy mit ym auszkommen woren, an kaum XX man, dy danne quamen». Поп.: DUSBURG, pars III, cap. 40. – S. 73; DLUGOSZ, lib. VII/VIII. – P. 50–51; Die jüngere Hochmeisterchronik... S. 84.*

⁹⁰ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 145.

⁹¹ Ibid. – № 146.

⁹² Rocznik kapituły gnieźnieńskiej... S. 6.

⁹³ Ibid. Поп.: Bericht HERMANN VON SALZA'S... S. 164; DUSBURG, pars III, cap. 45. – S. 76–77; Die ältere Chronik von Oliva... S. 600.

⁹⁴ DUSBURG, pars III, cap. 46. – S. 77.

⁹⁵ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 160.

ручалось схилити поморського князя до припинення ворожих дій щодо Німецького ордену і всіх християн у Кульмській землі та Пруссії під загрозою відлучення від церкви⁹⁶. В іншому посланні папа закликав польських князів допомагати Ордену в боротьбі проти пруссів, пообіцявши за те відпущення гріхів⁹⁷.

На допомогу Ордену в Пруссію взимку 1245/1246 рр. поспішили хрестоносці та пілігрими з Австрії на чолі з Генріхом фон Ліхтенштейном. Об'єднавшись з орденськими рицарями, а також рицарями Казимира Куявського, хрестоносці здійснили напад на землі Помор'я, що закінчився битвою з прусько-поморським військом Святополка, під час якої східнопоморський князь втратив 1500 своїх кращих людей та 600 коней⁹⁸. Подальший перебіг подій свідчить про поступове відновлення Орденем своїх колишніх позицій у Пруссії і втрату Святополком ініціативи. Епіцентром боротьби став замок Крістбург у Помезанії, котрий кілька разів переходив з рук у руки, допоки не був перенесений орденськими рицарями на нове місце. Остання облога Крістбурга закінчилась остаточною поразкою прусько-поморського війська під стінами замку⁹⁹. Обидві сторони, виснажені війною, воліли перенести конфлікт у дипломатичну площину.

25 жовтня 1247 р. архієпископом гнєзненським Пелкою та єпископом кульмським Гайдєнріхом було ухвалено судовий вирок¹⁰⁰ у справі конфлікту між Святополком Поморським і Німецьким орденем. Згідно з цим рішенням, Орден зобов'язався поступитися на користь Святополка територіями від гирла річки Туї до місцевості *Camzicni*, а також повернути поморському князю його сина Мєствіна (утримувався Орденем як заручник за договором 1243 р.). Святополк, зі свого боку, зобов'язався передати Ордену замки Пень і Зантир, не перешкоджати судноплавству орденських кораблів по Віслі і звільнити їх, за винятком гданського порту, від сплати мита. Кордон між обома державами мав пролягати посередині річки Вісли. Статті цього рішення стали стрижнем остаточного мирного договору між Святополком і Німецьким орденем, укладеного за посередництва папського легата Якоба Лютіхського 24 листопада 1248 р.¹⁰¹

Замирившись зі Святополком, орденські рицарі змогли вивільнити необхідні матеріальні та військові ресурси для подальшого завоювання пруських земель. З відбудовою в 1247 р. замку Крістбург Орден відновив систему комунікацій між Кульмом, Марієнвердером та Ельбінгом, а отже повернув контроль над Помезанією і Віслинською затокою¹⁰².

Поразка першого пруського повстання, яке тривало впродовж 1242(?) – 1249 рр., спонукала пруських нобілів з Помезанії, Вармії і частково Натангії розпочати переговори з Німецьким орденем щодо укладення договору про інкорпорацію їхніх земель до складу підвладних хрестоносцям територій. 7 лютого

⁹⁶ Ibid. – № 161.

⁹⁷ Ibid. – № 163.

⁹⁸ Bericht HERMANN VON SALZA'S... S. 167: *vorlosz uf der wolstadt seyner besten leute XVC man und ym wurdenn genommen VIC hengste*. Поп.: DUSBURG, pars III, cap. 55. – S. 81–82.

⁹⁹ DUSBURG, pars III, cap. 64–65. – S. 86–87.

¹⁰⁰ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 194.

¹⁰¹ Ibid. – Bd. 1. – H. 1. – № 213.

¹⁰² BISKUP M., LABUDA G. Op. cit. – S. 146.

1249 р. в замку Крістбург у присутності папського легата Якоба Лютітхського було схвалено та скріплено печатками текст доленосного для Пруссії договору між новонаверненими пруськими нобілями і Німецьким орденом¹⁰³.

Перебіг поморсько-орденських мирних переговорів хронологічно збігся з доволі важливими політичними змінами, що відбулися в Польщі. 31 серпня 1247 р. помер князь Конрад Мазовецький. Одночасно з батьківським спадком сини Конрада успадкували його зовнішньополітичну програму. Вагоме місце в ній відводилося пруським та ятвязьким землям. Старший з Конрадових синів, Болеслав, помер невдовзі після батька, тож головними втілювачами батьківської політики стали Казимир, князь куявсько-ленчицький, та Зимовит, князь мазовецький. Казимир, що впродовж поморсько-орденського протистояння часто виступав у ролі надійного союзника Хрестоносців, відтепер перетворився на їхнього зятятого суперника в боротьбі за пруські землі.

Ще на початку 1247 р. Казимир отримав від Ордену право на ½ орденської частини Любавської землі¹⁰⁴ (вочевидь, як винагороду за допомогу, надану у війні проти Святополка Поморського), до якої згодом долучив ще одну третину, успадковану після смерті свого брата Болеслава. Зосередивши в своїх руках половину Любавської землі, а також Добжинську землю, куявсько-ленчицький князь здобув стратегічний плацдарм для реалізації власних політичних інтересів у Пруссії¹⁰⁵. Однак активізація «північного вектора» зовнішньої політики Казимира не була єдиною причиною загострення відносин з Німецьким орденом. Витоки непорозумінь між колишніми союзниками слід шукати в тексті поморсько-орденського мирного договору, в якому не були представлені інтереси куявсько-ленчицького князя. Саме недотримання союзницьких зобов'язань стало підставою для дорікань, висловлених Казимиром Куявським на адресу ландмайстра Дітріха фон Грюнінгена та орденських братів у договорі від 26 липня 1252 р.¹⁰⁶

З тексту договору дізнаємося й про низку інших суперечок, що мали місце в проміжку між 1250 та 1252 рр. До них, зокрема, належало запровадження Орденем торговельних обмежень для іноземних купців, що прибували до Пруссії (їм дозволялося збувати свої товари лише у двох визначених містах – в Ельбінгу та Кульмі); збільшення митних стягнень для куявських купців; нехтування засадами польського права під час здійснення судочинства над куявськими підданими в містах Ордену тощо. Казимир Куявський, зі свого боку, також збільшив митні збори на контрольних дільницях і заборонив власним підданим експортувати товари, зокрема збіжжя, на терени Ордену¹⁰⁷.

¹⁰³ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 218.

¹⁰⁴ Ibid. – № 190.

¹⁰⁵ WŁODARSKI B. Op. cit. – S. 38–39; POWIERSKI J. Kazimierz Kujawski a początki rywalizacji o ziemię zachodniobałtyjskie (do 1247 roku) // IDEM. Prussica: artykuły wybrane z lat 1965–1995 / [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork, 2005. – T. 2. – S. 256–257.

¹⁰⁶ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 260; WŁODARSKI B. Op. cit. – S. 36; POWIERSKI J. Świątoplek gdański i Kazimierz kujawsko-łęczycki w rywalizacji z zakonem krzyżackim o ziemię bałtyckie w latach 1250 – połowa 1252 // IDEM. Prussica: artykuły wybrane z lat 1965–1995 / [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork, 2005. – T. 2. – S. 307.

¹⁰⁷ POWIERSKI J. Książę kujawski i łęczycki Kazimierz a zakon krzyżacki w latach 1248–1249 // IDEM. Prussica: artykuły wybrane z lat 1965–1995 / [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork, 2005. – T. 2. – S. 389.

Для врегулювання цього непорозуміння в договорі від 26 червня 1252 р. передбачалося, що кюявський князь скасує систему завищених оподаткувань для орденських купців і відновить функціонування вільного товарообігу з орденськими землями, тоді як Орден зобов'язувався врегулювати систему митних зборів, а також узгодити розмір оплати товарів, що перевозилися Віслою. Кордон між землями обох суверенів мав пролягати по середині річки Вісли¹⁰⁸.

У 1251 р. стосунки любишевського князя Самбора з його братом Святополком знову загострилися. Східнопоморський князь, всупереч статтям договору 1248 р., котрі зобов'язували його відновити дружні стосунки зі своїми молодшими братами, не збирався миритися з проорденською політикою Самбора, котрий 7 грудня 1251 р. передав у володіння Ордену Зантирський острів¹⁰⁹. Ці події призвели до нового загострення у відносинах Хрестоносців зі Святополком.

У січні 1252 р. численне орденське військо, очолюване ландмайстром Пруссії Генріхом Ботелем, а також комтурами ельбінзьким, крістбурзьким, зантирським та редінським, перейшовши на лівий берег Вісли в районі Гоженджея, вдерлося в землі Святополка. Орденські рицарі зайняли не лише Любишевське князівство, що належало Самбору, але дійшли аж до Гневської землі, що засвідчує згадка про спустошення Олівського монастиря. Східнопоморський князь виступив проти Хрестоносців, однак у битві, що відбулася 25 січня, його військо зазнало нищівної поразки¹¹⁰. Далі орденські рицарі подбали про зміцнення стратегічно важливого замку в Гоженджеї та допомогли звести новий, добре укріплений замок у сусідньому Тчеві, куди князь Самбор невдовзі переніс свою садибу¹¹¹. У відповідь Святополк, навесні того ж року, завдав удару по Помезанії. Після цього Орден поквапився звернутися до папи Інокентія IV з проханням посприяти відновленню миру.

Під тиском папи та за несприятливих політичних обставин (західнопоморський князь Барнім I намагався захопити Славенську і Слупську землі) східнопоморський князь пішов на відновлення мирного договору з хрестоносцями.

30 липня на Ковалевому острові за посередництва архієпископа Якоба Люттїхського Святополк заприсягнувся відновити мир з орденськими рицарями на умовах договору 1248 р., а в разі його порушення зобов'язався не лише виплатити Ордену 2000 гривень штрафу, але й віддати йому Гданськ¹¹². Відтоді аж до самої смерті в 1266 р. Святополк більше не воював із Хрестоносцями.

Повернемося тепер до розгляду власне польсько-орденських відносин. У той час, як Казимир Кюявський перебував у стані конфлікту з Орденем, його брат Земовит Мазовецький спрямував свої зовнішньополітичні орієнтири на завоювання Ятвягії. Інтерес Земовита до ятвязьких земель сформувався під

¹⁰⁸ POWIERSKI J. Świętopełk gdański Kazimierz kujawsko-łęczycycki... S. 307.

¹⁰⁹ PUB. – №. 134.

¹¹⁰ Die ältere Chronik von Oliva ... S. 600.

¹¹¹ ŚLIWIŃSKI B. Sambor II, książę tczewski. – Tczew, 2010. – S. 94–95.

¹¹² PUB. – №. 153; ROZENKRANZ E. Wojna piętnastoletnia. Pomorze Gdańskie w walce z Zakonem Krzyżackim w latach 1238–1253 // Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. – 1967. – № 15. – S. 226–232; POWIERSKI J. Die Stellung der pommerellischen Herzöge zur Preußen-Frage im 13. Jahrhundert // Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart / hrsg. von U. Arnold, M. Biskup. – Marburg, 1982. – S. 125–126.

безпосереднім впливом галицько-волинського князя Данила Романовича, з яким мазовецькі князі здавна підтримували тісні зв'язки. Галицько-Волинський літопис повідомляє, що 1251 р.¹¹³:

«Въ та же лѣта седъ Самовитъ въ Мазовши. Посла къ нему Данило и Василко, рекша ему, яко: Добро виделъ еси отъ наю, [и] изыди с нами на ятвязь, и у Болеслава помочь пояста, Буда воеводу и Сигнава, и сняшася у Дорогичинѣ и пойдоша; и прејдоша болота и найдоша на страну ихъ».¹¹⁴

Похід проти ятвягів, красномовно описаний руським літописцем, завершився успішно для русько-польського війська: «и прійдоста съ славою на землю свою»¹¹⁵. Участь краківсько-сандомирського князя Болеслава Сором'язливого в організованому Данилом та Васильком поході на ятвягів зумовлювалася його прагненням до організації християнської місії на терені Ятвягії, а також внутрішньополітичними потребами¹¹⁶. Зростаюче зацікавлення ятвязькими землями з боку Земовита Мазовецького та Болеслава Сором'язливого не пройшло повз увагу Казимира Куявського. В грудні 1249 р. в Іновлудзі відбулася зустріч куявсько-ленчицького князя з Болеславом та Земовитом, під час якої, вочевидь, було узгоджено плани стосовно ятвязького питання, а також визначено сферу інтересів кожного з них¹¹⁷. Досягнуті в Іновлудзі домовленості, як показав час, не завадили нікому з учасників зберегти повну свободу дій у провадженні ятвязької політики.

Для того, щоб забезпечити собі законне право для політичної діяльності в пруських і ятвязьких землях, а отже, послабити протидію з боку дипломатії Німецького ордену, Казимир Куявський звернувся з відповідним проханням до папи. Подобиці цього звернення дізнаємося зі зворотного листа Інокентія IV до Казимира від 19 травня 1253 р.¹¹⁸ З його контексту випливає, що Казимир інформував понтифіка про те, що язичники з сусідньої з його землями області *Polexia* висловили бажання охреститися і добровільно перейти під його, князя, владу. Інокентій IV дав свою згоду на реалізацію цього плану, заваживши, що це аж ніяк не порушує виняткових прав Ордену на підкорення Пруссії, оскільки в даному випадку йдеться про добровільне хрещення язичників¹¹⁹. Майже ідентичний за змістом лист (як відповідь на попереднє звернення) з дозволом на здійснення мирної християнської акції серед пруссів був надісланий Болеславу Сором'язливому¹²⁰. Одночасно з папської булли, адре-

¹¹³ Літописець помилково датував описані події 1251 р. [6759]. За М.С. Грушевським, похід відбувся взимку 1248/49 р. (Грушевський М. Хронологія подій Галицько-волинської літописи // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 34; див. також: Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / за ред. М. Ф. Котляра. – Київ, 2002. – С. 265.

¹¹⁴ Галицько-Волинський літопис... С. 110.

¹¹⁵ Там само. – С. 111.

¹¹⁶ WRÓBLEWSKI R. Problem jaćwieski w polityce Bolesława Wstydlwego w latach 1248–1264 // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. – Łódź, 1970. – Ser. 1: Nauki humanistyczno-społeczne. – Z. 72. – S. 5–6.

¹¹⁷ WŁODARSKI B. Op. cit. – S. 38.

¹¹⁸ PrUB – Bd. 1. – H. 1. – № 267.

¹¹⁹ Ibid.

¹²⁰ Ibid. (див. припис упорядника); POWIERSKI J. Polityka bałtyjska książąt polskich w połowie XIII wieku (koncesje Innocentego IV) // IDEM. Prussica: artykuły wybrane z lat 1965–1995 / [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork, 2005. – T. 2. – S. 188.

сованої легатові в Пруссії Опізо з Мессани, стосовно упорядкування церковно-адміністративного статусу новонавернених земель, стає відомо, що Казимир отримав дозвіл на підпорядкування Галіндії і всіх інших земель язичників, які зможе собі підкорити¹²¹, тоді як у грамоті для Болеслава Сором'язливого не уточнювалося, про які саме язичницькі землі йдеться¹²².

У планах Казимира простежується намір підпорядкувати собі Полекшанню, що становила південно-західну частину Ятвягії, а також Галіндію – території, які на той час перебували поза межами орденських завоювань. Болеслав Сором'язливий прагнув, зі свого боку, пов'язати діяльність християнської місії в Ятвягії з Краківським єпископством і задля того ініціював створення місіонерського єпископства в малопольському Лукуві¹²³.

Орден, аби відстояти свої інтереси в Пруссії, поквапився нейтралізувати своїх польських суперників дипломатичним шляхом. У результаті старання орденських дипломатів у Римській курії, Інокентій IV буллою від 10 травня 1254 р. доручив єпископам кульмському, помезанському та ерmlandському подбати про те, щоб володіння Німецького ордену в підкорених ним язичницьких землях не зазнали шкоди¹²⁴. В папському посланні присутня згадка про *terram nomine Galanda*, яка вказує на те, що ця область вже тоді, принаймні частково, була завойована орденськими рицарями. Сталося це, напевно, ще впродовж 1253 р. або на початку 1254 р.¹²⁵

Того ж року (1254) у Рачонжі з метою перешкодити реалізації планів Казимира в Ятвягії віцеландмайстер Ордену Бургард фон Горнгаузен уклав тристоронній договір з Данилом Галицьким і Земовитом Мазовецьким про поділ Ятвягії¹²⁶. Ця угода передбачала надання їм з руки Ордену 1/3 Ятвязької землі в обмін на військову допомогу проти «цього варварського племені. І будького іншого, хто воює проти віри християнської»¹²⁷. Хрестоносці, натомість, зобов'язувалися допомагати вищезгаданим союзникам у боротьбі проти спільних ворогів. Остання стаття угоди могла стосуватися Казимира Куявського. Старший Конрадович не забарився з контрдями і наприкінці 1254 р. ув'язнив

¹²¹ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 268: *terram que Galens dicitur, et omnes alias terras paganorum, quas sibi possit subiugare.*

¹²² Ibid. – № 268, див. припис упорядника; POWIERSKI J. Op. cit. – S. 189.

¹²³ KUJOT S. Dzieje Prus Królewskich. Cz. 1: do roku 1309 (ciąg dalszy). – Toruń, 1914. – S. 792–793. – (Roczniki TNT; t. 21); WRÓBLEWSKI R. Problem jaćwieski w polityce Bolesława Wstydlwego... S. 9.

¹²⁴ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 288.

¹²⁵ Поп.: BISKUP M., LABUDA G. Op. cit. – S. 150.

¹²⁶ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 298. Через поганий стан збереженості документа точно датувати його неможливо. Найбільш прийнятна дата – кінець 1254 р. З цього приводу слухним є зауваження Б. Влодарського, який зазначив, що за фактом ув'язнення Земовита його братом Казимиром наприкінці 1254 р. слід відсунути укладення договору в Рачонжі на більш ранній час (WŁODARSKI B. Op. cit. – S. 43–44). З огляду на це, доречною могла би бути гіпотеза О. Масана, що визначив час підписання договору початком 1254 р. (МАСАН О. Данило Романович і рицарсько-чернечі ордени: проблеми взаємовідносин // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2008. – Т. 2. – С. 146). Однак видається сумнівним те, що Казимир так довго зволікав з ударом у відповідь, адже ще в травні 1254 р. ніщо не вказувало на існування відкритої ворожнечі між обома Конрадовичами: обое взяли участь в урочистій події – канонізації єпископа краківського Станіслава (див.: Rocznik kapituły poznańskiej / wyd. B. Kürbis // MPH SN. – Warszawa, 1962. – Т. 6. – S. 34; Chronica Poloniae Maioris, cap. 105. – S. 101).

¹²⁷ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 298: *contra eandem gentem barbaram et quamlibet aliam, fidem christianam impugnantem.*

свого брата Земовита¹²⁸. Втративши союзника, орденські рицарі вдалися до переговорів з Казимиром, що відбулися в Іновроцлаві, найімовірніше в останні дні 1254 р. Укладена в Іновроцлаві угода між ландмайстром Пруссії Поппо фон Остерна і Казимиром Куявським передбачала визнання за куявсько-ленчицьким князем права на 1/3 Любавської землі, якою (згідно з договором від 20 вересня 1242 р.) раніше володів його старший брат Болеслав Мазовецький, і ще 1/2 від орденської частки тієї ж землі (за договором від 8 лютого 1247 р.¹²⁹ Казимир, зі свого боку, зрікався всіх прав на Полекшанію і Галіндію, наданих йому папою Інокентієм IV в 1253 р.¹³⁰ Отримавши бажане, Хрестоносці запевнили, що не будуть вдаватися до апеляції, яка, мабуть, стосувалася папського надання для Казимира¹³¹.

Взимку 1254/1255 р. в Пруссію для завоювання Самбії прибув король Чехії Пржемысл Оттокар II на чолі великого війська з чеських, австрійських та німецьких рицарів. Збройне паломництво Пржемысла Оттокара II до Пруссії завершилося підкоренням самбів і спорудженням замку Кенігсберг¹³². Тоді ж відбулося певне зближення чеського короля з краківсько-сандомирським князем Болеславом Сором'язливим, внаслідок чого викристалізувалася ідея спільного здобуття папської «ліцензії» на провадження чесько-польського хрестоносного руху, альтернативного діяльності Ордену. Такі ініціативи з боку польсько-чеської сторони спричинили розгортання дипломатичної боротьби з орденськими рицарями, яка тривала впродовж 1255–1257 рр. Як наслідок, пруського ландмайстра Дітріха фон Грюнінгена вкупі з деякими орденськими братами тимчасово було відлучено від церкви. Попри те, Ордену вдалося повернути прихильність папи Олександра IV і вибороти монопольне право на організацію хрестоносних акцій на балтійських теренах¹³³. Подальші плани Ордену зводилися до остаточного усунення польських князів від боротьби за прусько-ятвязькі землі. З цією метою пруський віцеландмайстер Герхард фон Гіршберг 4 серпня 1257 р. у Влоцлавку зустрівся з Казимиром Куявським і Земовитом Мазовецьким. Під час зустрічі були укладені важливі договори: Казимир і Земовит відмовлялися від претензій на ті землі, що ними володів Орден, так само, як і на ті, які він у майбутньому силою зброї чи в будь-який інший спосіб здобуде¹³⁴; Казимир зрікався права на Сасінську землю; куявсько-ленчицький князь зобов'язувався виплатити хрестоносцям 690 марок за орденське селище Рогов, біля Іновроцлава; Орден мав дотримуватися угоди, раніше укладеної з Казимиром¹³⁵, щодо Любавської землі.

¹²⁸ Rocznik kapituly poznańskiej... S. 35; Chronica Poloniae Maioris, cap. 108. – S. 102.

¹²⁹ PrUB. – Bd. 1. – H. 1. – № 303: *nos mediam partem terre Lubavie, secundum tenorem privilegiorum olim inter dominum B. fratrem dicti principis quondam ducem Mazouie, et inter nos conceptorum, dimittimus pleno iure, dominio et potestate prefato domino K., quam etiam medietatem terre dicti domini K. magis vicinam et melius adiacentem, iusta et recta facta divisione, eidem curavimus assignare.*

¹³⁰ Ibid.: *nos omni iuri, actioni, sive commodo quod nobis ex donatione domini pape super terris Polesia et Galenz copetebant renuntiamus.*

¹³¹ Ibid.; BISKUP M., CZAJA R., DŁUGOKEŃSKI W., DYGO M. [etc.]. Op. cit. – S. 82.

¹³² DUSBURG. – S. 90–92.

¹³³ GŁADYSZ M. Op. cit. – S. 288–295.

¹³⁴ Аналогічно в документі Земовита (див.: PrUB. – Bd. 1. – H. 2. – № 19).

¹³⁵ UBC. – Tl. 1. – № 50.

Переговори у Влоцлавку були дипломатичною перемогою Ордену, якому вдалося нарешті відтіснити Казимира Куявського від балтійських земель. Але як пояснити відверто слабку позицію польського князя, котрий дозволив Хрестоносцям нав'язати невідгідні для себе умови договору? Б. Влодарський вважає, що цим договором Казимир прагнув уберегти в недоторканності свої північні кордони на випадок війни з Болеславом Побожним за Лондзьку каштелянію, яка, з огляду на внутрішньополітичні зміни в Польщі (4 червня 1257 р. помер князь Пшемисл, унаслідок чого його брат Болеслав Побожний перейняв владу на усю Великопольщею), могла невдовзі розпочатися¹³⁶. І справді, Казимир, укладаючи договір з Орденем, не збирався, мабуть, відмовлятися від продовження пруської політики, а лише прагнув виграти час для розв'язання нагальних проблем, щоб згодом, як він це неодноразово робив раніше, знову долучитися до боротьби за пруські і ятвязькі землі. До хитрощів, вочевидь, вдався і Німецький орден, оскільки тільки так можна пояснити участь у переговорах Земовита Мазовецького і його відмову від ятвязьких земель, на які до того він вже встиг здійснити спільно з руськими князями три успішні походи (1248, 1253, 1255/56 рр. (?)). Орден і Земовит, окрім того, були пов'язані договором 1254 р., за яким мазовецькому князеві належала $\frac{1}{6}$ частина Ятвягії. Ця гіпотеза знаходить підтвердження в новому орденсько-мазовецькому союзному договорі від 15 червня 1260 р.¹³⁷, за яким ландмайстер Пруссії Гартмут фон Грумбах поновив права князя Земовита до $\frac{1}{6}$ частини Ятвягії, надані йому Бургардом фон Горнгаузенем. За це Земовит обіцяв разом зі своїми васалами допомагати Ордену в боротьбі проти ворогів християнської віри і повсталих язичників. Орденські рицарі, зрештою, брали на себе зобов'язання боронити землі мазовецького князя від наїздів ворогів-християн. Хто з християнських сусідів міг загрожувати володінням Земовита? Тут, без сумніву, йшлося про його брата Казимира Куявського, котрий в умовах міжусобної війни, що в цей час точилася в Польщі, перебував у ворожому стосовно Земовита таборі.

Насамкінець зауважимо, що низка конфліктів між Німецьким орденем і князем Східного Помор'я Святополком II, що відбулися у 1236–1253 рр., була наслідком пруської політики Ордену, котра, не обмежуючись підпорядкуванням власне язичницьких земель, була спрямована на поглинання вже існуючих місіонерських осередків (Зантир, Лендзанська та Пасленська землі), що входили до сфери впливу Святополка. Поразка, якої зазнав східнопоморський князь у протистоянні з Орденем, була зумовлена, передусім, успіхами орденської дипломатії, якій шляхом укладання союзної угоди з польськими князівствами вдалося організувати потужну антипоморську коаліцію.

¹³⁶ WŁODARSKI B. Op. cit. – S. 51–52.

¹³⁷ PrUB. – Bd. 1. – H. 2. – № 104.

Польща, Східне Помор'я і Німецький орден у другій половині XIII – на початку XIV ст.

Протистояння військово-політичних угруповань Казимира Куявського і великопольського князя Болеслава Побожного в боротьбі за Лондзьку каштелянію закінчилося поразкою куявсько-ленчицького князя¹³⁸. До числа союзників Болеслава в цій війні міг долучитися й Німецький орден, тим паче, що Казимир, аби насолити Хрестоносцям, передав свою частину Любавської землі кульмському капітулу, що спричинило його конфлікт з орденською братією¹³⁹. Проте цього не сталося через те, що в той час Хрестоносці вели виснажливу війну з жемайтами, від яких 13 липня 1260 р. зазнали нищівної поразки в битві біля озера Дурбе. В бою загинули брат Бургард, магістр Лівонії, брат Генріх Ботель, маршал Пруссії, а з ними 150 братів¹⁴⁰. Поразка біля озера Дурбе мала вкрай тяжкі наслідки для Ордену, позаяк стала каталізатором початку другого пруського повстання, яке вибухнуло восени 1260 р.:

«Того ж року [...] прусси, побачивши, що брати зазнали втрат у цій битві у братах, зброєносцях, конях, зброї, [...] знову полишили віру християн і повернулися до старих оман»¹⁴¹.

Повстання охопило значну частину Пруссії, а саме: землі самбів, натангів, вармійців, погезанців і бартів. Воно набуло ще більш загрозливого характеру, коли на бік жемайтів і пруссів пристав литовський король Міндовг, який до того вважався союзником Ордену¹⁴². Аби запобігти катастрофі, що насувалася на орденських рицарів, папа Олександр IV у буллі від 8 квітня 1261 р. доручив єпископам куявському і кульмському спрямувати хрестоносців, які вирушали в хрестовий похід проти монголів, на допомогу Ордену у Пруссію та Лівонію¹⁴³. Свої союзницькі зобов'язання перед Орденом, схоже, виконував і Земовит Мазовецький, на що може вказувати згадка з *Великопольської хроніки*:

«Року Божого 1261 р., третього тижня після Богоявлення, багато християн німців, поляків та інших правовірних народів, зібравшись разом, удерлися в

¹³⁸ Chronica Poloniae Maioris, cap. 137. – S. 116.

¹³⁹ POWIERSKI J. Sprawa Prus i Jaćwieży w polityce zakonu krzyżackiego i książąt polskich w okresie po ugodzie wrocławskiej z 4 VIII 1257 roku // IDEM. Prussica: artykuły wybrane z lat 1965–1995 / [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork, 2005. – T. 2. – S. 188.

¹⁴⁰ DUSBURG, pars III, cap. 84. – S. 96–97; Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichnis und Glossar / hrsg. von L. Meyer. – Paderborn, 1877. – S. 130–131; некролог Німецького ордену містить згадку про загибель 136 орденських братів (див.: PERLBACH M. Deutsch-Ordens Necrologe // Forschungen zur Deutsche Geschichte. – Göttingen, 1877. – Bd. 17. – S. 365).

¹⁴¹ DUSBURG, pars III, cap. 89. – S. 99: *Eodem anno ... Prutheni videntes fratres debilitates in hoc bello, in fratribus, armigeris, equis, armis et aliis ... apostataverunt a fide et fidelibus iterum, et in errores pristinos sunt relapsi.*

¹⁴² Chronica Poloniae Maioris, cap. 132. – S. 114; Livländische Reimchronik... S. 147–148; ПАШУТО В.Т. Образование Литовского государства. – Москва, 1959. – С. 382, 409; ГУДАВИЧЮС Э. История Литвы: с древнейших времен до 1596 г. / пер. с лит. Г.И. Ефремова. – Москва, 2005. – С. 64–65; RADOCH M. Walki Zakonu Krzyżackiego o Zmudź od połowy XIII wieku do 1411 roku. – Olsztyn, 2011. – S. 32–33.

¹⁴³ PrUB. – Bd. 1. – H. 2. – № 134; GLADYSZ M. Op. cit. – S. 313.

землю литовців та інших язичників, прагнучи завоювати й винищити їх. [...] І хоча вони вбили багатьох язичників, проте останні, з волі Божої і для спокути гріхів християн, здобувши перемогу, змусили християн до втечі»¹⁴⁴.

Описані польським хроністом події відображають поразку хрестоносного війська біля Покарвісу (січень 1261 р.)¹⁴⁵.

Підтримка, яку Земовит надавав Ордену для боротьби з язичниками, мала фатальні наслідки для мазовецького князя. Влітку 1262 р. (на думку інших дослідників, 1261 р.) литовсько-пруське військо здійснило спустошливий набіг на Мазовецьке князівство, під час якого Земовита спіткала трагічна смерть¹⁴⁶. До наїзду язичників на Мазовію міг бути причетним і Казимир Куявський. На це вказують неоднозначні повідомлення на сторінках судового рішення (від 19 лютого 1263 р.) в справі господарського конфлікту між згаданим князем і Німецьким орденом про союз Казимира з литовцями і пруськими повстанцями (*cum Lethuinis et apostatis hostibus*)¹⁴⁷. З огляду на те, що Казимир у цьому документі не заперечував факту союзницьких відносин з Міндовгом, не слід відкидати можливість їхнього існування.

Після смерті Святополка II (1266) між його синами Мествіном II, князем свечським, і Варциславом II, князем гданським, розгорілася міжусобна боротьба, яка тривала впродовж 1269–1272 рр. Чварами Святополковичів і, як наслідок, політичною дестабілізацією в Поморському князівстві поквапилися скористатися їхні сусіди – орденські рицарі і бранденбурзькі маркграфі. Ще напередодні конфлікту спочатку Варцислав (1 серпня 1267 р.), а потім і Мествін (3 січня 1268 р.) уклали з Орденем договори для врегулювання відносин, що погіршилися з достеменно невідомих нам причин¹⁴⁸.

¹⁴⁴ Chronica Poloniae Maioris, cap. 134. – S. 115: *Anno itaque Domini Millesimo CCLXI tercia septimana post diem Epifanie multitud christianorum Theutonicorum et Polonorum et aliarum gentium fidelium in unum recollecta terras Lithwanorum et aliorum paganorum intraverunt ipsosimpugnare et delere cupientes. ... Et quamvis multos ex paganis occidissent, pagani tamen Deo permittente et peccatis christianorum exigentibus victoria obenta christianos fugam inire cogerunt.* Розлогіше перебіг битви біля Покарвісу подає Петро з Дусбурга, проте орденський хроніст не згадує про участь у ній поляків (DUSBURG, pars III, cap. 91. – S. 100–101). До висновку про ототожнення «поляків» з мазовецькими рицарями Земовита Конрадовича дійшли: PASZKIEWICZ H. *Z życia, politycznego Mazowsza w XIII wieku (rządy Ziemiowita Konradowicza)* // *Księga ku czci Oskara Haleckiego.* – Warszawa, 1935. – S. 221; WŁODARSKI B. *Op. cit.* – S. 58; GIEYSZTOR A. *Działania wojenne Litwy w roku 1262 i zdobycie Jazdowa* // *Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej.* – Warszawa, 1967. – Ser. Hist. – № 15. – S. 6; POWIERSKI J. *Wybuch II powstania pruskiego a stosunki między zakonem krzyżackim i książętami polskimi (1260–1261)* // *IDEM. Prussica: artykuły wybrane z lat 1965–1995* / [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork, 2005. – T. 2. – S. 208–210.

¹⁴⁵ POWIERSKI J. *Op. cit.* – S. 209; GŁADYSZ M. *Op. cit.* – S. 315.

¹⁴⁶ Chronica Poloniae Maioris, cap. 138. – S. 116–117; GIEYSZTOR A. *Op. cit.* – S. 5, 7; POWIERSKI J. *Stanowisko polityczne książąt polskich wobec ludów bałtyjskich i zakonu krzyżackiego w okresie nasilenia najazdów litewskich (1261–1263)* // *IDEM. Prussica: artykuły wybrane z lat 1965–1995* / [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork, 2005. – T. 2. – S. 325–334.

¹⁴⁷ PrUB. – Bd. 1. – H. 2. – № 188; KARWASIŃKA J. *Op. cit.* – S. 55–56.

¹⁴⁸ PUB. – № 222, 225; В історіографії немає єдиної думки стосовно інтерпретації подій, про які йдеться в зазначених документах. К. Ясінський, аналізуючи тексти обох договорів, дійшов висновку, що угода Варцислава з Хрестоносцями носила радше профілактичний характер, тоді як угода Мествіна з Орденем мала на меті залагодити короткотривалі суперечки на прикордонні. К. Ясінський відкинув попередні твердження польської історичної науки про існування відкритого збройного конфлікту між поморськими князями і Німецьким орденом у 1267 р.: JASIŃSKI K. *Pomorsko-krzyżackie układy pokojowe w 1267 i 1268 r.* // *ZH.* – 1982. – Т. 47. – З. 4. – S. 113. Полемізуючи з ним, Г. Лябуда наголошував на причетності пруських ноблів-втікачів, котрі знайшли притулок на території Східного

Під час міжусобної ворожнечі обидва Святополковичі поклалися, значною мірою, на допомогу своїх союзників. Варцислав, за посередництва свого дядька Самбора, шукав підтримки у Хрестоносців та іновроцлавського князя Земомисла, тоді як Мествін заручився підтримкою бренденбурзьких маркграфів¹⁴⁹. Згідно з договором, укладеним 1 квітня 1269 р. в Арнсвальде, Мествін передавав маркграфам Іоанну, Оттону і Конраду всі свої землі і маєтності, тоді ж таки отримував їх назад вже на правах лену¹⁵⁰. Політичні рішення Мествіна, з огляду на їхню недалекоглядність і авантюризм, мали загрозливі наслідки для Східного Помор'я, адже торували шлях для майбутньої бренденбурзької експансії.

Попервах гору у війні брав Варцислав, котрий, полонивши Мествіна, на деякий час став володарем всього Східнопоморського князівства. Проте поморське рицарство пристало на бік Мествіна, звільнивши його з ув'язнення. Варцислав втік до Хрестоносців, а потім до Куявії, де невдовзі (1271) й помер. Смерть молодшого брата не забезпечила відновлення миру на Помор'ї. Союзник Варцислава і, водночас, давній поплічник Ордену князь Самбор, перебуваючи у вигнанні, заповів орденській братії право на володіння Гневською землею¹⁵¹. Так само вчинив і його молодший брат Ратибор. Вступаючи до лав Ордену, він передав на його користь Бялогардську землю¹⁵². Після смерті Ратибора (1276?) і Самбора (1278) Хрестоносці поквапилися заявити Мествіну, на той час одноосібному володарю Східного Помор'я, про свої права на згадані території. Коли ж поморський князь відкинув претензії Ордену, рицарі звернулися зі скаргою до Риму. Папа доручив розв'язати цю суперечку своєму легатові Філіпу з Фермо.

На з'їзді в сілезькому місті Міліч, що відбувся в березні 1282 р., папський легат схилив Мествіна до укладення полюбовної угоди з Хрестоносцями. Договір цей мав украй негативні наслідки для суверенітету Поморського князівства, тоді як Ордену він приніс значні територіальні набутки. Поморський князь зобов'язався відступити Хрестоносцям повне право власності на Гневську землю (*terram Wenzeke vulgariter dictam, que Mewe alio nomine nuncupatur*), селища Медзиленж над Віслою (*villam Medylanze*), Мілорадз і Ліхнови (*villam Lichtenove et Miloradesdorp*), а також Великий і Малий Кабель (*maiozem et minorem Cabel*)¹⁵³. Вигідні умови договору в Мілічі відтепер дозволяли Ордену розширити свій контроль над Віслою і, разом з тим, здобути стратегічно важливий плацдарм на Східному Помор'ї – Гневську землю. У її межах 1283 р. виникла нова адміністративно-територіальна одиниця – комтурство Меве¹⁵⁴.

Помор'я, до дестабілізації поморсько-орденських відносин (LABUDA G. Pomorsko-krzyżacki zatarg graniczny z roku 1267/1268. Przyczynek do migracji Prusów na Pomorze Gdańskie // ZH. – 1985. – Т. 50. – З. 2. – С. 9–13).

¹⁴⁹ JASIŃSKI K. Wojna domowa na Pomorzu Gdańskim w latach 1269/1270–1270 (ze szczególnym uwzględnieniem roli rycerstwa i możnowładztwa) // Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów / pod. red. S.K. Kuczyńskiego. – Warszawa, 1985. – Т. 3. – С. 135.

¹⁵⁰ PUB. – № 238.

¹⁵¹ PUB. – № 278, 279.

¹⁵² Ibid. – № 280; KUJOT S. Dzieje Prus Królewskich. Cz. 1: do roku 1309 (ciąg dalszy) / wyd. po śmierci aut. M. Rzewuski. – Toruń, 1915. – С. 983. – (Roczniki TNT; r. 2).

¹⁵³ PUB. – № 336, 337; BISKUP M., LABUDA G. Op. cit. – С. 247.

¹⁵⁴ GRZEGORZ M. Komturstwo gniewskie i jego strategiczne znaczenie. – Bydgoszcz, 2003. – С. 83.

Небезпечне становище, в якому перебувало Східнопоморське князівство (із заходу йому загрожувала експансія бранденбурзьких маркграфів, з півночі – князь Рюгена Віслав II, з північного сходу все ближче підступав Орден), спонукало Мествіна до найтіснішого зближення з великопольським князем Пшемислом II – майбутнім польським королем. Зустріч князів у Кенпні 15 лютого 1282 р. мала доленосне значення для подальшого возз'єднання Східного Помор'я з Великопольщею. Текст документа промовисто засвідчує політичну волю східнопоморського князя:

«[...] Ми, Мествін, за Божим провидінням князь Помор'я [...], даруємо, переказуємо, відступаємо [...] Пшемислу, з Божої ласки князю Польщі, усю землю нашого князівства: згадане Помор'я з усіма містами, замками, селами, підданими, церквами, патронатами, доменами, володіннями, землями обробленими і необробленими, лісами, річками, з їхніми гирлами, з чиншами, феодалними правами, з усіма повинностями і судовою владою [...] постановляємо згадане князівство з усіма вище названими [приналежностями], від імені того таки Пшемисла, допоки не дістане їх в особисту власність, на яку переказуємо і даємо ми повне право, аби власним авторитетом за нашим дозволом і згодою міг вступити [у володіння], аби з того часу згаданий Пшемисл, князь Польщі, міг стосовно згаданого князівства і всіх названих [приналежностей] [легітимно] діяти, порядкувати, приймати і відкидати, і тим князівством і його правами володіти, цілком і повністю розпоряджатися так, як ми самі б розпоряджалися і чинили зараз і в майбутньому, уводимо його в право і на місце наше і встановлюємо його нашим намісником від свого імені [...]»¹⁵⁵.

Укладена в Кенпні угода була публічно-правовим актом, що означав перехід Східного Помор'я під владу Пшемисла II за тієї умови, що Мествін до кінця життя правитиме князівством від імені великопольського князя. Важливе значення для легітимізації даного акту мала відігравати підтримка можновладства. З огляду на це, Мествін спільно з Пшемислом II подбали про організацію поморсько-великопольського віча, яке відбулося в Наклі 13 вересня 1284 р. Автор *Олівської хроніки* занотував, що поморські феодали склали присягу на вірність обраному Мествіном спадкоємцеві, висловивши тим згоду на його наступництво після смерті Мествіна¹⁵⁶. Реакцією на договір у Кенпні стало зближення суперників Пшемисла II – рюгенського князя Віслава II і бранденбурзьких

¹⁵⁵ PUB. – № 333: nos Msczywgiws divina providencia dux Pomoranie... damus, tradimus et concedimus Premisloni dei gracia duci Polonie totam terri nostri ducatus scilicet Pomoranie cum omnibus civitatibus, castris, villis, vassalis, ecclesiis, patronatibus, dominiis, terris, possessionibus, cultis et incultis, nemoribus, aquarum decursibus, cum accessibus, et egressibus suis, censibus suis, fewdis, pertineciis et servitutibus universis, iura et iurisdictiones... constituimus dictum ducatum cum omnibus aliis supradictis ipsius Premislonis nomine possidere, donec corporalem acceperit possessionem, quam accipiendi sibi omnimodam concedimus licenciam atque damus, ut auctoritate propria intrare possit de nostra licencia et concessione, ut amodo prefatus Premisl dux Polonie possit de dicto ducatu et omnibus supradictis agere, experiri, excipere et replicare et ipsum ducatum et iura ipsius tenere et possidere et omnia et singula facere, que nosmet ipsi faceremus et exercere possemus nunc et in futurum, ponentes eum in ius et locum nostrum et eum in rem suam procuratorem constituimus. Докладний аналіз угоди в Кенпні див.: ZIELIŃSKA K. Zjednoczenie Pomorza Gdańskiego z Wielkopolską pod koniec XIII w.: umowa Kiepińska 1282 r. – Toruń [etc.], 1968. – S. 49–110. – (Roczniki TNT; t. 73, z. 3).

¹⁵⁶ Dia ältere Chronik von Oliva... S. 604.

маркграфів, котрі не бажали поступатися своїми інтересами в Східному Помор'ї. 26 березня 1289 р. в Пренцлау вони уклали угоду про поділ Помор'я, що мав вступити в дію після смерті Мествіна¹⁵⁷.

Поморський князь спочив наприкінці 1294 р., після чого Пшемисл II обійняв владу над Східнопоморським князівством. Це, значною мірою, зміцнило його авторитет як претендента на королівську корону, що нею невдовзі він увінчав своє чоло. Коронація Пшемисла II, яка урочисто відбулася 26 червня 1295 р. в давній польській столиці Гнезно, символізувала відродження політичної єдності польської держави. Ця подія, однак, стала дражливим викликом для суперників Пшемисла II – чеського короля Вацлава II, котрий також претендував на польську корону, і бранденбурзьких маркграфів, які не полишали наміру заволодіти Східним Помор'ям. Останні стали винуватцями вбивства Пшемисла II 8 лютого 1296 р. в Рогозні¹⁵⁸.

Смерть щойно обраного монарха стала дестабілізуючим фактором, що не міг не вплинути на розвиток внутрішньополітичних процесів на польських землях. За попередніми домовленостями спадкові володіння (Великопольща) Пшемисла II, за умови відсутності спадкоємця чоловічого роду, мав посісти його двоюрідний брат Генрик Глогувський¹⁵⁹. Попри те, всупереч волі князя, великопольське і поморське можновладство запросило на княжіння Владислава Локетка, князя брест-куявського і серадзького. Генрик Глогувський не бажав поступатися успадкованими землями і зі зброєю рушив до Познанського князівства. Локеток разом зі своїм союзником Болеславом Мазовецьким став табором неподалік Кшивіня. Щоб запобігти кровопролиттю, суперники погодилися на мирне врегулювання контрверсії. 10 березня 1296 р. в Кшивіні між Владиславом Локетком і Генриком Глогувським було укладено компромісну угоду про поділ Великопольщі¹⁶⁰.

Замирившись із сілезьким князем, Локеток спрямував усі свої сили на боротьбу з Вацлавом II, який наполегливо прагнув здобути польську корону. Після кількох років політичних лавірувань і збройного протистояння гору взяв Вацлав. Владислав, втративши Великопольщу і Помор'я, а також свої спадкові володіння – Кувявію, Серадз і Ленчицю, став князем-вигнанцем і змушений був полишити Польщу. Наприкінці серпня 1300 р. в Гнезні Вацлав II коронувався на польського короля. Причини, що призвели до поразки Владислава Локетка у політичних змаганнях з Вацлавом II, крилися у втраті ним кредиту довіри, а отже й підтримки з боку його прихильників. Упродовж 1298–1300 рр. у Великопольщі постало опозиційне Локеткові угруповання, до якого входило місцеве можновладство та рицарство¹⁶¹. Великопольські можновладці прагнули здобути володаря, спроможного приборкати феодальну анархію і реалізувати ідею

¹⁵⁷ PUB. – № 448; JASIŃSKI K. Tragedia Rogozińska 1296 r. na tle rywalizacji wielkopolsko-brandenburskiej o Pomorze Gdańskie // ZH. – 1961. – T. 26. – Z. 4. – S. 84.

¹⁵⁸ JASIŃSKI K. Op. cit. – S. 65–104.

¹⁵⁹ NOWACKI B. Przemysł II. Odnawiciel korony Polskiej: 1257–1296. – [wyd. 2]. – Kraków, 2007. – S. 177–178; JUREK T. Dziedzic Królestwa Polskiego książę glogowski Henryk (1274–1309). – Kraków, 2006. – S. 39–40.

¹⁶⁰ CDMP – T. 2. – № 745; DŁUGOPOLSKI E. Władysław Łokietek na tle swoich czasów. – [wyd. 2]. – Kraków, 2009. – S. 47; JUREK T. Op. cit. – S. 59–60.

¹⁶¹ NOWACKI B. Czeskie roszczenia do korony w Polsce w latach 1290–1335. – Poznań, 1987. – S. 85.

відновлення єдності польських земель. Суттєвої шкоди відносинам Локетка з його союзниками завдали й інші аспекти князівської політики, серед яких, зокрема, конфлікт з єпископом познанським та протегування куявської знаті у посіданні головних державних урядів. Все це спонукало великопольське можновладство до зміни політичних орієнтирів на користь чеського короля¹⁶². Вагому роль у поразці політичних планів Владислава Локетка відіграв збройний конфлікт з Бранденбурзькою маркою, що точився в першій половині 1299 р.¹⁶³

Слід зауважити, що утвердження Вацлава II на польському королівському престолі відбувалося не лише завдяки підтримці впливової польської знаті. Відданим союзником і послідовним реалізатором політики чеського монарха в Польщі і на Помор'ї став Німецький орден. Хрестоносці здавна підтримували тісні зв'язки з Чеським королівством. Балліват Богемія-Моравія зі своїми численними маєтностями належав до найважливіших і найзаможніших орденських провінцій, з якої надходили значні фінансові ресурси¹⁶⁴. Орденські рицарі були частими гостями при чеському королівському дворі, а сповідником Вацлава II був орденський капелан Герман, у майбутньому єпископ кульмський¹⁶⁵.

У квітні 1301 р. функції комтура в Бресті-Куявському виконував брат Ордену Йоганн Саксо. Того ж року орденські рицарі спільно з чехами брали участь у поході проти сина рюгійського князя Самбора, котрий, удержись на Помор'я, захопив Славно, Слупськ і Бялогард¹⁶⁶. Тоді ж таки Вацлав II призначив пруського ландмайстра Ордену Гельвіха фон Гольдбаха намісником на Східному Помор'ї. Після вигнання Самбора з теренів Помор'я функції намісника перейняв королівський уповноважений Фричко з Шаховиць¹⁶⁷. У 1303 р., як винагороду за лояльність і надану допомогу, Вацлав II жалував Ордену маєтності на Помор'ї, серед яких були: *bona nostra Tymow, Borchow, Stubelow, Globen, et Zubessow sita in terra Pomeranie*¹⁶⁸, що сприяло розширенню орденської присутності в цьому краї.

Повернувшись наприкінці 1304 р. з вигнання до Польщі, Владислав Локеток, прагнучи відвоювати втрачені землі, відновив збройну боротьбу проти Вацлава II. Перевага була на боці Локетка, який упродовж 1305 р. здобув Сандомир, а в 1306 р. оволодів Краковом¹⁶⁹. Успіхам Локетка неабияк сприяла внутрішньополітична криза, яка в цей час охопила Чеське королівство (1305 р. помер Вацлав II, а невдовзі в Оломоуці від руки вбивці загинув його наступник Вацлав III). Після того, як владу Локетка визнали в Сандомирській, Краківській, Серадзькій,

¹⁶² Ibid. – S. 86.

¹⁶³ RYMAR E. Wojna z Brandenburgią (1299) przyczyną upadku rządów Władysława Łokietka? // In memoriam honoremque Casimiri Jasiński / pod red. J. Wenty i P. Olińskiego. – Toruń, 2010. – S. 146–165.

¹⁶⁴ MILITZER K. Von Akkon zur Marienburg: Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens (1190–1309). – Marburg, 1999. – S. 249.

¹⁶⁵ CZAPLEWSKI P. Co posiadali Krzyżacy na Pomorzu przed jego zajęciem w roku 1308/9? // Zapiski TNT. – 1936. – T. 10. – № 8. – S. 277.

¹⁶⁶ KUJOT S. Dzieje Prus Królewskich. Cz. 1: do roku 1309 (dokończanie) / wyd. po śmierci aut. M. Rzewuski. – Toruń, 1916. – S. 1186, 1195–1198. – (Roczniki TNT; t. 23).

¹⁶⁷ Ibid. – S. 1196–1199.

¹⁶⁸ PUB. – № 634.

¹⁶⁹ Rocznik TRASKI / [wyd. A. Bielowski] // MPH. – Lwów, 1872. – T. 2. – S. 853; DLUGOPOLSKI E. Op. cit. – S. 73–81.

Ленчицькій і Куявській землях, його головною метою стало повернення Східного Помор'я, якому вже загрожувала експансія Бранденбурзької марки.

Владислав Локеток прибув на Помор'я наприкінці листопада 1306 р. і встановив там систему урядів і намісництв. Південно-східна частина Поморського князівства з містами Свече і Тчев перейшла під управління братів Локетка – князів Пшемисла і Казимира. Уряд палатина тчевського обійняв Святослав Палука. Надважливий уряд намісника Гданська Локеток довірив Богуші, куявському рицарю з роду Лециців¹⁷⁰. Реалізуючи свою адміністративно-територіальну програму, Локеток мусив зважати на політичні амбіції місцевого поморського можновладства, найвпливовішим представником якого був рід Свенца (*Swenza*, далі – Свенцовичі). Ще в період перебування Східного Помор'я під владою Пржемисловичів син Свенци – Петро з Нового обіймав уряд старости поморського¹⁷¹. Після втрати чехами контролю над Помор'ям Свенцовичі завадили його окупації Бранденбургом. З огляду на це, Локеток доволі лояльно поставився до членів цього роду, залишивши за ними їхні маєтності й уряди, за винятком намісництва (старий Свенца залишився і надалі палатином гданським і слупським, а його брат Вавжинець – каштеляном слупським)¹⁷².

Утім, приязні стосунки впливового поморського роду з новим сувереном Східного Помор'я зберігалися недовго. Причина зміни політичної орієнтації роду Свенцовичів (з пропольської на пробранденбурзьку) крилася, передусім, у конфлікті з влоцлавським єпископом Гервардом, а також у позиції, яку стосовно цього конфлікту зайняв Владислав Локеток. Влоцлавський єпископ звернувся до князя зі скаргою на Петра з Нового про відшкодування збитків, яких той завдав маєтностям єпископства. Вирок суду зобов'язав Петра сплатити єпископу Герварду 2000 торньських марок відшкодування, що він мав виконати частинами до Різдва, починаючи від Зелених Свят 1307 р.¹⁷³ Таким чином рід Свенцовичів опинився у вельми складному становищі, що загрожувало йому банкрутством.

Намагаючись знайти вихід з цієї ситуації, Свенцовичі звернулися до Владислава Локетка з проханням відшкодувати їм кошти, котрі були витрачені ними в період виконання намісницьких функцій на Помор'ї після виходу його з-під чеської влади. Є підстави вважати, що в цьому зверненні йшлося, насамперед, про кошти, спрямовані родом Свенцовичів на організацію захисту Помор'я від вторгнення бранденбурзьких маркграфів, котрі у вересні або жовтні 1306 р. зайняли Славенську землю. Отож стає зрозумілим, що їхня позиція була цілком обґрунтованою, оскільки дозволяє говорити про те, що встановленням своєї влади над Східним Помор'ям Владислав Локеток був значною мірою зобов'язаний саме роду Свенцовичів. Однак Локеток сам перебував у доволі скрутному фінансовому становищі і через це відхилив їхнє прохання¹⁷⁴. Зрештою небезпека банкрутства і втрати маєтностей, а отже і впливу змусила Свенцовичів змінити свої політичні орієнтири й шукати підтримки у своїх колишніх ворогів – бранденбурзьких маркграфів.

¹⁷⁰ JASIŃSKI K. Zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w roku 1308–1309 // ZH. – 1966. – Т. 31. – З. 3. – С. 9.

¹⁷¹ SPORS J. Rola polityczna Święców w końcu XIII i początku XIV wieku // RH. – 1980. – R. 46. – S. 27.

¹⁷² Ibid. – S. 28.

¹⁷³ PUB. – № 650.

¹⁷⁴ SPORS J. Op. cit. – S. 28–29, 34–35.

Остаточне порозуміння Свенцовичів з маркграфами відбулося в липні 1307 р., коли було укладено договір у Лендові. В ньому йшлося про те, що Петро з Нового разом зі своїм батьком, братами і всіма прибічниками пристав на бік маркграфів Оттона, Германа, Вальдемара й отримав від них у лен Дарлово, Славно, Полянв, Тухолу і Нове, а також право на посідання урядів у Слупській каштелянії¹⁷⁵. Характеризуючи значення договору в Лендові, Г. Лябуда¹⁷⁶ зауважував, що то було типове для ленних стосунків явище, яке передбачало вихід з-під опіки одного сеньйора і перехід під патронат іншого. Попри те, ця угода, безперечно, мала далекосяжні наслідки. Петро з Нового, окрім іншого, отримував у лен свої маєтності на території Східного Помор'я (Нове і Тухолья), що, вочевидь, передбачало те, що в майбутньому воно буде окуповане бранденбурзькими маркграфами¹⁷⁷.

Похід бранденбурзьких військ на Східне Помор'я в 1307 р., утім, не відбувся, ймовірно, з огляду на ту обставину, що того ж року мав місце збройний конфлікт Бранденбургу із західнопоморським князем Богуславом IV. Додаткові труднощі для маркграфів спричинило ув'язнення їхнього головного союзника. Довідавшись про зраду Свенцовичів, Владислав Локеток особисто прибув на Помор'я в супроводі малопольського рицарства. Після того за його наказом Петра з Нового було заарештовано і під вартою відіслано до Бреста-Куявського¹⁷⁸.

Вторгнення бранденбурзьких військ на територію Східного Помор'я розпочалося, найімовірніше, в другій половині серпня 1308 р. У ньому, окрім власне бранденбурзького рицарства, взяли участь старий Свенца з сином Яськом, а також загони опозиційних Локеткові єпископів любуського Фредерика та каменського Генрика. Похід армії маркграфів Оттона і Вальдемара розпочався зі Славна, через Слупськ і Битув до Голубського озера, де військо стало табором на кількаденний відпочинок, після чого продовжило свій марш у напрямку Гданська¹⁷⁹. Наприкінці серпня за підтримки німецького бюргерства бранденбурзьке військо зайняло місто Гданськ, але цитадель міста йому здобути не вдалося. Залога міста на чолі з вірним Локеткові гданським намісником Богушею, а також каштелянами – гданським Войцехом, пуцьким Войславом і хмельницьким Щепаном – продовжувала утримувати замок¹⁸⁰. Скрутне становище, в якому опинилися захисники, спонукало Богушу відрядити посланців до Сандомира, де в той час перебував Владислав Локеток. Відправленню послів, мабуть, передувала нарада головних оборонців міста, на якій, з-поміж інших, був присутній пріор монастиря домініканців у Гданську – Вільгельм. Саме з його подання нарада ухвалила рішення звернутися по допомогу до Німецького ордену¹⁸¹. В першій половині вересня посланці прибули до двору Владислава Локетка в Сандомирі, де й повідомили князя про тяжке становище

¹⁷⁵ PUB. – № 656: *tho einem rechten lehne Rugenwald, und Zlawen, Polnow, Thuchel und Nuenborch mit alle deme lande, dat tho den vorbenomenden vesten horet, mit alleme rechte und mit allerhande nutt.*

¹⁷⁶ BISKUP M., LABUDA G. Op. cit. – S. 254.

¹⁷⁷ GRZEGORZ M. Pomorze Gdańskie pod rządami Zakonu krzyżackiego w latach 1308–1466. – Bydgoszcz, 2007. – S. 39.

¹⁷⁸ ŚLIWIŃSKI B. O pobycie Władysława Łokietka na Pomorze Gdańskim w zimie 1307/1308 r. // Spółeczeństwo Polski średniowiecznej / pod red. S.K. Kuczyńskiego. – 1994. – T. 6. – S. 148.

¹⁷⁹ JASIŃSKI K. Op. cit. – S. 15–17; GRZEGORZ M. Op. cit. – S. 40–41

¹⁸⁰ ŚLIWIŃSKI B. Dowódcy grodu Gdańskiego w 1308 r. Z badań nad orientacjami politycznymi rycerstwa pomorskiego // ZH. – 1988. – T. 53. – Z. 1–2. – S. 7–23.

¹⁸¹ GRZEGORZ M. Op. cit. – S. 42.

Гданської залози і план залучення допомоги орденських рицарів. Не маючи змоги самотужки звільнити Гданськ, Локеток пристав на пропозицію послів¹⁸².

Хрестоносці не забарилися з допомогою, і вже наприкінці вересня до Гданська прибув загін орденських рицарів з пруськими слугами на чолі з кульмським ландкомтуром Гюнтером фон Шварцбургом¹⁸³. Рицарі, розмістившись у цитаделі, яку вони поділяли з польською залогою, розпочали приготування до бою. Тоді ж таки бранденбурзьке військо, зваживши на зростаючу чисельність захисників замку¹⁸⁴, полишило місто і відступило з Помор'я. Звільнення Гданська від бранденбуржців і їхніх союзників не принесло очікуваного полегшення для поляків. Новим дестабілізуючим фактором стали союзники Хрестоносці, що не квапилися залишати місто. З прибуттям до Гданська додаткових орденських військ на чолі з пруським ландмайстром Генріхом фон Пльоцке Хрестоносці, витіснивши з цитаделі польську залогоу, 13–14 листопада 1308 р. цілковито перебравли контроль над містом у свої руки. Проти польського і поморського рицарства і частини місцевих бюргерів, що опиралася встановленню орденської влади, Хрестоносці застосували репресії, які в польській історіографії дістали назву «гданської різанини».

Повідомлення джерел про чисельність загиблих у сутичках з орденськими військами польських і поморських рицарів, а також гданських міщан є суперечливими. Так, у папській буллі від 19 червня 1310 р. згадується про вбивства, вчинені орденськими вояками в Гданську, коли було замордовано 10 000 осіб, серед яких були й немовлята¹⁸⁵, що видається, однак, гіперболізацією, позаяк сукупна чисельність населення міста не перевищувала тоді 7500 мешканців¹⁸⁶. Орденський прокуратор у своїй промові, виголошеній на захист Ордену, засвідчував лишень страту 16 розбійників і злодіїв (*latrones et raptores numero sedecim*)¹⁸⁷. Ще один документ, складений пруськими єпископами для виправдання Ордену, повідомляє про страту 15 спійманих зрадників та ворогів (*proditores et inimicos deprehenderant, numero quindecim*)¹⁸⁸. Про смерть 16 страчених, однак не злодіїв, а знатних рицарів (*XVI milites excellentes nominatos*), згадував очевидець тих подій, рицар Жири з Крупочина¹⁸⁹. Важливу інформацію подають зізнання свідків подій у Гданську, виголошені на польсько-орденських судових процесах в Іновроцлаві (1320–1321) та Варшаві (1339)¹⁹⁰. Оповідуючи про насилля, вчинене Хрестоносцями в Гданську, та кількість загиблих, свідки вживалися виразів: «*magnum stragem*

¹⁸² JASIŃSKI K. Op. cit. – S. 18, 21.

¹⁸³ Die ältere Chronik von Oliva... S. 605.

¹⁸⁴ Загін, висланий на допомогу полякам, налічував двісті братів і стільки ж прусців: *Des wurden die bruder czu rate, das sie en doran gefolget, weren unde nomen das hus czu Danczk in unde hilden das hus kostlich unde frevelich, also das sie doruf hatten IIC helme unde IIC Preussen stellichen.* (PROCHASKA A. Z archiwum Zakonu Niemieckiego. Analekta z wieku XIV i XV // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1913. – T. 11. – S. 243).

¹⁸⁵ PUB. – № 687: *in civitate Gdancso ultra decem milia hominum gladio peremerunt infantibus vagientibus in cunis mortis exitium inferentes.*

¹⁸⁶ KAMIŃSKA J. Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle siedmiu lat archeologicznych prac badawczych // Rocznik Gdański. – 1955. – T. 14. – S. 39.

¹⁸⁷ PUB. – № 696.

¹⁸⁸ Ibid. – № 692.

¹⁸⁹ Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum / [ed. I. Zakrzewski]. – Poznań, 1890. – T. 1. – S. 24.

¹⁹⁰ Lites, 1890. – T. 1. – S. 24.

fecerunt», «*multitudo*», «*magna multitudo*», підкреслюючи тим, що кількість жертв була значною¹⁹¹. Достовірно ж встановити число загиблих доволі складно.

Під час вуличного протистояння суттєвих руйнувань зазнало й саме місто Гданськ. Частина забудови згоріла внаслідок пожежі, тоді як інша частина була зруйнована городянами за наказом Хрестоносців¹⁹².

Підкоривши Гданськ, Орден вдався до цілеспрямованого підпорядкування собі решти ключових східнопоморських міст, серед яких були Тчев, Нове, а також Свече. Намісник Тчева іновроцлавський князь Казимир спробував було схилити пруського ландмайстра Генріха фон Пльоцке до того, аби той припинив подальше завоювання Помор'я, утім спроба та виявилася марною. Коли ж орденські війська підійшли до міста, князь разом із залогою без спротиву полишив його. Незабаром владу Ордену змушені були визнати й самі городяни. У виданому міською радою документі від 6 лютого 1309 р. йдеться про довготривалий конфлікт громади міста з Орденем, унаслідок якого Хрестоносці зазнали великих збитків і кривд¹⁹³. Міщани зобов'язалися залишити місто після Зелених Свят і не повертатися до нього, допоки Орден не дасть на те своєї згоди¹⁹⁴. Зайнявши Тчев, орденські війська спалили місцевий замок, а місто частково зруйнували.

У чому полягали причини конфлікту тчевських бюргерів із Хрестоносцями, сказати важко. Можливо, міщани чинили опір орденським військам, коли ті намагалися зайняти місто. Конфлікт міг мати також економічне підґрунтя, а саме був наслідком торговельного суперництва Тчева з орденським містом Ельбінгом¹⁹⁵.

Визначаючи мотив, яким керувався Орден під час знищення міської агломерації Гданська і Тчева, М. Гжеґож¹⁹⁶ дійшов висновку, що на початковому етапі «поморської кампанії» серед представників орденської верхівки не було впевненості в подальшому утриманні під своїм контролем завойованих територій, що, власне, спонукало хрестоносців до руйнівних акцій стосовно двох згаданих міст. Думку М. Гжеґожа підтримав та розвинув Ю. Спорс¹⁹⁷, котрий наголошував на тому, що «Хрестоносці до з'їзду в Грабях [мова про це йтиме нижче – Т. Г.] не мали жодної впевненості в тривалості перебування під їхньою владою північної частини Східного Помор'я й одночасно докладали всіх зусиль, аби зберегти її за собою. За таких обставин є зрозумілим, що, допускаючи можливість виходу з підступно завойованих земель, вони, про всяк випадок,

¹⁹¹ У польській історіографії число жертв «гданської різанини» оцінюється від кількох десятків до декількох сотень осіб: JASIŃSKI K. Op. cit. – S. 29, IDEM. Zajęcie Pomorza Gdańskiego // Historia Gdańska / red. E. Cieślak. – Gdańsk, 1985. – T.1. – S. 323; BISKUP M., LABUDA G. Op. cit. – S. 256.

¹⁹² JASIŃSKI K. Zburzenie miasta Gdańska przez zakon krzyżacki w 1308 r. // ZH. – 1976. – T. 41. – Z. 3. – S. 37.

¹⁹³ PUB. – № 668: *propter dampna gravia et iniurias plurimas, que ... magistro et fratribus ordinis sacre domus Theutonice in Prusya in illa dampnosa et miserabili discordia, que inter eos et nos heu longo tempore perduravit.*

¹⁹⁴ Ibid.: *Auctoritate igitur presentium et fide data nos universaliter constringimus, quod immediate post festum penthecostes hoc anno futurum de opido Dirsovie communiter recedemus nullo unquam tempore intencione morandi in eis ad dictum opidum vel terram Pomeranie redituri, nisi de dictorum magistris et fratrum gracia et licencia speciali.*

¹⁹⁵ JASIŃSKI K. Zajęcie Pomorza Gdańskiego... S. 34.

¹⁹⁶ GRZEGORZ M. Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami Zakonu Krzyżackiego w latach 1309–1454. – Toruń, 1987. – S. 59, 78.

¹⁹⁷ SPORS J. Motywy polityczne represji krzyżackich wobec miast pomorskich na prawie lubeckim w 1308 roku // Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin / pod. red. Z. H. Nowaka. – Toruń, 1992. – S. 298.

постановили знищити конкуруючі міські осередки, розташовані над нижньою течією Вісли, які були запеклими суперниками орденського Ельбінга [...]».

Після того, як під владу Ордену перейшли Гданська, Тчевська та Новська землі, подальше завоювання ним Помор'я було призупинене в зв'язку з початком польсько-орденських переговорів. На початку 1309 р. в куявському селищі Грабе відбулася зустріч Владислава Локетка з представниками Ордену, під час якої польський князь вимагав повернення Гданська в обмін на виплату компенсації за допомогу, яку надали орденські рицарі у війні з Бранденбурзькою маркою. Проте Хрестоносці, за словами свідка на Варшавському процесі (1339) Святослава Палуки, зажадали таку непомірну суму, що її князь не зміг би виплатити, навіть якби продав усе Помор'я¹⁹⁸. Інший свідок польсько-орденських перемовин, Томаш із Зайончкова, стверджував, що Орден намагався схилити Владислава Локетка до продажу йому Помор'я, на що князь не погодився¹⁹⁹. Переговори в Грабе, отже, закінчилися безрезультатно, після чого Орден розпочав облогу міста Свече – останнього польського форпосту на Помор'ї. Орденське військо, очолюване Генріхом фон Пльоцке, отаборилося під мурами міста наприкінці липня 1309 р.

Обороною свечського замку керував місцевий каштелян Богуміл з Пакощі. Через затятий опір захисників облога міста затягувалася, що спонукало Хрестоносців удаватися до різноманітних методів тиску, як то залякування і терор. На зведених перед замком шибеницях орденські вояки вішали місцевих селян, погрожуючи такою ж розправою захисникам міста²⁰⁰. Попри те облога міста тривала.

Зрештою, після двох місяців відчайдушного спротиву польська залога, зневірившись у можливості надходження допомоги та доцільності подальшого утримування замку, пристала на запропоновані Хрестоносцями умови капітуляції. 29 вересня 1309 р. місто і замок перейшли під владу Ордену²⁰¹. Здобуття Свече стало заключним етапом кампанії з опанування Східного Помор'я.

Не домігшись від Локетка згоди на продаж Помор'я, Орден звернувся з тією ж пропозицією до бранденбурзьких маркграфів, котрі нібито володіли «кращими правами» (*melius ius*) на Помор'я²⁰². З огляду на те, що окрім «кращих прав» маркграфи не мали навіть номінальної влади над цими землями, вони залюбки погодилися на пропозицію. Договір між пруським ландмайстром Генріхом фон Пльоцке та маркграфом Вальдемаром було укладено в Зольдіні 13 вересня 1309 р. Ця угода передбачала продаж Ордену прав на Помор'я (йшлося, передусім, про ключові міста Гданськ, Тчев та Свече з прилеглими землями за 10 000 бранденбурзьких срібних марок²⁰³. 12 червня 1310 р. орденсько-бранденбурзький договір ратифікував верховний магістр Зігфрід фон Фойхтванген, а 27 липня того ж року його затвердив імператор Генріх VII²⁰⁴.

¹⁹⁸ Lites, 1890. – Т. 1. – С. 389: *Cruciferi computaverunt dicto domino Wladislaao regi tot et tales et tantes expensas pro defensione et custodia dicti castri Gdansk, quod si dominus Wladislaus vendidisset dictam terram, non posset eas solvere nec satisfacere eis ut dixit.*

¹⁹⁹ Ibid. – С. 305.

²⁰⁰ JASIŃSKI K. Op. cit. – С. 42.

²⁰¹ Ibid. – С. 44.

²⁰² Die ältere Chronik von Oliva... S. 606.

²⁰³ PUB. – № 676: *land tu Danzik mit der scheide, de van aldere dar tu gehort heft, und Dersowe mit der schejde ... und Swetz mit der schejde... teyn dusent marck Brandenborsches sylvers.*

²⁰⁴ PUB. – № 685, 688.

Розділ 3

**ПОЛЬСЬКЕ КОРОЛІВСТВО
І ДЕРЖАВА НІМЕЦЬКОГО ОРДЕНУ
В ПРУССІЇ У XIV ст.**

Німецький орден у політиці Владислава Локетка. Боротьба за Східне Помор'я

На початку XIV ст. Польща перебувала на шляху політичної консолідації, завершальним етапом якої мало стати відродження об'єднаного королівства на чолі з єдиним монархом. Про королівську корону здавна мріяв Владислав Локеток, який, ненадовго полишивши поморські справи, зосередив свою увагу на подальшому «збиранні» польських земель. 1314 р. Локеток, захопивши частину Великопольщі разом з містами Познанню і Гнезном, уперше вжив титулу «з Божої ласки король Польщі, князь краківський, кюявський, ленчицький, сандомирський і серадзький»¹. І хоча в наступних документах, що виходили з його канцелярії, він обмежувався більш скромним титулом «дідича», «князя» або «пана» Польського королівства², здобуття королівського сану було пріоритетною метою його політики.

Завоювання Німецьким орденом Східного Помор'я в 1308–1309 рр. поклало початок довготривалій боротьбі з Польщею, в контексті якої розвивалися польсько-орденські відносини впродовж першої третини XIV ст. Ця боротьба мала різні прояви і точилася в декількох площинах – на полях бойовищ, де переможця визначали сила зброї і Боже благословення, та на виснажливих засіданнях канонічних процесів і арбітражних судів, де «правота» часто залежала від майстерності юристів та прихильності суддів. Дипломатичний тиск на Орден за посередництва папи, з огляду на неможливість поляків протистояти потужнішим військовим силам Хрестоносців, найчастіше лишався головним важелем впливу польської сторони в спробах повернути втрачені землі.

1314 р. до Авін'йона з метою здобуття папської конфірмації вирушив новообраний архієпископ гнезненський Божислав. Перебуваючи при дворі Іоанна XXII, польський клірик не оминув нагоди донести до папського відома повідомлення щодо несплати Німецьким орденом динарія св. Петра із загарбаних ним Кульмської землі та Східного Помор'я, що раніше належали до Польщі, яка цей податок справно платила³. Результатом старань Божислава стала низка булл, виданих Іоанном XXII у справі динарія св. Петра. В одній з цих булл, від 21 січня 1317 р., папа звертався до верховного магістра Німецького ордену зі словами:

¹ DŁUGOPOLSKI E. Op. cit. – S. 194–197.

² Ibid. – S. 197, 203.

³ BIENIAK J. Geneza procesu polsko-krzyżackiego z lat 1320–1321 (inowrocławsko-brzeskiego) // *Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin / pod. red. Z.H. Nowaka. – Toruń, 1992. – S. 53.*

«[...] ми довідалися, що Ви і ваш Орден щорічно певну суму грошей Римській Церкві сплатити зобов'язані. Дивуємось, однак, що Ви і попередники Ваші вже досить довгий час як припинили сплату і дозволяєте собі таку недбалість»⁴.

Далі понтифік наказував Хрестоносцям, аби ті протягом трьох місяців сплатили борг і в майбутньому регулярно платили податок. В іншій своїй буллі, від 3 лютого 1317 р., Іоанн XXII дав розпорядження для архієпископа гнєзненського і єпископа влоцлавського, аби ті стягували сплату також із кульмського і каменського діоцезів, що розташовані в межах Польського князівства (*qui infra dictum ducatum Poloniae consistent*) і які свого часу безпідставно були відірвані від Гнєзненської метрополії, щоб уникнути сплати динарія св. Петра⁵. Справу Божислава після його смерті (26/27 червня 1317 р.) продовжив новообраний архієпископ гнєзненський Яніслав. Повертаючись з Авіньйона, Яніслав мав із собою вже підготовлений проект скарги на Орден у справі окупації Східного Помор'я, що мав бути винесений на розгляд папського суду⁶.

1319 р. після усіх юридичних приготувань уповноважений Владиславом Локетком влоцлавський єпископ Гервард подав на розгляд папського суду в Авіньйоні офіційну скаргу на Німецький орден. Місії єпископа Герварда передував ініційований Локетком загальнопольський з'їзд, що відбувся в Сулейові між 20 і 23 червня 1318 р. На з'їзді, де були присутні найвищі світські посадовці і церковні прелати Польщі, було обговорено державні справи, найважливішими серед яких стали справа коронації Владислава Локетка і справа повернення Східного Помор'я⁷. Представники сулейовського з'їзду ухвалили рішення вислати до Авіньйона посольство на чолі з влоцлавським єпископом Гервардом із проханням про корону для Владислава Локетка. Тоді ж таки було складено текст скарги на Німецький орден, яку послали мали передати папі Іоанну XXII.

Наприкінці 1318 р. або ж на початку 1319 р. польські посланці прибули до Авіньйона, де на урочистій аудієнції єпископ Гервард передав папі офіційну супліку з проханням про королівський вінець для Владислава Локетка. Проти намірів польської делегації виступили послы чеського короля Іоанна Люксембурзького, що, як правонаступник Вацлава III і Генріха Карінтійського на чеському престолі, успадкував їхні права і до польської корони. До протестів чеської сторони проти коронації Локетка доклав рук Німецький орден, чії представники на чолі з верховним магістром Карлом фон Тріром також перебували в Авіньйоні⁸.

Утім Іоанн XXII попри спротив чехів і Хрестоносців дав свою згоду на коронацію Владислава Локетка. В офіційному листі від 20 серпня 1319 р.⁹, адресо-

⁴ CDP. – Bd. 2. – № 76: *audito quod vos et ordo vester certam ecclesie Romane quantitatem auri singulis annis tenebamini soluere nomine pensionis, quodque per vos et Predecessores vestros a longis retro temporibus ab eadem fuerat solutione cessatum mirati fuimus vehementer, quod tantam in solutione pensionis ejusdem committere negligentiam potuistis.*

⁵ CDMP. – T. 2. – № 991.

⁶ BIENIAK J. Op. cit. – S. 59.

⁷ DŁUGOPOLSKI E. Op. cit. – S. 212.

⁸ DŁUGOSZ, lib. IX. – P. 96–97.

⁹ CDMP. – № 1013; ABRAHAM W. Stanowisko Kuryi Papieskiej wobec koronacyi Łokietka // Księga pamiątkowa uniwersytetu Lwowskiego ku uczczeniu pięćsetnej rocznicy fundacyi Jagiellońskiej Uniwersytetu Krakowskiego. – Lwów, 1900. – S. 28.

ваному архієпископові гнєзненському, папа висловлював свою прихильність стосовно прагнень поляків до відновлення королівства в Польщі, додаючи при цьому, що така подія принесла б багато користі для держави і Церкви. Але через наполегливі протести послів Іоанна Люксембурзького він не може видати відповідного розпорядження, щоб не порушувати чийогось права. Насамкінець папа все ж зауважив, що Польща може користуватися своїм правом так, як вважає за потрібне, якщо тільки при цьому не порушуються чужі права. Така двозначність папського рішення була виправлена в двох таємних листах, один з яких призначався для Владислава Локетка, а інший для польського єпископату. В них папа давав свою цілковиту згоду на коронацію¹⁰.

Урочиста коронація Владислава і його дружини Ядвіги відбулася 20 січня 1320 р. в Кракові, в стінах кафедрального собору св. Станіслава на Вавелі. В присутності великої кількості світських можновладців і духовенства архієпископ гнєзненський Яніслав увінчав чоло Владислава Локетка королівським вінцем.

Рескриптом від 11 вересня 1319 р. папа Іоанн XXII призначив трьох суддів для провадження канонічного процесу між Польським королівством і Німецьким орденом. Суддівські повноваження від папи отримали архієпископ гнєзненський Яніслав, єпископ познанський Домарат, а також Миколай – абат монастиря бенедиктинців у Могильні¹¹. Всі троє були поляками, що, безперечно, кидало тінь на об'єктивність розгляду справи і, як наслідок, дало підставу для звинувачення суддів в упередженості з боку представників Ордену¹².

Процес розпочався 14 квітня 1320 р. в Іновроцлаві, в костелі св. Миколая. Права та інтереси Ордену на цьому процесі захищали уповноважені ним пресвітер Зіґфрід з Папау та Фрідріх, доктор декретів і плебан церкви св. Іоанна в Торні. Довіреними особами від короля виступили королівський канцлер Філіп, підканцлер Збіґнев, а також Ян, канонік з Руди¹³. На судових сесіях, що проходили впродовж 1320–1321 рр. в Іновроцлаві і Бресті-Куявському, було розглянуто аргументи обох сторін і заслухано 25 свідків.

На судових слуханнях польська сторона представила судові вимогу короля (*petitio regis*) зі скаргою на магістра і братів Німецького ордену, котрі підступно захопили Поморську землю, що була невід'ємною частиною Польського королівства. Зміст королівської вимоги повторювали тези (*intentiones*) про те, що:

– король, тоді ще князь, володів Поморською землею (*dominus rex, tunc dux existens, possidebat terram Pomoranie*);

– князі Пшемисл та Казимир тримали цю землю і володіли нею від імені короля, тоді ще князя (*domini Premislius et Kasymirus duces Cuyavie, tenebant et possidebant eandem terram Pomoranie nomine ipsius domini regis, tunc ducis*);

– магістр і брати Німецького ордену вигнали короля із замку і міста Гданська, потім із замку і міста Тчева (*magister et fratres Domus sancte Marie Theutonorum eiecerunt dictum dominum regem de possessione castri et civitatis Gdanczk*);

¹⁰ АБРАХАМ W. Op. cit. – S. 28.

¹¹ Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum / ed. H. Chłopocka. – Wrocław [etc.], 1970. – Т. 1. – S. 6–8.

¹² ЧХЛОПСКА H. Procesy Polski z Zakonem Krzyżackim w XIV wieku. – Poznań, 1967. – S. 28.

¹³ Lites, 1970. – Т. 1. – S. 4.

– так само вигнали князів Пшемисла і Казимира із замку і міста Свече (*Item, quod eiecerunt dictos dominos Primislium et Kasymirum de possessione castri et civitatis in Swecze et pertinenciarum earundem*)¹⁴.

Орденський прокуратор Зіґфрід з Папау, заперечуючи правдивість слів, виголошених поляками, заявив, що «[...] земля ця ані йому [польському королю. – Т. Г.], ні батькові його, ні дідові, ні прадідові не належала, але після смерті Мествіна відійшла королю Чехії, а потім до бранденбурзьких маркграфів, а від них законно до братів перейшла» (*terra illa nec sua, nec patris sui, nec avi, nec proavi sui fuit, sed post mortem domini Mestvini ad regem Bohemie et tandem ad marchionem Brandenburgensem et ab illis ad fratres titulo iusto devenit*)¹⁵.

Зізнання свідків підтвердили правдивість слів, виголошених королівськими делегатами. Усі вони, без винятку, засвідчили панування Локетка на Помор'ї, згадавши при цьому й про його попередника – Пшемисла II. Ця теза мала важливе значення для розгляду справи, оскільки вказувала на безперервність перебування Поморської землі в складі Польського королівства після смерті Мествіна II.

Після того, як були заслухані аргументи обох сторін і покази свідків, 10 лютого 1321 р. суд оприлюднив свій вирок з цієї справи, зобов'язавши Німецький орден повернути Помор'я польському королю, сплативши йому додатково 30 000 польських гривень компенсації і 150 празьких гривень на покриття судових витрат¹⁶.

Представники Ордену, апелюючи до суддів, дорікали їм у некомпетентності й упередженості, позаяк вони були підданими польського короля. Суддям також закидалося, зокрема: недотримання процедури ведення процесу, що, на думку орденських делегатів, знайшло своє вираження в запрошенні на суд ландмайстра Пруссії і поморських комтурів, а не верховного магістра, проти якого, власне, й були висунуті обвинувачення; вимога стосовно присутності під час оприлюднення вироку комтура Діршау (Гчева), котрий попередньо не був запрошений до участі в судових слуханнях; порушення процедури допиту свідків тощо. Підсумовуючи, орденські делегати зазначили, що з огляду на згадані вище порушення і неточності, а також упереджене ставлення суддів, винесений ними вирок є нелегітимним. Зіґфрід з Папау зрештою заявив про те, що судді винесли вирок «проти Бога і справедливості»¹⁷.

Після оприлюднення судового рішення орденські прокуратори в Авіньйоні напосіли на папу з численними апеляціями і протестами, прагнучи схилити Іоанна XXII до скасування постанови суду й організувати новий процес¹⁸.

¹⁴ Ibid. – S. 23; Wójtowski A. Tezy i argumenty polskie w sporach terytorialnych z Krzyżakami // KMW. – 1966. – № 1 (91). – S. 16.

¹⁵ Lites, 1970. – T. 1. – S. 65.

¹⁶ Lites, 1970. – T. 1. – S. 74–75: *predictos magistrum et fratres Domus sancte Marie Theutonicorum ... et commendatores de Gdanczk, de Gmewa, et de Swetze, qui dictam terram Pomoranie possident, ad restitutionem eiusdem terre cum suis pertinenciis et ad solutionem triginta milium marcharum monete et ponderis regni Polonie ..., et ad satisfaccione expensarum ... centum quinquaginta marchas grossorum Pragensium*

¹⁷ Ibid. – S. 77: *iniquam sententiam contra Deus et iusticiam.*

¹⁸ Чілопоска Н. Losy wyroku wydanego w 1321 r. na procesie polsko-krzyżackim w Inowrocławiu // RH. – 1965. – R. 31. – S. 159–172.

Дипломатична тяганина розтягнулася на роки. Тим часом Орден укотре спробував викупити у Владислава Локетка права на Східне Помор'я. 1324 р. з такою пропозицією до Бреста-Куявського прибув комтур Грауденца Зіггард фон Шварцбург. В обмін на зречення прав на Помор'я Хрестоносці обіцяли заплатити польському королю 10 000 срібних марок, передати свої володіння в Куявії, а також закласти монастир, де 18 ченців молилися б за душу короля і його родини. Окрім того, Владислав Локеток, за потреби, міг би розраховувати на військову допомогу від Ордену¹⁹. Король не прийняв запропонованих умов.

Наступного року на переговори з Владиславом Локетком прибув Генріх Реусс фон Плауен. Через свого посла Хрестоносці вимагали від польського короля, аби той визнав територіальні претензії Ордену, інакше вони боронитимуть їх силою²⁰. Погрози Ордену провіщали війну, що спонукало обидві сторони до пошуку союзників. Польський король звернувся по допомогу до Литви, якій також загрожувала орденська експансія. Великий князь литовський Гедимін погодився на укладення 1325 р. оборонно-наступального союзу з Польським королівством²¹, запорукою якого став шлюб Локеткового сина Казимира з Альдоною-Анною, донькою Гедиміна. Давнішим союзником Локетка був його зять, угорський король Карл Роберт. Німецький орден, зі свого боку, заручився підтримкою галицько-волинського князя Юрія II (угода від жовтня (?) 1325 р.), вроцлавського князя Генрика VI (угода від 18 серпня 1326 р.), а також князів мазовецьких – Земовита II, Тройдена I та Вацлава (угода від 2 січня 1326 р., підписана у Страсбурзі)²².

Початок збройного конфлікту вдалося відтягнути укладенням перемир'я в Ленчиці (7 лютого 1326 р.) терміном на рік. Вивільнений час Владислав Локеток використав для організації інспірованого папою Іоанном ХХІІ спільного польсько-литовського походу проти Бранденбурзької марки. Польсько-литовське військо, розграбувавши околиці Франкфурта-на-Одері, з великою здобиччю і полоном повернулося у свої землі²³. Тим часом орденські послы 9 березня 1327 р. у Володимирі поновили союзницький договір із галицько-волинським князем Юрієм II²⁴.

На початку липня 1327 р. дійшло до перших сутичок поляків з Хрестоносцями. Владислав Локеток атакував союзника орденських рицарів плоцького

¹⁹ TYMIENIECKI K. Układy Władysława Łokietka z Zakonem Krzyżackim po zajęciu Pomorza // Rocznik Korporacji Studentów Uniwersytetu Poznańskiego «Pomerania». – Poznań, 1928. – R. 3. – S. 16–18; ZAJĄCZKOWSKI S. Polska a Zakon Krzyżacki... S. 53–54.

²⁰ PROCHASKA A. Op. cit. – S. 54–55.

²¹ ZAJĄCZKOWSKI S. Przymierze polsko-litewskie 1325 r. // KH. – 1926 – R. 40. – S. 612; BŁASZCZYK G. Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności. – Poznań, 1998. – T. 1. – S. 136.

²² CDP. – Bd. 2. – № 116, 118; Докладніше про відносини Ордену з останніми галицько-волинськими князями див.: PASZKIEWICZ H. Polityka polska, litewska i krzyżacka Bolesława Jerzego // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1924. – № 5/6. – S. 31–68; МАСАН О. Німецький Орден у Пруссії і Галицько-Волинське князівство в першій половині XIV ст.: дипломатичні відносини // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2007. – Т. 1. – С. 78–87; Войтович Л. Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства // УІЖ. – 2010. – № 6. – С. 4–17; Горбач Т. С. Руське королівство й Німецький орден за часів Юрія II // УІЖ. – 2017. – №2. – С. 19–32.

²³ DUSBURG, pars III, cap. 361. – S. 193.

²⁴ CDP. – Bd. 2. – № 119.

князя Вацлава. Королівське військо вдерлося у володіння Вацлава і обложило Гостинін²⁵. Одночасно литовське військо рушило на Земовита, князя равського-візнінського, з наміром не дозволити йому надати збройну допомогу своєму братові²⁶. Мазовецькі князі звернулися по допомогу до Хрестоносців. Верховний магістр Ордену Вернер фон Орзельн поспішно відрядив на допомогу своїм союзникам рицарське військо на чолі з кульмським ландкомтуром Отто фон Люттербергом, якого супроводжували торнський, несавський, голубський, швецький та енгельсберзький комтури²⁷. Перейшовши Віслу, Хрестоносці об'єдналися з рицарями Вацлава Плоцького, а потому вдарили на військо короля, примусивши його до відступу²⁸. На зворотному шляху орденський загін пройшов через Куявію, розграбувавши і спустошивши її (збитків, зокрема, зазнали володіння влоцлавського єпископа). Тоді ж було здобуте місто Коваль, що лежало на шляху з Гостиніна до Бреста-Куявського. В одній із сутичок з поляками загинув комтур Торна – Гуґо фон Альменгаузен²⁹. У вересні того ж року польський король уклав у Влоцлавку перемир'я з Орденем терміном на рік, яке після того було продовжене.

У лютому 1329 р., під час спільного походу Ордену та чеського короля Іоанна Люксембурзького на Жемайтю, Владислав Локеток, виконуючи свої союзні зобов'язання перед Гедиміном, несподівано напав на Кульмську землю³⁰. У відповідь верховний магістр Вернер фон Орзельн та Іоанн Люксембурзький 12 березня в Торні уклали військовий союз, спрямований проти Польщі. Окрім того, Іоанн як правонаступник Вацлава III, а отже і його спадкоємець на польському престолі (титулувався як «rex Bohemie et Poloniae»), надав Ордену від свого імені Східне Помор'я³¹.

Після укладення торнського союзу орденські рицарі спільно з чехами організували похід на Польщу, наслідком якого була окупація Добжинської землі, а також складання Вацлавом Плоцьким ленної присяги Іоанну Люксембурзькому³². Половину Добжинської землі (*mediam terram Dobrynensem*) чеський король віддав у володіння Хрестоносцям. Наступного року (16 березня 1330 р.) Орден спромігся викупити всі права на неї за 4800 коп празьких грошей³³.

Навесні 1329 і в 1330 рр. орденське військо під командуванням кульмського ландкомтура Отто фон Люттерберга здійснило ще кілька нищівних нападів на Куявію, під час яких було здобуто замки Вишеград, Накло і Рачонж. У ве-

²⁵ PROCHASKA A. Op. cit. – S. 248; JUREK T. Prolog wojny polsko-krzyżackiej w 1327 roku // Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin / pod. red. Z.H. Nowaka. – Toruń, 1992. – S. 168.

²⁶ BŁASZCZYK G. Op. cit. – S. 140.

²⁷ JUREK T. Op. cit. – S. 169.

²⁸ PROCHASKA A. Op. cit. – S. 248: *treben den konig, das her weichen muste vor deme vorgeanten huse Gosteyn.*

²⁹ Canonici Sambiensis epitome gestorum Prussie / hrsg. von M. Töppen // SRP. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. – S. 287.

³⁰ DUSBURG, pars III, suppl. 9–10. – S. 215; Die ältere Chronik von Oliva... S. 610.

³¹ RBM. – P. 3. – № 1532, 1533.

³² Die ältere Chronik von Oliva... S. 610; WIGAND. – S. 463–464; RBM. – P. 3. – № 1536, 1537; WŁODARSKI B. Między Polska, Litwą a Zakonem Krzyżackim (sylwetka Wacława płockiego) // Zapiski TNT. – 1950. – T. 16. – S. 18.

³³ RBM. – P. 3. – № 1539, 1619.

ресні 1330 р. Владислав Локеток за підтримки угорських та литовських військ спробував було відвоювати Добжинь, одночасно здійснивши напад на Кульмську землю, проте марно³⁴. Орден не квапився скористатися з невдачі поляків, тому обидві сторони уклали перемир'я, що мало тривати до середини 1331 р.

Під час перепочинку Хрестоносці подбали про послаблення польських позицій в Авіньйоні. Погодившись на сплату динарія св. Петра з Кульмської землі, вони натомість домоглися від папи визнання непідпорядкованості цієї землі Польському королівству. Отримавши своє, Курія втратила інтерес і до поморської справи³⁵. В липні 1331 р. Орден поновив союзний договір з Іоанном Люксембурзьким, запланувавши разом з ним виступити проти Локетка.

Нова «польська кампанія», попередньо узгоджена з королем Чехії, розпочалась у вересні того ж року. На чолі потужного орденського війська, до якого входили також «пілігрими» з Англії, стояли маршал Ордену Дітріх фон Альтенбург та вже згадуваний раніше кульмський ландкомтур Отто фон Люттерберг. Планувалося, що обидві армії, зустрівшись у день Воздвиження Хреста Господнього (14 вересня) під Калішем, разом виступлять проти польського короля³⁶.

Отож у вересні орденське військо вирушило з Торна і попрямувало через Добжинську землю до Плоцька, де успішно переправилося на лівий берег Вісли. Далі маршрут Хрестоносців пролягав через Ленчицьку та Серадзьку землі в напрямку Каліша, де мала відбутися зустріч з чеським королем. Дорогою були здобуті замки в Ленчиці, Унейові та Серадзі. Підійшовши до Каліша 14 вересня, орденське військо отаборилося під стінами міста в очікуванні на чеського короля. Втім Іоанн, остерігаючись нападу союзника поляків – угорського короля Карла Роберта, зволікав з приходом³⁷. Після безуспішної облоги калішського замку, що тривала два дні (Віганд оповідає про п'ятиденне перебування орденських рицарів під Калішем), Хрестоносці, не дочекавшись чеських союзників, повернули назад.

За маневрами орденського війська пильно стежив Владислав Локеток, котрий, маючи менш чисельне військо³⁸, уникав відкритої сутички з ворогом. Просуваючись у напрямку Бреста-Куявського, орденські рицарі 24 вересня зайняли місто Конін. Увечері того ж дня відбулася невелика сутичка польського війська, що надто близько підійшло до орденського табору, з Хрестоносцями. За словами Віганда з Марбурга, поляки, зазнавши втрат, поспіхом відступили,

³⁴ DUSBURG, pars III, suppl. 17. – S. 218; Rocznik Traski... S. 854; WIGAND. – S. 465–474.

³⁵ BISKUP M., LABUDA G. Op. cit. – S. 346.

³⁶ WIGAND. – S. 478–479.

³⁷ Rocznik Traski... S. 856; KŁODZIŃSKI A. Ze studiów krytycznych nad rokiem 1331 // KH. – 1905. – R. 19. – Z. 1. – S. 37; BISKUP M. Analiza bitwy pod Płowcami i jej dziejowego znaczenia // Ziemia Kujawska. – 1963. – T. 1. – S. 88.

³⁸ На думку М. Малушинського, військо Ордену могло налічувати 6000–7000 вояків, тоді як Владислав Локеток у своєму розпорядженні мав 4000–5000 люду (MALUSZYŃSKI M. Próba analizy bitwy pod Płowcami // PHW. – Warszawa, 1929. – T. 1. – S. 64–65). З цієї оцінкою погодились С. Зайончковський, М. Біскуп і Т. Юрек (ZAJĄCZKOWSKI S. Polska a Zakon Krzyżacki... S. 224–225; BISKUP M. Op. cit. – S. 87–88; JUREK T. Uwagi o bitwie pod Płowcami // Ziemia Kujawska. – 1993. – T. 9. – S. 95–96; EJUSDEM. Radziejowskie pole (27 IX 1331 roku) // Radziejów poprzez stulecia. Materiały sesji naukowej «Radziejów poprzez stulecia» – w 750-lecie nadania praw miejskich dla Radziejowa zorganizowanej 11 maja 2002 r. w Radziejowie / pod red. D. Karczewskiego. – Włocławek [et al.], 2002. – S. 104–105.

полишивши вози зі зброєю та провіантом³⁹. Відступ Локетка хоча й був вимушеним, однак не означав поразки його військових планів⁴⁰. Поляки продовжили слідувати за Хрестоносцями, тримаючись безпечної відстані.

27 вересня у Радзеюві очільники орденського війська, злегковаживши безпекою польського нападу, розділили його на три частини. Головні сили з авангардом, що становили $\frac{2}{3}$ від усієї армії, на світанку рушили на Брест-Кувявський. Ар'єргард Ордену з обозом (350 вершників та велика кількість піших пруссів) під керівництвом Дітріха фон Альтенбурга рухався позаду⁴¹. Близько дев'ятої години ранку поблизу Радзеюва загін маршала несподівано зіткнувся з військом Владислава Локетка. Польський король, довідавшись від розвідників про поділ орденського війська, вирішив атакувати слабшу з його частин.

Заскочивши Хрестоносців зненацька, поляки хотіли було вдарити на них усією своєю силою, проте цьому наміру завадила мла, що опустилася на землю. Цим поквапилися скористатися орденські командири, котрі вишикували військо до бою. Маршал розділив свій загін на п'ять знамен (*vexilla*). Так само вчинив і польський король⁴². Тільки-но мла розсіялася, Локеток спрямував своїх рицарів у наступ. Розпочалася битва на Радзеювському полі. Після кількох годин запеклого бою обидві сторони зазнали відчутних втрат. На полі битви загинули: великий комтур Отто фон Бонсдорф, комтур Ельбінга Герман фон Етінген та комтур Данціга (Гданська) Альберт фон Оре. Чимало рицарів полягло і з польського боку⁴³.

Затятий опір Хрестоносців було зламано, коли разом з протятим стрілою конем впав хорунжий Іван, що ніс знамено Ордену. Падіння хоругви деморалізувало воїнів Дітріха фон Альтенбурга і спричинило паніку в їхніх лавах. Натхненні успіхом рицарі Локетка вибили значну частину орденського заgonу, багатьох узяли до неволі. У полон потрапило 56 братів-рицарів, серед яких був і поранений маршал⁴⁴.

Коли втікачі з поля бою наздогнали групу Отто фон Люттерберга і розповіли йому про несподіваний напад поляків, той повернув своє військо у зворотному напрямку, поспішаючи на допомогу ар'єргардові. Слідом за ним рушив очолюваний Генріхом Реуссом фон Плауеном авангард орденської армії.

³⁹ WIGAND. – S. 480: *Rex vero Lokut, cognito huius exercitu, qui nec declinare a loco voluit, ipse abiit et fugit, curribus cum armis et victualibus onustis relictis, quos nemo custodivit, quos fratres potuissent rapuisse.*

⁴⁰ Як слушно зауважив Т. Юрек, малозначуще, на перший погляд, зіткнення біля Коніна насправді справило великий вплив на подальший перебіг польсько-орденської війни, адже після цієї події командування армії Хрестоносців, переконане у слабкості королівського війська, припустилося фатальної помилки, що ледве не обернулася для Ордену повною катастрофою на Радзеювському полі (JUREK T. *Potyczka pod Koninem* (24 IX 1331 r.) // *In tempore belli et pacis. Ludzie – Miejsca – Przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej* / pod red. T. Grabarczyka, A. Kowalskiej-Pietrzak, T. Nowaka. – Warszawa, 2011. – S. 389–390)

⁴¹ Ibid. – S. 480.

⁴² WIGAND. – S. 481; BISKUP M. Op. cit. – S. 94–95.

⁴³ Die ältere Chronik von Oliva... S. 611: *utrumque exercitum atrocissime fuit punnatum et ceciderunt ex utraque parte multi, ex parte dominorum domini reverendi magnus commendator frater Otto de Bonsdorf, frater Hermannus commendator de Elbingo, frater Albertus commendator in Gdanczk et alii multi de ordine dominorum viri sapientes et honesti et multi nobiles de partibus aliensis, de parte eciam regis multi nobiles corruerunt.*

⁴⁴ WIGAND. – S. 481.

Раптова поява на бойовищі нових сил ворога стала великою несподіванкою для Локеткового війська. Цього разу чисельна перевага була на боці німців, котрі з маршу вдарили на поляків. Розпочалася друга фаза битви, що поступово перемістилася до села Пловці.

Не витримавши потужного удару прибулих Хрестоносців, частина польського війська разом з королевичем Казимиром кинулася втікати⁴⁵. Інша частина, б'ючись відважно, подекуди навіть брала гору над супротивником (до полону потрапив сам Генріх Реусс фон Плауен, а з ним комтур Голуба – Елігер фон Гогенштайн і ще 40 рицарів)⁴⁶. Утім, під натиском переважаючих сил Ордену військо Локетка почало відступати. Орденським рицарям вдалося захопити польський обоз, де саме перебував полонений маршал Ордену Дітріх фон Альтенбург. Надвечір поляки остаточно полишили поле бою. Змучені тривалим ратоборством і ослаблені великими втратами Хрестоносці не наважилися їх переслідувати.

Загальна кількість полеглих воїнів з обох боків, за словами Віґанда з Марбурга, налічувала 4187⁴⁷. Інші орденські джерела повідомляють, що у бою загинуло близько 80 братів-рицарів, тоді як загальне число загинлого люду в лавах Хрестоносців варіюється від 350 до 700. Втрати Локеткового війська становили від 600 до 800 вояків⁴⁸. Плутанина у свідченнях джерел не дає змоги достеменно визначити, втрати якої зі сторін були більшими, проте для визначення переможця така статистика не була вирішальною. За середньовічним звичаєм, переможцем уважався той, хто утримував за собою поле бою⁴⁹. Військо Ордену, щоправда, довго на бойовищі не затрималося, а поспішило до Пруссії⁵⁰. Піррова перемога під Пловцями не принесла Ордену жодних здобутків, натомість для Владислава Локетка програна битва стала стратегічним успіхом, оскільки завадила ворожим планам щодо окупації Куявської землі.

Навесні 1332 р. орденські рицарі вирушили у новий похід на Польщу, під час якого вони здобули Брест-Куявський, Іновроцлав, Крушвицю та інші міста Куявської землі. Спроби Локетка спільно з угорськими військами повернути втрачене були марними. Невдовзі після того за посередництвом папського легата Петра з Оверні між обома сторонами було укладено перемир'я терміном до Зелених Свят 1333 р., впродовж якого планувалося узгодити умови мирного договору. Ще до кінця перемовин, 2 березня 1333 р., Владислав Локеток помер.

Смерть польського монарха була невимовною втратою для королівства. Помираючи, писав автор *Малопольських анналів*, Владислав Локеток залишав по собі великий хаос помилок і нерозв'язаних суперечок. І справді, попри всі свої старання, Локеткові не вдалося відвоювати загарбане Німецьким орденом

⁴⁵ PrUB. – Bd. 2. – № 748: *Tandem advenit exercitus noster, qui precesserat, et tantam stragiam fecit in populo, quod totus campus de mortuis est repletus. Tunc filius regis primus fugam cepit et uno continuo cursu usque in Cracoviam agitavit et ibi a sexta feria in dominica proxima pervenit.*

⁴⁶ Rocznik Traski. – S. 856; ZAJĄCZKOWSKI S. Op. cit. – S. 253–255.

⁴⁷ WIGAND. – S. 482.

⁴⁸ BISKUP M. Op. cit. – S. 98.

⁴⁹ CRAM K. *Iudicium belli. Zum Rechtscharakter des Krieges im deutschen Mittelalter.* – Münster, 1955. – S. 166–173; КОНТАМИН Ф. *Война в Средние века* / [пер. с фр. Ю.П. Малинина и др.]. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 279.

⁵⁰ Die ältere Chronik von Oliva... S. 611; WIGAND. – S. 482; *Kurze Preussische Annalen...* S. 4.

Помор'я, натомість Польща втратила Добжинську і Куявську землі. Польсько-орденське протиборство, що розгорнулося в першій третині XIV ст., стало великим випробуванням для щойно відродженого і ще не зміцнілого королівства, але водночас воно відіграло роль консолідуючого фактора в польському суспільстві.

Польща Казимира III і Німецький орден: пошуки компромісу

25 квітня 1333 р. в Кракові архієпископ гнєзненський Яніслав у товаристві єпископів краківського, познанського, куявського та любушського, а також у присутності багатьох князів і баронів коронував Казимира на польського короля. Поспіхом організовані коронаційні заходи були спрямовані на те, аби зберегти польський престол за молодим королевичем і водночас не допустити зазіхань Іоанна Люксембурзького на польську корону⁵¹.

У своїй політиці щодо Ордену Казимир III, не бажаючи продовжувати збройну боротьбу з ним, прагнув урегулювати польсько-орденські відносини дипломатичним шляхом. Незадовго до своєї інтронізації (18 квітня) королевич зустрівся в Торні з верховним магістром Лютером фон Брауншвайгом. Порозумівшись із главою Ордену, Казимир домогся продовження перемир'я ще на один рік. Навесні 1334 р. було досягнуто нових домовленостей стосовно пролонгації перемир'я до червня 1335 р.⁵² Тоді ж таки, щоб нарешті залагодити всі суперечки, обидві сторони вирішили звернутися до третейського суду, представниками якого мали бути чеський та угорський королі. Місцем проведення суду було обрано угорський Вишеград. Ініціатива скликання арбітражу, найвірогідніше, відходила від Ордену, який був певен у дипломатичній поразці поляків. Окрім того, на руках у нього був важливий «козир» у вигляді Куявської землі, яку він планував обміняти на Помор'я. Натомість Казимир не мав іншого вибору, як тільки погодитися на третейський суд, адже його відмова означала б поновлення війни з Хрестоносцями, на що він зважитися не міг.

Політично-правове становище Казимира III не було надто міцним. Його авторитетові повноправного суверена неабияк шкодили зазіхання Іоанна Люксембурзького на польський престол, які повною мірою відображалися в офіційній титулатурі. Щоб позбутися нарешті тіні чеського короля над своїм престолом, Казимир виступив ініціатором переговорів з Іоанном Люксембурзьким, плануючи викупити в нього права на польську корону⁵³. На початку серпня 1335 р. він відрядив посольство до Чехії, представники якого 24 серпня в Тренчинському замку обговорили з чеським королем питання його відмови від польського престолу. Згідно з досягнутою домовленістю, Іоанн зрікався титулу короля Польщі, а також усіх прав на Польське королівство за винятком

⁵¹ DĄBROWSKI J. Kazimierz Wielki: twórca Korony Królestwa Polskiego. – Wrocław [etc.], 1964. – S. 19.

⁵² PASZKIEWICZ H. Ze studiów nad polityką krzyżacką Kazimierza Wielkiego // PH. – 1925. – Т. 5. – S. 188–190.

⁵³ LENIEK J. Kongres Wyszegradzki w r. 1335 (Ciąg dalszy) // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej». – Lwów, 1884. – R. 12. – № 3. – S. 267.

тих князівств, чії володарі склали йому ленну присягу (йшлося про Плоцьке князівство та низку сілезьких князівств). Для того, щоб польсько-чеська угода набрала чинності, Казимир мав ратифікувати її до 16 жовтня поточного року⁵⁴. Проте цього не сталося, мабуть, з огляду на те, що Казимир все ще прагнув змінити при нагоді деякі її положення на свою користь.

У середині листопада 1335 р. розпочав свою роботу Вишеградський конгрес, одним з головних питань якого було врегулювання конфлікту між Польським королівством і Німецьким орденом. Казимир прибув до Вишеграда в супроводі папського легата Галгарда, ленчицького князя Владислава та багатьох королівських урядників. Верховний магістр Дітріх фон Альтенбург особисто на конгрес не з'явився, натомість уповноважив представляти Орден на його засіданнях вже неодноразово згадуваного кульмського ландкомтура Генріха Реуса фон Плауена, торнського комтура Маркварда фон Шпарренберга і шведського комтура Конрада фон Брунігсгайма⁵⁵. Після того, як було заслухано аргументи обох сторін, 26 листопада судді оприлюднили свій вирок. Згідно з ним, польський король мав дарувати Ордену Помор'я у вічне володіння і відмовитися від усіх прав на нього так, як вчинили його попередники щодо Кульмської і Торнської земель. За це Хрестоносці зобов'язувалися повернути Польщі Добжинську і Куявську землі, за винятком територій, якими вони володіли до початку війни⁵⁶. Таким чином, Орден здобув дипломатичну перемогу в юридичній тяганині з польським королем. Проте Казимир не квапився виконувати постанову суду і не видав жодного офіційного документа, який засвідчував би відмову Польщі від Помор'я.

Ще під час візиту до угорського Вишеграда Казимир III не оминув нагоди поновити розпочаті в Тренчині переговори з Іоанном Люксембурзьким стосовно його відмови від прав на польську корону. 12 листопада монархами було досягнуто угоди, за якою чеський король офіційно зрікався польського престолу за винагороду в 20 000 коп празьких грошей⁵⁷.

Казимир III, звісна річ, не покладав великих сподівань на об'єктивне рішення арбітражу, а тому, як і його батько, вирішив домагатися справедливості в папському суді. Концепція проведення нового канонічного процесу проти Ордену, напевно, з'явилася ще до Вишеградського конгресу, а саме на з'їзді в Познані (між 3 і 6 січня 1335 р.). Автором цього задуму був гнєзненський архієпископ Яніслав. Проект одразу ж був схвалений Казимиром та королівськими урядниками. Після того було сформульовано зміст відповідних звернень до папи і затверджено кандидатуру посла⁵⁸. Королівське посольство, сформоване винятково з краківського духовенства на чолі з тим таки краківським архідияконом і за сумісництвом королівським канцлером Ярославом з Богорії, ви-

⁵⁴ CDEM. – Bd. 7. – № 76. Цей документ не містить жодних згадок про кошти, які польська сторона мали сплатити Іоанну Люксембурзькому в обмін на його відмову від польської корони.

⁵⁵ LENIEK J. Op. cit. – S. 270.

⁵⁶ LENIEK J. Kongres Wyszegradzki w r. 1335 (Dokończenie) // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej». – Lwów, 1884. – R. 12. – № 4. – S. 360.

⁵⁷ CDEM. – Bd. 7. – № 89.

⁵⁸ BIENIAK J. Geneza procesu polsko-krzyżackiego z 1339 roku // Acta Universitatis Nicolai Copernici. – 1990. – T. 24. – Ser. Hist. – S. 48–49.

рушило до Авіньйона навесні 1335 р.⁵⁹ Представлена на розгляд папи Бенедикта XII королівська супліка (звернення) містила звинувачення проти Ордену в загарбанні Помор'я, а також Кульмської, Добжинської, Міхаловської та Куявської земель, що були невід'ємною частиною Польського королівства. Інше звинувачення стосувалося нищівного наїзду Хрестоносців у 1331 р. на Великопольщу, коли було спалено близько ста костелів⁶⁰. Супліка архієпископа Яніслава стосувалася грабунків і руйнувань, учинених рицарями Ордену в храмах та церковних маєтностях Гнезненської метрополії під час останніх воєн з Владиславом Локетком. Архієпископ закидав Ордену нехтування обов'язками, визначеними для нього Апостольським престолом, а саме – боронити церкви від інших напасників. Натомість він сам доклав рук до грабунку церковного майна і руйнувань костелів⁶¹.

Вислухавши скарги польських делегатів, Бенедикт XII доручив двом своїм кардиналам Петрові з Толедо та Іоанну Орсіні, аби ті з'ясували правдивість висунутих проти Ордену звинувачень. Довідавшись про наміри поляків, Орден вдався до контрзаходів, намагаючись завадити подальшому розвиткові справи проти нього. 27 серпня 1335 р. помер Іоанн Орсіні – один із двох кардиналів, що, однак, не завадило просуванню процесу, оскільки його матеріали вже були зібрані. Вивчити доказову базу понтифік наказав єпископу Порту – Іоанну, котрий невдовзі підтвердив слухність висунутих проти Хрестоносців звинувачень на засіданні консисторії⁶².

Для того, щоб пришвидшити просування справи, Казимир у вересні того ж року пообіцяв надіслати папі 15 000 гривень, тобто половину від тієї суми, яку за рішенням попереднього процесу в Іновроцлаві Орден мусив сплатити Польщі. Задобрений такою поштивістю польського короля, Бенедикт XII висловив йому свою прихильність тим, що не затвердив ухвал вишеградського суду⁶³. Окрім того, папа запропонував своє посередництво в розв'язанні польсько-орденських переговорів, що проходили під егідою чеського короля. Цього разу польській стороні вдалося досягти певних успіхів у переговорному процесі, що стосувалися, передусім, повернення західної частини Куявської землі (добжинської та іновроцлавської каштелянії)⁶⁴.

Казимир III усвідомлював, що на більші поступки Хрестоносці не підуть і жоден третейський суд не змусить їх повернути Польщі зайняті землі, а головне – Помор'я. З огляду на цю обставину, в польського короля лишався лише один важіль впливу – Римська курія.

⁵⁹ Ibid. – S. 36–41.

⁶⁰ Lites, 1890. – T. 1. – S. 68–71. Оригінальні тексти суплік не збереглися, однак їхній зміст повною мірою відтворений у рескриптах папи Бенедикта XII від 4 травня 1338 р.

⁶¹ CDPМ. – Т. 2. – № 1179; BIENIAK J. Przebieg procesu polsko-krzyżackiego z 1339 roku // Pamiętnik biblioteki Kórnickiej. – 1993. – Z. 23. – S. 7.

⁶² CHŁOPOCKA H. Procesy Polski z Zakonem Krzyżackim... S. 32.

⁶³ GORZYCKI K. Wpływ Stolicy Apostolskiej na rokowania pokojowe Kazimierza Wielkiego z Czechami i Zakonem Niemieckim // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej». – Lwów, 1893. – R. 21. – № 2. – S. 175; PASZKIEWICZ H. Op. cit. – S. 212; CHŁOPOCKA H. Op. cit. – S. 31; BIENIAK J. Op. cit. – S. 36.

⁶⁴ BIENIAK J. Odzyskanie zachodnich Kujaw przez Kazimierza Wielkiego // ZH. – 1974. – T. 39. – Z. 3. – S. 69–97.

Після того, як було зібрано достатньо матеріалів для порушення судової справи проти Ордену, папа Бенедикт XII двома буллами від 4 травня 1338 р. поклав початок другому польсько-орденському канонічному процесові. Розглядати справу папа доручив своїм нунціям – Галгардові з Каркес та його сину П'єру, каноніку в Ле-Пюї. Всі судові слухання мали проходити у Варшаві⁶⁵. Розпорядження Бенедикта XII про організацію процесу спонукало верховного магістра Дітріха фон Альтенбурга звернутися по допомогу до німецького імператора. Людвіг IV видав документ (від 22 липня 1338 р.), в якому, захищаючи права орденського магістра як імперського князя, визнав процес проти Ордену недійсним⁶⁶. На захист Ордену також став плоцький єпископ Клеменс Пежхал, який разом зі своїм капітулом звернувся до папи (лист від 31 жовтня 1338 р.) з проханням посприяти укладенню миру між Польщею та Орденом на умовах угоди, підписаної в Іновроцлаві⁶⁷. Проте Казимир аж ніяк не бажав поступатися, тому 8 жовтня на догоду папі видав документ, де письмово підтвердив своє рішення про передачу 15 000 гривень апостольській камері⁶⁸.

Перша сесія Варшавського процесу проходила з 4 по 12 лютого 1339 р. Захищати інтереси польського короля було довірено трьом прокураторам – краківському архідиякону Ярославу з Богорії, королівському капелану і плебану в Бохні Войцеху з Опатовца та правнику Бертольдзу з Рацібожа⁶⁹. Верховний магістр зі свого боку делегував на процес шлебана з Арнсдорфа – Якоба, та клірика помезанського діоцезу Бандона⁷⁰.

Орденські прокуратори прибули до Варшави із завчасно підготовленою апеляцією, яку вони зачитали в залі суду. Насамкінець делегати Хрестоносців, висловивши недовіру суддям, на знак протесту виїхали з міста. Попри те, суд не зупинив слухань і висловив готовність їх проводити аж допоки не буде досягнуто справедливості⁷¹. Королівські уповноважені подали на розгляд суду документ з тридцятьма статтями, де було сформульовано головні вимоги польської сторони.

У статтях I–III йшлося про Кульмську землю, що з усією округою, містами Кульмом і Торном, а також усіма селами і замками здавна належала до Польського королівства, і в межах цього королівства була розташована, і якою від королівського імені раніше володіли польські князі (*terra Culmensis cum omni districtu et territorio suo et cum civitate Culmensi, Thorun, necnon omnibus oppidis, castris, villis [...] pertinet ab antiquo ad regnum Polonie et est sita infra metas eiusdem regni, et quod principes Polonie qui pro tempore fuerunt ipsam possederunt nomine regni*), а населення Кульмської землі несправедливо сплачує Хрестоносцям денарій св. Петра – чинш, що збирається з польських земель на користь папи і Римської церкви (*homines habitantes infra idem territorium Culmense et per loca supra nominata solvent domino Pape et Ecclesie Romane denarium beati Petri tamquam censum eidem Ecclesie debitum per regnum Polonie et tamquam pars regni eiusdem, per dictos Cruciferos indebite detenta*)⁷².

⁶⁵ ЧІЛОПСКА Н. Op. cit. – S. 33.

⁶⁶ PrUB. – Bd. 3. – Lfg. 1. – № 183.

⁶⁷ Ibid. – № 198.

⁶⁸ BIENIAK J. Przebieg procesu polsko-krzyzackiego... S. 13.

⁶⁹ Lites, 1890. – T. 1. – S. 66–68.

⁷⁰ Ibid. – S. 85–87.

⁷¹ Ibid. – S. 92–94.

⁷² Ibid. – S. 94–95.

Статті IV–VIII стосувалися Поморського князівства, яке з усіма землями, областями, замками, селами і містами, серед яких: Гданськ, Свече, Слупськ, Таршов (Тчев), Сталгард, Меве (Гнев), віддавна також було частиною Польського королівства (*ducatu et terra Pomoranie cum omnibus territoriis et districtibus et locatis infra ipsum, scilicet Gdansk, Swecze, Slupsk, Tharszow, Stalgart (sic), Meva, necnon aliis oppidis, castris et villis infra ducatum Pomoranie constitutis, sunt site infra regnum predictum Polonie et ad ipsum regnum pertinent ab antique*) і перебуває під юрисдикцією архієпископа гнєзненського і єпископа куявського (*totus ducatus Pomoranie [...] est de dyocesibus Gnezniensis et Wladislaviensis ecclesiarum [...] et ad earum episcopos perceptio predialium decimarum per Pomoraniem pertinet et possidetur ab ipsis ab antiquo usque modo*). Владислав Локеток був законним володарем Поморського князівства допоки Хрестоносці, прийшовши з великим військом і піднятими знаменами, вчинивши великі кривди (завдано збитків на 45 000 гривень польської ваги і монети), не вигнали його звідти (*magister et fratres Cruciferi de Prussia Ordinis [...] cum valido exercitu erectis vexillis et cum strage multorum militum et hominum dicti regis Wladislai occuparunt et deinceps detinent occupatam terram predictam et ducatum Pomoranie cum magno dampno eiusdem regis; quod dampnum se extendit usque ultra quadraginta quinque milia marcarum Polonici ponderis et monete*). Далі йшлося про те, що справа Помор'я була розглянута папським судом на попередньому процесі в Іновроцлаві та Бресті-Куявському (1320–1321), де було винесено справедливий вирок⁷³.

Справа окупації Куявської землі предметно розглядалася в статтях IX–XI. Куявське князівство з усіма містами (Іновроцлав, Брест, Вишогруд, Стшелно, Крушвиця, Радзеюв, Пшипуст, Бидгощ, Солець, Служев, Рачонж, Коваль, Гневково) є частиною Польського королівства, якою, за спадковим правом (*patrimonium proprium*), володів Владислав Локеток. 1332 р. орденські рицарі, прийшовши у великій силі, захопили Куявську землю і до сьогодні її за собою утримують (*magister et fratres Cruciferi de Prussia Ordinis [...] sub anno millesimo CCC. XXXII per violenciam et multorum stragem hominum pefatam terram Guyavie cum omnibus locis supra notatis occuparunt et adhuc occupatam tenet*). Сума збитків, що їх зазнав король внаслідок цієї окупації, становила 15 000 гривень польської ваги і монети (*per huiusmodi violenciam et occupationem dominus rex memoratus dampnificatus est usque et ultra quindecim milia marcarum Polonici ponderis et monete*)⁷⁴.

У статтях XII–XV порушується питання Добжинської землі, що, як і попередні землі, є частиною Польського королівства і раніше належала Владиславу Локетку (*magister et fratres Cruciferi de Prussia Ordinis [...] dictam terram Dobrinensem occuparunt [...] anno Domini millesimo CCC. XXXIX*). Окупація цієї землі завдала королю збитків на суму 7500 гривень польської ваги і монети (*propter occupationem huiusmodi et ipsius occasione dampnificatus est dominus rex usque et ultra septem cum dimidio milia marcarum Polonici ponderis et monete*)⁷⁵.

Статті XVI–XVIII стосувалися Міхаловської землі, яка здавна входила до складу Польського королівства і вже тридцять років перебувала в руках Ор-

⁷³ Ibid. – S. 95.

⁷⁴ Ibid. – S. 95–96.

⁷⁵ Ibid. – S. 96.

дену на умовах застави (*magister et fratris Cruciferi de Prussia Ordinis... ipsam possederunt et tenuerunt, et possident et tenent nomine pignoris... a triginta annis citra*). Прибутки Ордену за цей час сягнули 1200 гривень польської ваги і монети (*usi sunt infra dictos annos de eiusdem terre fructibus, utilitatibus et proventibus usque et ultra duodecimo centenaria marcarum Poloncalis ponderis et monete*)⁷⁶.

У решті статей – від XIX до XXX – йшлося про нищення і грабунки, скоєні орденськими рицарями в Польщі під час останньої польсько-орденської війни; подається перелік міст і замків, здобутих Хрестоносцями, серед яких Гнезно, Накло, Жнін, Ленчиця, Унеюв, Серадз, Пиздри, Конін, Слупца, Шрода, Клецк, Победзіска, Костшин. Остання стаття підсумовує суму збитків, завданих Польському королівству, які, на думку польської сторони, становили 115 000 гривень⁷⁷.

Правдивість статей, представлених судові польськими прокураторами, згідно з доктриною римського канонічного права мали засвідчити зізнання свідків. У ході судового процесу було заслухано показання 126 свідків (усього ж свідчити заприсягнулося 176 осіб) з різних станових категорій: 38 осіб належали до придворних і земських урядників, 31 – до міщан, 18 прелатів і каноніків різних капітулів, 13 рицарів, 11 були членами духовних орденів, 9 капеланів та плебанів, 3 князі, 3 представники церковної ієрархії (2 єпископи і архієпископ). Усі свідки представляли польську сторону, оскільки Німецький орден, ігноруючи слухання справи, не надав судові власних свідків⁷⁸. Процедура складання присяги свідками і нотування їхніх показів судовими уповноваженими відбувалися в різних містах королівства. Одне з таких слухань, що з 20 лютого до 17 березня проходило в Унейові, перетворилося на загальнопольський з'їзд, де був присутній і сам король. Після обговорення існуючої політичної ситуації, що склалася в країні, було вирішено відправити до Пруссії посольство для переговорів з верховним магістром. В ролі королівських послів виступили папські судді Галгард з Каркес та П'єр з Оверні⁷⁹. Під час переговорів, що проходили 31 березня в Торні, послі польського короля донесли до відома магістра, що Казимир III погодиться визнати попередні угоди, якщо Орден сплатить йому 14 000 флоринів⁸⁰. Магістр цю пропозицію відхилив. За висловом С. Куйота, «Казимир вельми скромно оцінював своє тогочасне становище, позаяк готовий був лишатися в межах вишеградської угоди і відмовитися від Помор'я. Грошей же прагнув для того, аби предстати перед своїми панами хоч із найменшим відшкодуванням від Хрестоносців за вчинені ними спустошення та кривди»⁸¹.

Відмова магістра означала поновлення процесу, що тривав ще кілька місяців. 15 вересня 1339 р. у Варшаві, в костелі св. Іоанна Хрестителя, судді оголосили остаточний вирок. Колегія суддів визнала законними вимоги Казимира III і постановила повернути Польському королівству відібрані в нього

⁷⁶ Ibid.

⁷⁷ Ibid. – S. 96–98.

⁷⁸ СМЕЛОСКА Н. Świadczenie procesu polsko-krzyżackiego z 1339 r. // Pamiętnik biblioteki Kórnickiej. – 1993. – Z. 23. – S. 30–31.

⁷⁹ BIENIAK J. Op. cit. – S. 17.

⁸⁰ PrUB. – Bd. 3. – Lfg. 1. – № 233.

⁸¹ KUJOT S. Dzieje Prus Królewskich. Cz. 2: Pomorze i Ziemia Chełmińska: 1309–1380 / wyd. po śmierci aut. A. Mańkowski. – Toruń, 1924. – S. 200. – (Roczniki TNT; t. 29–31).

землі, зобов'язавши Німецький орден виплатити королю 194 500 гривень як відшкодування за кривди і спустошення, завдані його державі. Ще 1600 гривень Хрестоносці повинні були сплатити на покриття процесуальних витрат. Вирок у справі архієпископа гнєзненського та єпископа познанського передбачав відлучення від церкви всіх тих, хто був причетним до грабунків і нищень церковних святинь; відбудову коштом Ордену всіх святинь, а також інших знищених будівель; виплату архієпископові гнєзненському 10 800, а єпископу познанському 8200 гривень компенсації за завдані їм збитки; додаткову сплату 330 гривень на покриття судових витрат⁸². Орденський прокуратор Бандон прибув до Варшави вже після оголошення вироку, маючи з собою текст апеляції до папи, який він зачитав у залі суду.

Так само, як і після першого процесу, Орден активізував свій дипломатичний корпус в Авіньйоні, який мав відмовити Бенедикта XII від ратифікації варшавських положень. Для того, аби протидіяти орденським інтригам, Казимир у 1340 р. відрядив до Авіньйона посольство на чолі з краківським єпископом Яном Гротовичем та рицарем Немежею з Голчі. При папському дворі розгорілася запекла дипломатична боротьба, результатом якої став рескрипт Бенедикта XII від 22 червня 1341 р., адресований єпископам майсенському, краківському та кульмському⁸³. Папа доручав їм виступити посередниками в залагодженні конфлікту між польським королем і Німецьким орденом, додавши при цьому свою постанову. Уповноважені папою єпископи мали зобов'язати Орден до повернення Польському королівству Куявської та Добжинської земель, окрім тих маєтностей, що належали йому раніше (*ante generalem occupationem*), а також виплатити королю 10 000 флоринів відшкодування за втрату доходів з цих територій. Долю Поморської, Кульмської та Міхаловської земель, а також доходів з них понтифік пообіцяв визначити в окремій постанові⁸⁴.

Черговий етап польсько-орденських переговорів проходив у Торні на початку жовтня 1341 р. До Пруссії з'їхалися Карл Люксембурзький (син чеського короля Іоанна Люксембурзького, майбутній імператор Священної Римської імперії), представники угорського короля Карла Роберта, а також польська делегація на чолі з архієпископом гнєзненським. Жодних вагомих результатів на цьому з'їзді досягнуто не було, позаяк раптова хвороба магістра Дітріха фон Альтенбурга завадила проведенню перемовин. У ніч проти 6 жовтня він наказав покликати до себе Карла і, будучи тяжко хворим, запропонував йому вести переговори від імені Ордену. В присутності Карла магістр помер⁸⁵.

Наступного року з канцелярії нового папи Клементя VI вийшла булла (від 4 серпня 1342 р.), адресована єпископам майсенському, краківському та кульмському, з повторним дорученням урегулювання польсько-орденського конфлікту⁸⁶. Окрему буллу папа надіслав магістрові Німецького ордену, прохаючи його про відновлення миру з Польщею.

⁸² Lites, 1890. – Т. 1. – S. 133–134.

⁸³ ЧИЛОПСКА Н. Procesy Polski z Zakonem Krzyżackim... S. 153.

⁸⁴ Ibid. – S. 154.

⁸⁵ CONRAD K. Dietrich von Altenburg (1335–1341) // Die Hochmeister des Deutschen Ordens (1190–1994) / hrsg. von U. Arnold. – Marburg, 1998. – S. 72.

⁸⁶ VMPL. – Т. 1. – № 581.

Зволікання з укладенням мирної угоди як з боку Ордену, так і з боку Польщі можна пояснити небажанням обох сторін іти на значні територіальні та фінансові поступки. Хрестоносці будь-що прагнули втримати Східне Помор'я, сподіваючись у переговорах з поляками й надалі «розігрувати карту» Куявської та Добжинської земель. Казимир же, властиво, виступав за реалізацію постанови папського суду, яка була вельми корисною для Польського королівства. Втім, з огляду на дипломатичну тяганину та відсутність будь-яких результатів у переговорному процесі, король поволі втрачав надію на здійснення своїх планів щодо повернення втрачених земель. Іншою причиною, що відволікала увагу Казимира, була боротьба за Галицько-Волинську Русь, яка після смерті останнього її суверенного правителя Юрія II (†1340) стала предметом суперництва Польщі та Литви.

Непевність політичної ситуації, в якій перебувало Польське королівство і Німецький орден за умов неврегульованості наявних контрверсій, спонукала Казимира до підписання союзного договору (24 лютого 1343 р.) із західнопоморськими князями Богуславом V, Барнімом IV та Варциславом IV, спрямованого проти Хрестоносців. За цим договором польський король віддавав свою доньку Ельжбету заміж за Богуслава, князя вологощсько-слупського, який, натомість, за потреби, зобов'язувався надати 400 добре озброєних людей для боротьби з Хрестоносцями, а також не пропускати через свої землі нікого, хто б прямував до Пруссії⁸⁷. Проте угода Казимира III з князями Західного Помор'я не була підготовкою до війни з Орденем, а була радше пересторогою.

Перемовини про укладення довгострокового миру, котрий поклав би край багатолітній польсько-орденській ворожнечі, розпочалися на початку липня 1343 р. в Каліші. Вже 8 липня були узгоджені загальні положення мирного трактату. В його основу було покладено іновроцлавську угоду від 1337 р. Польський король Казимир III передавав Німецькому ордену всі права на Кульмську та Міхаловську землі, а найголовніше – відмовлявся від прав на Східне Помор'я⁸⁸. Орден, натомість, повертав Польщі Куявську і Добжинську землі, обіцяв надавати королю збройну допомогу і виплачувати данину з Поморської землі⁸⁹. Гарантами досягнутих домовленостей виступили князь західнопоморський, князі мазовецькі, куявські та добжинські, найвищі королівські урядники, а також польські міста⁹⁰. В окремих документах Казимир III зобов'язувався власноруч відшкодувати збитки, яких зазнали його піддані під час польсько-орденських війн, та не підтримувати язичників, що воюють проти Ордену⁹¹. Ще кілька документів виставили архієпископ гнєзненський Ярослав, а разом з ним єпископи та абати монастирів Великопольщі і Куявської землі, в яких

⁸⁷ CDRPMDL. – T. 1. – S. 568–569; WYROZUMSKI J. Kazimierz Wielki. – Wrocław [etc.], 2004. – S. 115.

⁸⁸ PrUB. – Bd. 3. – Lfg. 2. – № 567: *donacionem terrae Culmensis et castri Nessow et curiam Orlow et Morin cum suis iuribus, libertatibus, utilitatibus, metis, gadibus et pertinenciis universis et alia bona ac possessione, que et quas de iure ante motam gwerram iidem ... et specialiter terram Michaloviense, quo modo et iure, quibus eam ad illustribus ... ducibus Cuyavie hactenus possederunt, ratificamus et presentis scripti patrocinio confirmamus ... omnis actionis impetitionis et querimonie occasio, quas nos vel nostri heredes aut succesores universi ad terras Pomeranie, Culmensem aut Michalovie.*

⁸⁹ GÓRSKI K. Państwo krzyżackie w Prusach. – Gdańsk; Bydgoszcz, 1946. – S. 103.

⁹⁰ PrUB. – Bd. 3. – Lfg. 2. – № 579–581, 586, 587.

⁹¹ Ibid. – № 568, 569.

вони відмовлялися від компенсацій за збитки, завдані їхнім маєтностями під час воєн із Хрестоносцями⁹². Підписані в Каліші угоди передбачалося передати до Авіньйона на затвердження папі.

23 липня 1343 р. в селищі Вежбічани неподалік Іновроцлава відбулася зустріч Казимира III з верховним магістром Людольфом Кенігом, під час якої обидва володарі урочисто присягнулися дотримуватися «вічного миру». Польський король присягнув на своїй короні, тоді як орденський магістр – на хресті, що був у нього на грудях. Завершив церемонію поцілунок миру⁹³.

Калішський мирний договір 1343 р., безсумнівно, мав великий вплив на подальший розвиток польсько-орденських відносин. Він приніс довгоочікуваний мир для обох держав, який тривав шістдесят шість років. Однак Польське королівство сплатило за цей мир надто дорогу ціну, поступившись Німецького ордену надважливою частиною своєї території – Східним Помор'ям.

Прикметним є факт відсутності в більшості тогочасних польських і орденських історіографів зацікавлення до підписаної в Каліші угоди, і лише Ян Длугош, критикуючи умови цього трактату, гнівно писав на сторінках своєї хроніки, що король Казимир:

«[...] своїм письмовим актом, у якому, чи то необхідністю, чи безумством керований, таку необачність учинив, що не лише свої права до землі Поморської і двох інших, а саме Кульмської і Міхаловської, відступив [...], а й зобов'язався титулу князя Померанії ніколи не використовувати і навіть з маєстатної печатки його стерти наказав»⁹⁴.

Утім, насправді Казимир III аж ніяк не відмовлявся від титулу володаря Поморської землі й надалі використовував його в офіційних документах. Польський король спочатку не довіряв Хрестоносцям або ж не планував дотримуватися підписаних угод, оскільки 22 листопада 1348 р. в Намислуві, укладаючи мирний договір з королем Чехії та Німеччини Карлом Люксембурзьким, схилив його до обіцянки надати Польщі військову допомогу в разі війни з Орденем⁹⁵.

За шість років після укладення Калішського мирного договору (14 червня 1349 р.) Казимир III і орденський магістр Генріх фон Дуземер зустрілися в куявському селищі Тшенсач, щоб обговорити делімітацію кордонів між Куявською землею, Великопольщею і Східним Помор'ям⁹⁶. При узгодженні лінії кордонів польський монарх знову змушений був поступитися Ордену, відступивши йому маленьку каштелянію із замком у Сероцьку, який, щоправда, ще за

⁹² PrUB. – Bd. 3. – Lfg. 2. – № 582, 590.

⁹³ SZUJSKI J. Warunki traktatu Kaliskiego roku 1343 // IDEM. Opowiadania i Roztrząsania historyczne: pisane w latach 1875–1880). – Warszawa, 1882. – S. 57.

⁹⁴ DLUGOSZ, lib. IX. – P. 207: *litteris suis ... scriptis firmat: in quibus eo vel necessitatis vel demenciae se monstravit progressum, ut non solum de jure et proprietate terrae Pomeranie, duarumque aliarum terrarum, Chelmensis et Michaloviensis, cederet, ... sed etiam titulo ducatus Pomeranie nunquam ut et de sigillo maiestatis illum eradere se obligaret.*

⁹⁵ CDMP. – T. 2. – № 1277.

⁹⁶ Про перелік населених пунктів, якими проходив кордон, див.: CDMP. – Т. 2. – № 1286.

часів князя Мествіна II належав до Помор'я⁹⁷. Генріх фон Дуземер 23 червня в Марієнбурзі ратифікував укладену в Тшенсачі угоду⁹⁸.

Замирення з Хрестоносцями створило сприятливий клімат для анексії південно-руських земель. Забезпечивши мир на північних кордонах свого королівства, Казимир III спрямував усі сили на боротьбу з Великим князівством Литовським за галицько-волинську спадщину. Те ж саме вчинили й орденські рицарі, для яких Литва вже кілька десятиліть була чи не найголовнішим об'єктом експансії. Литовські «райзи», або військові походи на Литву, активну участь у яких брало західноєвропейське рицарство, з XIV ст. стали невід'ємною складовою війни Ордену проти язичників. Один із таких «райзів» 1348 р. завершився перемогою хрестоносного війська на річці Стрева, де, за словами орденського хроніста Германа з Вартберга, було вбито 10 000 литовців і русинів⁹⁹. Цим поквапилося скористатися Польське королівство, яке на тлі тимчасового ослаблення Великого князівства Литовського зайняло більшу частину Галицько-Волинської Русі¹⁰⁰.

1349 р. Казимир III виступив ініціатором акції з навернення литовського нобілітету в християнську віру. Він поінформував папу Клементя VI про бажання литовського князя Кейстута і його братів охреститися. 16 вересня 1349 р. з папської канцелярії вийшли три листи. Перший був адресований польському королю і спонукав довести розпочату справу до кінця. Другий лист папа надіслав архієпископу гнєзненському з дорученням організувати духовну місію для проведення християнізаційної акції на литовських землях від імені Римської курії. Адресатом третього листа був сам Кейстут. Папа заохочував литовського князя до прийняття християнської віри, обіцяючи йому за це королівську корону¹⁰¹. Така ініціатива Казимира, вочевидь, мала на меті послабити міжнародне становище Ордену, оскільки християнізація Великого князівства Литовського підважила б правові засади перебування Німецького ордену в Балтійському регіоні¹⁰². Старання польського короля були марними. Протягом 1350 р. литовсько-руські війська відвоювали в Польщі всю Волинь з Белзом і Холмом, а також Берестейську землю. Спроби Казимира в 1352 р. повернути втрачені території успіху не мали¹⁰³.

На прохання Казимира III папа Інокентій VI буллою від 10 листопада 1354 р. закликав вірних Польщі, Чехії та Угорщини вирушити в хрестовий похід проти татар і литовців, а невдовзі після того переказав Польщі десятину на боротьбу з язичниками¹⁰⁴. Похід Хрестоносців на Литву відбувся, найімовірніше, в 1355 р., однак очікуваних результатів він не приніс. Однією з причин безуспішного завершення кампанії був напад орденських рицарів на Мазовію, про

⁹⁷ KUJOT S. Op. cit. – S. 225.

⁹⁸ CDMP. – Т. 2. – № 1290.

⁹⁹ HERMANNI DE WARTBERGE Chronicon Livoniae / hrsg. von E. Strehlke // SRP. – Leipzig, 1863. – Bd. 2. – S. 75.

¹⁰⁰ ШАБУЛЬДО Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – Киев, 1987. – С. 49.

¹⁰¹ WYROZUMSKI J. Op. cit. – S. 96–97.

¹⁰² Ibid.

¹⁰³ ШАБУЛЬДО Ф.М. Указ. соч. – С. 50.

¹⁰⁴ WYROZUMSKI J. Op. cit. – S. 105.

який йдеться в папській буллі (від 17 вересня 1356 р.), надісланій верховному магістру Вінріху фон Кніпроде. Інокентій VI критикував Орден за те, що той замість того, аби підтримати польського короля в боротьбі проти язичників литовців, без будь-якої причини атакував Мазовецьке князівство.

Демонстрація ворожого ставлення до Польщі з боку Хрестоносців спричинила поліпшення польсько-литовських відносин, яке було закріплене укладенням у 1356 р. (?) двостороннього договору, спрямованого проти Ордену. Текст договору не зберігся. Довідуємося про нього з папської буллі від 24 січня 1357 р. для Казимира III, в якій понтифік закидав королю укладення союзної угоди (*pacem et confederationem*) з язичницькою Литвою на шкоду Ордену¹⁰⁵. Того ж року в Празі польський король поновив договір з Карлом IV, укладений кілька років тому в Намислуві. Згідно з цим договором, імператор зобов'язався в разі потреби підтримати Польщу у війні проти Німецького ордену і надати їй 600 добре озброєних вершників¹⁰⁶.

Порозуміння Казимира з литовськими князями сприяло поновленню переговорів стосовно християнізації Литви і підпорядкування її майбутніх церковних інституцій архієпископу гнезненському. З цією метою 17 грудня 1357 р. король надіслав до Авіньйона дві супліки. В одній з них Казимир III звертався до Інокентія VI з проханням спонукати угорського короля Людовіка та німецького імператора Карла IV допомогти Польщі в проведенні християнізації на теренах Великого князівства Литовського. У другій – король просив дозволу папи на церковне підпорядкування Литви Польській церкві¹⁰⁷.

Карл IV, зацікавившись «литовським питанням», перехопив ініціативу в польського короля. 28 квітня 1358 р. в Празі імператор видав золоту буллу для литовського князя і його братів, у якій заохочував їх охреститися, обіцяючи натомість своє покровительство і захист від невірних¹⁰⁸. У липні того ж року хтось із литовських князів перебував при дворі Карла IV в Нюрнберзі, де запевнив імператора в бажанні литовців прийняти хрещення. Великий князь обіцяв прибути на Різдво до Вроцлава, щоб там охреститися. Для узгодження всіх питань імператор відрядив до Литви архієпископа празького, герцога Троппау та магістра Ордену в німецьких землях. Коли ж послі зустрілися з литовськими князями, ті висунули їм свої вимоги, в яких просили, щоб «Орден для захисту їх від татар був перенесений у пустку між кочовиками і русинами та щоб Орден не утримував за собою ніякого права на Русь, але вся Русь цілковито належала литовцям», і додали: «якщо зможемо цього домогтися, тоді виконаємо волю імператора»¹⁰⁹. Карл IV на такі умови не пристав, і тому чергова спроба християнізації Литви закінчилася безрезультатно.

Відносини Казимира III з Німецьким орденом у 60-х роках XIV ст. не були надто жвавими через заангажованість короля в литовсько-руських спра-

¹⁰⁵ BP. – T. 2. – № 813; BŁASZCZYK G. Op. cit. – S. 158.

¹⁰⁶ RBM. – P. 6. – F. 1. – № 326.

¹⁰⁷ MPV. – T. 3. – № 375.

¹⁰⁸ CONRAD K. Litauen, der Deutsche Orden und Karl IV. 1352–1360 // ZfO. – 1972. – Bd. 21. – H. 1. – S. 23.

¹⁰⁹ HERMANI DE WARTBERGE Chronicon Livoniae... S. 80: *Item postulabat, quod ordo locaretur ad solitudines inter Tartaros et Rutenos ad defendendum eos ab impugnatione Tartarorum et quod nihil iuris ordo sibi reservaret apud Ruthenos, sed omnis Russia ad Letwinos deberet simpliciter pertinere; et dicebant: «Si postulata consequi poterimus, voluntatem Cesaris faciemus».*

вах. Щоправда 1366 р. польський монарх відвідав Марієнбург на запрошення верховного магістра Вінріха фон Кніпроде, де «був прийнятий з великою шанобливістю»¹¹⁰.

5 листопада 1370 р. Казимир III помер.

Inter pacem et bellum medium est, або про участь польського рицарства в орденських «райзах» на Литву

Король Угорщини Людовік Анжуйський, щойно довідався про смерть Казимира III, вирушив до Кракова, де 17 листопада 1370 р., згідно з Вишеградськими домовленостями (1338) та положеннями Будського привілею (1355), коронувався на польського короля.

Хоча ще за життя Казимира III Людовік обіцяв йому, що в разі вступу на польський престол відстоюватиме цілісність кордонів Польського королівства, а головне, поверне до його складу Східне Помор'я¹¹¹, новий монарх аж ніяк не хотів вступати в територіальні суперечки з сусідами, натомість щедро винагороджував прихильних до нього феодалів коронними землями, через що не оминув осудливих докорів Яна Длугоша¹¹². Загалом угорський король більше переймався балканськими проблемами, аніж збереженням і примноженням спадку свого попередника – Казимира III. Намагання Людовіка відірвати від Польщі землі Руського королівства і приєднати їх до Угорської Корони викликали неприховане обурення польського нобілітету. Виснажливим було протистояння з двома іншими претендентами на польський престол – князем слупським Казимиром IV та Земовитом IV, князем мазовецьким¹¹³.

Відносини Польського королівства з Німецьким орденем за правління Людовіка продовжували розвиватися на мирних засадах, фундаментом яких залишався Калішський договір 1343 р. Більше того, в цей час представники польського рицарства неодноразово вирушали до Пруссії, аби взяти участь в орденських «райзах» на Литву.

Райзи (від давньонім. «reysa»; пор. сучас. нім. «Reise» – поїздка, подорож, мандрівка) були самобутнім явищем, що поєднало в собі ідею хрестоносного руху з вишуканими елементами рицарської культури. Підкоривши Пруссію (1283), Орден заповзвся силою зброї християнізувати Литву. Однак боротьба проти литовців, яка точилася впродовж усього XIV ст., не була простою, позаяк консолідоване і зміцніле за рахунок приєднання значної частини руських земель Велике князівство Литовське часів Гедиміна й Ольгерда майже повсякчас чинило гідний спротив Хрестоносцям. Отож для ведення військових кампаній проти Литви Орден потребував допомоги європейського рицарства так, як це вже було раніше у війнах з пруссами.

¹¹⁰ DLUGOSZ, lib. IX. – P. 333.

¹¹¹ JOANNIS DE CZARNKOW Chronicon Polonorum... S. 638: *Primo itaque promisit Lodvicus rex Ungariae omnes metas seu terminos regni Poloniae (evincere) et praecipue Pomoraniam solus cum sua gente damnis expensis propriis recuperare se astrinxit.*

¹¹² DLUGOSZ, lib. X. – P. 18: *appareret Ludowigum ..., nihil pensi de Regno Poloniae stabiliendo at de hiis, que illi a Bohemis, Saxonibus et Cruciferis abstracta erant, vindicandis habuisse neque de illius profectu et incremento, sed de dismembracione cogitationes et cures intendisse.*

¹¹³ DĄBROWSKI J. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego (1370–1382). – [Wyd. 2]. – Kraków, 2009. – S. 148–230.

Поступово такі експедиції трансформувалися в особливий вид військових подорожей, обрамлених релігійною місією. Пілігрими та гості, як їх називали Хрестоносці, прибували до Пруссії не лише задля виконання свого благочестивого обов'язку, але також у пошуках слави, пригод і легкої здобичі. Своїх гостей Орден приймав з неабияким розмахом, влаштовуючи для них пишні учти, полювання, лицарські турніри, проводилися вчисті підперізування юних дворян лицарськими поясами¹¹⁴. Найбільшої популярності серед європейської знаті хрестові походи до Пруссії набули в другій половині XIV ст., хоча перший загін хрестоносців з Німеччини прибув до Пруссії ще 1304 р.¹¹⁵ Впродовж 50–90 років XIV ст. в балтійські землі вирушали чисельні ватаги охочих до пригод пілігримів з Німеччини, Франції, Голландії, Фрисландії, Англії, Шотландії, Італії, Португалії та інших країн Заходу¹¹⁶.

Військо під час *райзи* очолював сам магістр, а за його відсутності – верховний маршал Ордену. На чолі гостей, за традицією, стояв обраний ними капітан або «*Gästemarschal*»¹¹⁷. Місцем збору та підготовки хрестоносців для походу був прикордонний Кенігсберг.

З огляду на складні погодно-кліматичні умови, *райзи* найчастіше відбувалися взимку, коли замерзали багна та річки, що суттєво полегшувало просування добре озброєного лицарства¹¹⁸. Спалення домівок укупі з грабунком і знищенням запасів їжі в холодну пору року прирікали місцеве населення на голодну смерть. Літні експедиції, так звані «*Vaureisen*», проводилися рідше і мали на меті закріпити контроль над здобутими територіями шляхом зміцнення вже існуючих, а також будівництва нових замків¹¹⁹.

З-поміж інтернаціонального контингенту учасників пруських хрестових походів, як вже згадувалося, були також польські феодали. Ще 1321–1322 рр. сілезькі князі, сини яворсько-свидницького князя Болеслава I Суворого, – Бернард, князь свидницький, та Болеслав II, князь зембицький, узяли участь у зимовій *райзі* хрестоносного війська проти литовців¹²⁰. Серед учасників походу під проводом ландмайстра Пруссії Фрідріха фон Вільденберга були пілігрими з Чехії та Німеччини, а також 150 орденських братів¹²¹. Саме під час цієї пруської ескапади Болеслав II, напевно, здобув свій лицарський пояс¹²². Метою походу була Жемайтія, прикордонна область Великого князівства Литовського, що найчастіше зазнавала спустошливих орденських уторгнень. Збройна експедиція тривала від 7 до 28 лютого 1322 р. і завершилася підпорядкуванням жемайтського замку Пістен (*Pisten*)¹²³ над Німаном.

¹¹⁴ PARAVICINI W. Op. cit. – Тл. 2. – С. 127–137.

¹¹⁵ DUSBURG, pars III, cap. 288. – С. 170.

¹¹⁶ PARAVICINI W. Op. cit. – Тл. 1. – С. 25–26 (табл. 2).

¹¹⁷ Ibid. – Т. 2. – С. 139.

¹¹⁸ Пілігрими вирушали в похід 2 лютого, на свято Очищення Діви Марії (*Purificatio Mariae*), покровительки Німецького ордену (Ibid. – С. 54–55).

¹¹⁹ Ibid. – С. 59–64.

¹²⁰ CANONICI SAMBIENSIS EPITOME GESTORUM PRUSSIE... S. 287.

¹²¹ DUSBURG, pars III, cap. 340. – С. 186.

¹²² GRUZLA J.M. Udział książąt śląskich w rejsach krzyżackich na Litwę w XIV wieku // Rocznik Elbląski. – 2002. – № 18. – С. 73.

¹²³ Canonici Sambiensis epitome gestorum Prussie... S. 287; DUSBURG, pars III, cap. 340. – С. 186.

Взимку 1328/1329 р. відбулася чергова *райза* сілезців у балтійські землі. 6 грудня з Праги у хрестовий похід до Пруссії у супроводі 300 рицарів вирушив чеський король Іоанн Люксембурзький¹²⁴. Під його знаменами зібралися новілі з багатьох країн – Чехії, Німеччини, Англії, Франції, Люксембурга, Фландрії¹²⁵. Шлях королівського війська пролягав через Сілезію. Там до почту Іоанна Люксембурзького приєднався немодлінський князь Болеслав¹²⁶. Він вирушив до Пруссії як васал чеського короля, оскільки в 1327 р., разом з іншими сілезькими Пястами, став ленником Чеської Корони¹²⁷. На початку січня 1329 р. Іоанн з військом прибув до міста Торна, де на нього чекав магістр Ордену Вернер фон Орзельн. Після того, як було узгоджено план кампанії проти язичників, об'єднане військо гостей та орденських рицарів (за Дусбургом – 2000 братів і 18 000 воїнів¹²⁸, не рахуючи піших; у Віганда – 10 000 воїнів¹²⁹) вирушило до Кенігсберга, а звідти 20 січня посунуло в литовські землі¹³⁰. Хрестоносці захопили п'ять замків у Жемайтії, спаливши чотири з них. Найбільш затято, відбивши кілька штурмів, боронилися мешканці замку Медеваге (*Medewage*), котрих було 6000¹³¹. Після здобуття твердині Іоанн Люксембурзький звелів залишити живими полонених захисників в обмін на їхнє хрещення¹³².

Незважаючи на успішні дії хрестоносців у Жемайтії, кампанію довелося достроково перервати через вісті про напад польського короля на Кульмську землю. 21 лютого Іоанн Люксембурзький вже полишив Кенігсберг і вирушив до Торна, аби там укласти спрямований проти Польщі військовий союз з Орденом.

На зламі 1336/1337 рр. уже інший сілезький Пяст, молодий легницький князь Вацлав І³³, вирушив у свою збройну мандрівку до Пруссії в складі почту Іоанна Люксембурзького. Батько Вацлава, бжезько-легницький князь Болеслав III, був відданим васалом чеського короля, з яким у 1331 р. взяв участь у військовому поході проти Польщі¹³⁴. Відряджаючи Вацлава до Пруссії в складі королівського війська, Болеслав III прагнув таким чином наблизити свого сина до придворного оточення одного з найславетніших та наймогутніших володарів Європи. У той час при дворі Іоанна зібралося вельми поважне товариство. До *райзи* проти литовців зголосилися дворяни з Чехії, Німеччини, Франції, Фландрії, Брабанту і, можливо, навіть з Іспанії¹³⁵.

Похід розпочався 28 грудня 1336 р. Того дня Іоанн Люксембурзький разом із сином Карлом, маркграфом Моравії, вирушив з Праги до Вроцлава (саме там до палігримів, мабуть, і приєднався Вацлав Легницький), а звідти – в напрямку

¹²⁴ PETRA ŽITAVSKÉHO Kronika Zbraslawská / vyd. J. Emler // FRB. – Praha, 1884. – Т. 4. – С. 290; WIGAND. – С. 492–493.

¹²⁵ DUSBURG, suppl., cap. 9. – С. 215; PARAVICINI W. Op cit. – Т. 1. – С. 25 (табл. 2).

¹²⁶ GRUZLA J.M. Op. cit. – С. 79.

¹²⁷ NOWACKI B. Czeskie rozszczenia do korony w Polsce... С. 99.

¹²⁸ DUSBURG, suppl., cap. 9. – С. 215.

¹²⁹ WIGAND. – С. 463.

¹³⁰ Canonici Sambiensis epitome gestorum Prussie... С. 287.

¹³¹ DUSBURG, suppl., cap. 9. – С. 215.

¹³² WIGAND. – С. 463.

¹³³ Ibid. – С. 491. Віганд помилково називає його сином Генрика Легницького, хоча насправді Генрик був князем яворським.

¹³⁴ GRUZLA J.M. Op. cit. – С. 85.

¹³⁵ WIGAND. – С. 490–491; PARAVICINI W. Op. cit. – Т. 1. – С. 25 (табл. 2).

орденської Пруссії¹³⁶. Чисельність хрестоносного війська була значною. За підрахунками В. Паравічіні, один лише граф Голландії і Геннегау Вільгельм IV привів з собою 154 «списи»¹³⁷, 27 слуг, загалом 663 коней, тоді як загін Іоанна Люксембурзького становив 500 «списів» і 2000 коней¹³⁸. Незважаючи на розмах і число учасників, *райза* тієї зими була невдалою. На заваді стала погода – через аномально теплу зиму багна та заболочені місцевості Литви не замерзли, що унеможливило просування пілігримів¹³⁹. Наприкінці лютого 1337 р. Іоанн Люксембурзький вже перебував у Торні, де позичив у верховного магістра Дітріха фон Альтенбурга 6000 флоринів¹⁴⁰, а менш ніж за місяць, 21 березня, дістався Вроцлава, де й розпрощався з Вацлавом Легницьким.

Ще кілька наративних звісток про військову активність сілезьких Пястів у Пруссії належать до 70-х років XIV ст. У *райзі* орденського війська на Литву під проводом ландмайстра Лівонії взимку 1371/1372 рр., за словами хроніста Германа з Вартберга, взяли участь австрійський герцог Леопольд III Габсбург з 1500 кіннями, герцоги Баварії Штефан III та Фрідріх, *item duces Polonia*, Йоганн I, ландграф Лейхтенберга, і граф Галле з багатьма іншими сміливцями¹⁴¹. На жаль, з'ясувати, хто саме з польських (сілезьких?) князів зголосився тієї зими приєднатися до ватаги пілігримів, за відсутності додаткових джерельних відомостей доволі складно. Хрестоносці вийшли з Риги 10 лютого 1372 р. і рушили в напрямку області Лукнік (*Luknik*), яку пустошили два дні. Втім, за несприятливої погоди (відлиги) ландграф Лейхтенберга з деякими іншими повернувся до Риги. Невдовзі й решта учасників походу через нестачу провіанту та фуражу попростувала в бік Пруссії¹⁴².

З певністю можна говорити про іншого сілезького князя, занотованого Вігандом з Марбурга як *dux de Briga*, котрий взяв участь у літній *райзі* 1372 р.¹⁴³ Цей персонаж є не хто інший, як Людвік I, князь бжезький, молодший брат уже згадуваного Вацлава Легницького. Дослідник Я.М. Грузла намагався пов'язати Людвіка з котримось з тих невстановлених «польських князів», про яких писав Герман Вартберг, тому бжезький князь, на його думку, радше був учасником зимового, а не літнього походу¹⁴⁴. Проте для такого твердження бракує належних аргументів.

Коли саме Людвік Бжезький вирушив до Пруссії, нам невідомо, проте ми точно знаємо, що 15 серпня він разом з хрестоносним військом, у товаристві верховного магістра Вінріха фон Кніпроде і панів де Гістель (васалів графа Фландрії) виправився на жемайтів¹⁴⁵. Пілігрими розбили язичників в області

¹³⁶ PETRA ŽITAWSKÉHO Kronika Zbraslawská... S. 33; GRUZLA J.M. Op. cit. – S. 86–87.

¹³⁷ Під «списом» (лат. lancea) розуміється тактична військова одиниця, що складалася з рицаря та його слуг (3–5 осіб). Див. напр.: КОНТАМИН Ф. Указ. соч. – С. 142–144.

¹³⁸ PARAVICINI W. Op. cit. – ТІ. 1. – S. 178 (табл. 24), 185.

¹³⁹ PETRA ŽITAWSKÉHO Kronika Zbraslawská... S. 334; Vita Caroli IV... S. 352.

¹⁴⁰ PrUB. – Bd. 3. – Lfg. 1. – № 91.

¹⁴¹ HERMANNI DE WARTBERGE Chronikon Lovoniae... S. 99–100. Поп.: Die ältere Hochmeisterchronik... S. 596: *czwene hertzogzen von Polan*.

¹⁴² HERMANN DE WARTBERGE Chronikon Lovoniae... S. 101.

¹⁴³ WIGAND. – S. 571.

¹⁴⁴ GRUZLA J. M. Op. cit. – S. 91.

¹⁴⁵ WIGAND. – S. 571.

Відукле (*Widukle*), а протягом кількох наступних днів грабували землі Ероглен (*Eroglen*), Гейсов (*Geysow*), Голантен (*Golanten*), далі рушили на Пастов (*Pastow*), де захопили багато бранців¹⁴⁶. Після цього хрестоносці, напевно, повернулися до Кенігсберга. В листопаді Людвік вже перебував у Бжегу¹⁴⁷.

Розмірковуючи над причинами, що спонукали сілезьке дворянство вирушити до Пруссії для участі у *райзах*, слід пригадати, що князі Сілезії ще з часів Генрика Бородатого традиційно підтримували приязні стосунки з Німецьким орденом. Згодом, перебуваючи в політичній орбіті чеського двору, прагнули здобути прихильність та ласку Іоанна Люксембурзького, супроводжуючи свого покровителя під час його військових походів у балтійські землі. Разом з тим, на пруські експедиції Бернарда Свидницького та Болька II Зембицького, Вацлава Легницького та Людвіка Бжезького слід дивитися через призму куртуазії і придворно-рицарської культури того часу, одним з найяскравіших проявів якої були пруські *райзи*.

Важливим джерелом для дослідження проблеми участі європейської знаті у хрестових походах до Пруссії є універсальні гербовники, створені герольдами гостей Ордену, що супроводжували своїх сеньйорів під час їхніх хрестоносних мандрівок. Йдеться, насамперед, про два чудових гербовники, що походять з другої половини XIV ст., – «Wapenboek Gelre» та «Armorial Bellenville». Автором першого був Клаес Гайнен – придворний герольд герцога Гельдерну. Час його створення, як гадають, припав на останню третину XIV ст.¹⁴⁸ Другий – був витвором невідомого голландця і постав між 1355/1360–1380 рр. з доповненнями до 1400 р.¹⁴⁹ За структурою цей гербовник відрізняється від гелдернського. Дослідник і видавець джерела швейцарець Л. Жек'єр розділив його на окремі ролі¹⁵⁰. Одинадцять з них – це так звані «випадкові ролі», що містять герби, відомості про які автор запозичив від інших герольдів. Вони розміщені на аркушах 55r–72v і поміж іншим репрезентують герби учасників пруських *райзів*. Зустрічаються там і герби польських дворян (ролі III, VII, IX, X, XI). З огляду на майже цілковиту відсутність дат у гербовниках, Л. Жек'єр визначав час написання ролей шляхом співставлення наявних відомостей про кожного власника герба.

Німецький дослідник В. Паравічіні доповнив хронологічну сітку Л. Жек'єра власними уточненнями, що базуються на аналізі рахунків подорожніх видатків графів Голландії, Геннегау, Блуа, герцога австрійського за 30–80-ті роки XIV ст., а також списку гостей, котрі засідали за *mensa honoris* (почесним столом) верховного магістра в Кенігсберзі (1385)¹⁵¹.

¹⁴⁶ Ibid.

¹⁴⁷ GRUZLA J.M. Op. cit.

¹⁴⁸ MIKUCKI S. Rycerstwo słowiańskie w Wapenboek Gelrego // SŻ. – Poznań, 1958. – Т. 3. – С. 103.

¹⁴⁹ JÉQUIER L. L'armorial Bellenville // Cahiers d'Héraldique. – Paris, 1983. – № 5.

¹⁵⁰ Гербова роль (нім. Wappenrolle; фр. rôle d'armes) – традиційна назва пергаментних листів у формі сувоїв із зображенням гербів.

¹⁵¹ PARAVICINI W. Die Preussenreisen des europäischen Adels // HZ. – 1981. – Bd. 232. – Н. 1. – С. 30–32 (прим. 17); EJUSDEM. Heraldische Quellen zur Geschichte der Preußenreisen im 14. Jahrhundert // ОМСТН. – Toruń, 1987. – Т. 4: Werkstatt der mittelalterlichen Ritterorden. Quellenkundliche Probleme und Forschungsmethoden. – С. 112; EJUSDEM. Die Preussenreisen des europäischen Adels... Т. 1. – С. 18–20, 316–334; CDP. – Bd. 4. – № 31.

Хронологію участі польського рицарства в орденських *райзах* свого часу спробували усталити К. Гурський та Я. Пакульський¹⁵² (табл. 1). На їхню думку, роль III (60v–62r) походить з 1378/1379 р.¹⁵³ Знамено св. Георгія, під яким стояли гості Ордену, того разу ніс баннерет Йоганн Банріц де Мюлленарк з герцогства Юліх. Серед учасників походу були й польські рицарі – Ян Кустра з Кшешува, Ясько Білик¹⁵⁴, Сцібор зі Сцібожиць¹⁵⁵, Петро Свинка зі Стшиг¹⁵⁶, Страш з Бялочува¹⁵⁷, Кшеслав з Коцола¹⁵⁸ (?), Рамфольд з Гориня¹⁵⁹, Ульріх Шоф (можливо в поході брав участь ще один Шоф, оскільки маємо зображення двох гербів цього роду)¹⁶⁰, Бернард фон Вільтберг (Вільденберг)¹⁶¹, Ульріх з Бжешча¹⁶² (?), Ян фон Бетшай¹⁶³, а також невстановлений рицар із Сілезії (табл. 2).

Герб сілезького рицаря Яна фон Бужево¹⁶⁴ розміщено в ролі VII (62v–63r), що її В. Паравічіні датував 1380–1381 рр. В статті К. Гурського та Я. Пакульського немає аналізу ролі VII, власне як і ролі XI.

Роль IX (66v–67v) відображає склад учасників зимової *райзи* 1379/1380 р.¹⁶⁵ на чолі з хорунжим Йоганном Кемерером фон Вормсом. Разом з ним у похід вирушили Ян Кустра з Кшешува, Магнус фон Лебен¹⁶⁶, Ян Пілик із Серпця¹⁶⁷, Ясько з Тарнова¹⁶⁸, Кшеслав з Коцола, Сцібор з Оглендува¹⁶⁹ (?), Отто фон Шлібен¹⁷⁰, Іван з Гораю¹⁷¹, Дзерслав Конопка з Кожухова¹⁷², Ян Бужево¹⁷³ (табл. 4).

¹⁵² GÓRSKI K., PAKULSKI J. Udział polaków w krzyżackich rejsach na Litwę w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIV stulecia // ZH. – 1987. – Т. 52. – З. 3. – С. 39–58.

¹⁵³ Ibid. – С. 46.

¹⁵⁴ MIKUCKI S. Op. cit. – С. 114; О. Однороженко відносить Яська Білика до руської шляхти (Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та руських земель Польської Корони XIV–XV ст. – Харків, 2009. – С. 25, 86–88; Його ж. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну: структура та влада. – Київ, 2011. – С. 90–92).

¹⁵⁵ MIKUCKI S. Op. cit. – С. 114.

¹⁵⁶ Ibid. – С. 115.

¹⁵⁷ Ibid.

¹⁵⁸ GÓRSKI K., PAKULSKI J. Op. cit. – С. 49. Пор.: MIKUCKI S. Op. cit. – С. 113 (Імбрам з Плешова).

¹⁵⁹ MIKUCKI S. Op. cit. – С. 117.

¹⁶⁰ Ibid. – С. 109–110, 115; HEYMOWSKI A. Herby polskie w paryskim Armorial Bellenville // SŻ. – Warszawa [etc.], 1990. – Т. 32/33. – С. 118.

¹⁶¹ Ibid. – С. 116; GÓRSKI K., PAKULSKI J. Op. cit. – С. 50.

¹⁶² GÓRSKI K., PAKULSKI J. Op. cit. – С. 52. Пор.: HEYMOWSKI A. Op. cit. – С. 118 (Пшеслав з Гославиць).

¹⁶³ MIKUCKI S. Op. cit. – С. 117.

¹⁶⁴ Ibid. – С. 116.

¹⁶⁵ GÓRSKI K., PAKULSKI J. Op. cit. – С. 46.

¹⁶⁶ MIKUCKI S. Op. cit. – С. 112.

¹⁶⁷ Ibid. – С. 111.

¹⁶⁸ Ibid. – С. 112; GÓRSKI K., PAKULSKI J. Op. cit. – С. 51. Пор.: SUPRUNIUK A. U kresu wypraw krzyżowych. Udział rycerzy i stronników mazowieckich w krzyżackich rejsach na Litwę na podstawie XIV-wiecznych herbarzy zachodnioeuropejskich // Teki Historyczne. – 1994–1995. – Т. 21. – С. 59, 69–70; ЕАДЕМ. О wyprawach do Prus rycerzy polskich i wojnie domowej w Koronie w latach 1382–1385 // ZH. – 2000. – Т. 65. – З. 2. – С. 52; ЕАДЕМ. Szkice o rycerstwie mazowieckim XIV/XV wieku. – Toruń, 2008. – С. 96 (Петро Рпішка з Бедлна і Касок).

¹⁶⁹ MIKUCKI S. Op. cit. – С. 113. Пор.: GÓRSKI K., PAKULSKI J. Op. cit. – С. 51 (Сцібор з Оглендува). Останнє припущення видається нам більш переконливим.

¹⁷⁰ MIKUCKI S. Op. cit. – С. 113.

¹⁷¹ Ibid. – С. 113–114. Іван з Клеця і Гораю був братом Дмитра з Гораю, пана Щебрешина та Божого Дару – придворного вельможі, який обіймав уряди коронного підскарбія, згодом коронного маршалка. Син Івана Горайського – Олександр був учасником Грюнвальдської битви у складі надвірної хоругви та битви біля Коронова 1410 р. Горайські були вихідцями з Русі (див.: MYŚLIŃSKI K. Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce: Dymitr z Goraja (1340–1400). – Lublin, 1981. – С. 53–56; DŁUGOSZ, lib. X/XI. – Р. 89, 158).

¹⁷² GÓRSKI K., PAKULSKI J. Op. cit. – С. 51. Пор.: HEYMOWSKI A. Op. cit. – С. 121 (Пашко з Богорії).

Наступна серія гербів польських та сілезьких дворян розміщена в ролі Х (68r–70r). Серед інсигній гостей Ордену – учасників чергової експедиції проти литовців, покладеної на кінець 1384 р.¹⁷³, – Андрій Решотко зі Скшинська¹⁷⁴, Ян із Плонкова¹⁷⁵, Ян фон Бетшау, Бернард фон Вільтберг, а також двоє незнаних на ім'я рицарів з гербами Правдич та Лещиць (табл. 5).

Роль XI (70v–72v) В. Паравічіні датував 1357–1358 рр.¹⁷⁶ У ній змальовано герби Оттона фон Цешау¹⁷⁷, Івана Кустри, Фрідріха/Бернарда фон Цедліц¹⁷⁸, Абрагама Сохи зі Щитна¹⁷⁹ (табл. 6).

Гербовник Гелре на аркуші 53r містить ще декілька гербів польських рицарів, яких не знаходимо в Беленвільському рукопису, а саме: Бартоша з Веземборга¹⁸⁰, Станіслава з Вроцимовиць¹⁸¹, Яна Корчбока¹⁸². На аркуші 54r розміщені непідписані герби – Яструбець, Лис, Одровонж, Богория, Костеша (табл. 7).

Прикметно, що названі шляхтичі, вкупі з деякими іншими польськими та іноземними дворянами, 1385 р. засідали за почесним столом верховного магістра в Кенігсберзі (табл. 8).

Таблиця 1

Роль	L. Jequier	W. Paravicini	K. Górski, J. Pakulski
III	бл. 1372 Прусський похід	бл. 1350–1374 Прусський похід	1378/1379 Прусський похід
VII	бл. 1380 Турнір (?)	1380–1381 Прусський похід	
IX	бл. 1380 Прусський похід	1379/1381 Прусський похід	1379/1380 Прусський похід
X	бл. 1380 Турнір (?)	1370/1371–1385 Прусський похід	кінець 1384 Прусський похід
XI	бл. 1380 (?)	1357–1358 Прусський похід (Почесний стіл?)	

¹⁷³ GÓRSKI K., PAKULSKI J. Op. cit. – S. 46–47.

¹⁷⁴ Ibid. – S. 54–55.

¹⁷⁵ Ibid. – S. 53. Пор.: SUPRUNIUK A. U kresu wypraw krzyżowych... S. 59, 65–67; ЕАДЕМ. О wyprawach do Prus... S. 53; ЕАДЕМ. Szkice o rycerstwie mazowieckim... S. 97 (Ярослав Богатка з Садлна/Ян з Грабля).

¹⁷⁶ PARAVICINI W. Heraldische Quellen... S. 116–117, 125 (дод. 1).

¹⁷⁷ MIKUCKI S. Op. cit. – S. 111.

¹⁷⁸ Ibid; GÓRSKI K., PAKULSKI J. Op. cit. – S. 55. Пор.: SUPRUNIUK A. О wyprawach do Prus rycerzy polskich... S. 49–50: не виключала, що в поході могли брати участь двоє представників цього роду.

¹⁷⁹ MIKUCKI S. Op. cit. – S. 114–115.

¹⁸⁰ Ibid. – S. 109.

¹⁸¹ О. Однороженко припускає, що *her Staellen van der Wekere / Stask von der Widerkere* міг бути руським рицарем Стецьком (Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства... С. 25; Його ж. Українська (руська) еліта... С. 90–92).

¹⁸² MIKUCKI S. Op. cit. – S. 110; GÓRSKI K., PAKULSKI J. Op. cit. – S. 55.

Таблиця 2						
№	Bellenwille		Gelre		Ідентифікація	Герб
	Роль; арк.	Підпис	№; арк.	Підпис		
1	III 7 (60v 7)	<i>her Koester</i>	520 (53v)	<i>her Coester</i>	Ян Кустра з Кшешува	
2	III 15 (60v 15)	<i>her Belic</i>	527 (53v)	<i>her Belic</i>	Ясько Білик	Корнич
3	III 18 (60v 20)	<i>her Scibort</i>	526 (53v)	<i>her Stibor</i>	Сцібор зі Сцібожиць	Остоя
4	III 19 (60v 19)	<i>her Zwinkiin</i>	530 (54r)	<i>her Wicker</i>	Петро Свинка зі Стшиг	Свинка
5	III 20 (60v 20)	<i>her Stroske</i>	531 (54r)	<i>her Stresk</i>	Страш з Бялочува	Одровонж
6	III 24 (61r 4)	<i>her Tsesseler</i>	522 (53v)	<i>her Ymmerain</i>	Кшеслав з Коцола (?)	Огоньчик
7	III 31 (61r 11)	—	539 (54r)*	<i>Bernt van Wilperg</i> [помилково]	?	Гуска (?)
8	III 33 (61r 13)	<i>Gora</i>	546 (55r)	<i>Rombout Goray</i>	Рамфольд з Гориня	
9 –	III 34 (61r 14), III 37 (61r 18)	<i>die Scaeffe</i> <i>die Scaeffe</i>	511 (53r)	<i>her Uulric Zwaert</i>	Ульріх Шоф	
10	III 43 (61r 23)	<i>Bern van Wilperc</i>	[538 (54r)]	<i>Bernt van Wilperg</i>	Бернард фон Вільтберг (Вільденберг)	
11	III 44 (61r 24)	<i>Ualrich her Pseske</i>	541 (54r)	—	Ульріх з Бжеца (?)	Єліга
12	III 45 (61v 1)	<i>Hans Betskou</i>	547 (55r)	<i>Hans Bitskou</i>	Ян фон Бетшау	

Таблиця 3						
№	Bellenwille		Gelre		Ідентифікація	Герб
	Роль; арк.	Підпис	№; арк.	Підпис		
1	VII 9 (62v 9)	<i>her Hans Pousuwan, pole[n]</i>	544 (54r)	<i>her Hans Bouseway</i>	Ян Бужевої	Бужевої

* Автор «Warenboek Gelre» помилково розмістив підпис з іменем Бернарда фон Вільтберга біля герба Гуска. Насправді йому відповідає герб під № 538.

Таблиця 4						
№	Bellenwille		Gelre		Ідентифікація	Герб
	Роль; арк.	Підпис	№; арк.	Підпис		
1	IX 4 (66v 4)	<i>her Cooste</i>			Ян Кустра з Кшешува	
2	IX 7 (66v 7)	<i>her Magnus</i>	521 (53v)	<i>her Magnus van Luben</i>	Магнус фон Лебен	
3	IX 8 (66v 8)	<i>her Pilic</i>	518 (53v)	<i>her Pylic</i>	Ян Пілік із Серпця	Рогала
4	IX 21 (67r 9)	—	519 (53v)	<i>her Yeskiin</i>	Ясько з Тарнова	Леліва
5	IX 22 (67r 10)	<i>her Tresseler; polen</i>			Кшеслав з Коцола (?)	Огоньчик
6	IX 23 (67r 11)	—	523 (53v)	<i>her Tibier</i>	Сцібор з Оглендува	Правдич
7	IX 24 (67r 12)	<i>Sleden</i>	524 (53v)	<i>her Ot van Slewen</i>	Отто фон Шлібен (?)	
8	IX 25 (67v 1)	<i>her Ywin van Gorc, polen</i>	525 (53v)	<i>her Ywiin van Goray</i>	Іван з Гораю	Корчак
9	IX 29 (67v 5)	—	529 (53v)	<i>her Presesken</i>	Дзерслав (Конопка) з Кожухова	Богория
10	IX 33 (67v 9)	<i>her Hans Pousuwan, polen</i>			Ян Бужевой	Бужевой

Таблиця 5						
№	Bellenwille		Gelre		Ідентифікація	Герб
	Роль; арк.	Підпис	№; арк.	Підпис		
1	X 12 (68r 12)	<i>van Weser; polen</i>			Андрій Решотко зі Скшинська	Лебідь
2	X 16 (68v 4)	—			?	Правдич
3	X 21 (68v 9)	—			?	Лещиць
4	X 23 (68v 11)	—			Ян із Плонкова	Помян
5	X 38 (69v 2)	<i>Hans Bieskou</i>			Ян фон Бетшау	
6	X 48 (69v 12)	—	538 (54r)	<i>Kralic</i>	Бернард фон Вільтберг (?)	

Таблиця 6

Таблиця 6						
Bellenwille			Gelre			
№	Роль; арк.	Підпис	№; арк.	Підпис	Ідентифікація	Герб
1	XI 19 (71r 7)	<i>her Ot van Cessou, polen</i>	515 (53v)	<i>her Otten van Cessou</i>	Оттон фон Цешау	
2	XI 20 (71r 8)	<i>her Coster, polen</i>			Ян Кустра з Кшешува	
3	XI 21 (71r 9)	<i>Vrederic van Cedelist</i>	516 (53v)	<i>her Bernt van Cedelitz</i>	Фрідріх / Бернард фон Цедліц	
4	XI 40 (72r 4)	<i>Sciltou, polen</i>	528 (53v)	<i>her Abraham van Sciltou</i>	Абрагам Соха зі Щитна	Наленч

Таблиця 7

Таблиця 7				
Gelre				
№	№; арк.	Підпис	Ідентифікація	Герб
1	510 (53r)	<i>Bartos van Wesenborch</i>	Бартош з Веземборга	Тур
2	512 (53r)	<i>her Staellen van der Wekere</i>	Станіслав з Вроцимовиць	Голобок
3	514 (53r)	<i>her Jan Cordeboc</i>	Ян Корчбок	
4	535 (54r)	—	?	Яструбець
5	536 (54r)	—	?	Лис
6	537 (54r)	—	?	Одровонж
7	542 (54r)	—	?	Богория
8	544 (54r)	—	?	Костеша

Таблиця 8

Таблиця 8				
Учасники почесного столу в Кенігсберзі (1385)				
№	№ у списку	Підпис	Ідентифікація	Герб
1	(4)	<i>Johann Kordelvok</i>	Ян Корчбок	
2	(5)	<i>Stask von der Widerkere</i>	Станіслав з Вроцимовиць	Голобок
3	(13)	<i>Yan von dem Kampe</i>	Ян з Кемпи	Яструбець (?)
4	(12)	<i>Paske von Rosenov</i>	Пашко з Радзанова	Правдич
5	(14)	<i>Ywan von Gorow</i>	Іван з Гораю	Корчак
6	(16)	<i>Panlik</i>	Ян Пілик із Серпця	Рогала
7	(32)	<i>Saas (Stras?)</i>	Страш з Бялочува	Одровонж
8	(51)	<i>Sessin von der Masow</i>	Сасін з Болькова	Правдич
9	(63)	<i>der Spigel</i>	Ян фон Бетшау	

За нашими підрахунками учасниками орденських *райзів* стали близько 40 рицарів з Мазовії, Сілезії, Добжинської землі, Куявії, Великопольщі та Малопольщі.

На перший погляд, участь польського рицарства в орденських *райзах* на Литву викликає подив, зважаючи на ту конфронтацію, що точилася між обома державами в першій половині XIV ст. Калішський мир 1343 р. припинив війну, але не розв'язав усіх наявних суперечок Польського королівства з Німецьким орденем. Польща не могла змиритися з утратою Східного Помор'я, а її король – Казимир III, усупереч своїм зобов'язанням, продовжував титулуватися «паном і володарем» Поморської землі. Не сприяла покращенню польсько-орденських відносин і торговельна війна (1356), яку Польща розпочала з метою забезпечити місту Кракову вельми прибуткову посередницьку роль у торгівлі Пруссії з Руссю¹⁸³.

Разом з тим, проблеми Корони значно менше цікавили сілезьких і мазовецьких Пястів, що зберігали свою відносну незалежність від польського короля. У відносинах з Орденем вони найчастіше керувалися власними потребами, навіть якщо ті суперечили загальнопольським інтересам.

Мотиви участі польської шляхти у пруських *райзах* є загалом зрозумілими. Дискусійною залишається хронологія. Свого часу В. Паравічіні¹⁸⁴ припустив, що рицарство з Польщі ще за часів Казимира III й аж до коронації Владислава II Ягайла (1386), наслідуючи західноєвропейське дворянство, вирушало до Пруссії на війну з язичниками, котрі до того ж часто дошкуляли Польщі своїми нищівними нападами. К. Гурський та Я. Пакульський, полемізуючи з німецьким дослідником, рішуче заперечили таку можливість¹⁸⁵. На їхню думку, участь поляків в орденських *райзах* стала можливою лише за правління Людовіка Анжуйського та в часи безкоролів'я (1382–1384), коли в Пруссії збиралися прибічники Земовита IV¹⁸⁶. Цей аспект проблеми докладніше розкрила А. Супрунюк, котра вважає, що пруські експедиції були претекстом до зустрічі симпатиків мазовецького Пяста, чия когорта почала формуватися перед 1382 р. Дослідниця зазначила, що це були, переважно, представники родів, котрі не сприймали політику Анжуйської династії та її прибічників – малопольських панів. На сторінках обох гербовників, а також серед гостей-учасників «почесного столу» виступають мазовецькі, малопольські, великопольські, куявські і сілезькі прихильники кандидатури Земовита IV як висуванця на польську корону¹⁸⁷.

Проте аж ніяк не всі поляки – учасники *райзів* – належали до кола поплічників мазовецького Пяста. В гербових ролях розміщені також герби рицарів

¹⁸³ BISKUP M., LABUDA G. Op. cit. – S. 351–352.

¹⁸⁴ PARAVICINI W. Die Preussenreisen... S. 26; EJUSDEM. Die Preussenreisen des europäischen Adels... Tl. 2. – S. 138–139 (розгорнуто).

¹⁸⁵ GÓRSKI K., PAKULSKI J. Op. cit. – S. 40–43.

¹⁸⁶ Ibid. – S. 43–44, 47. Людовік замолоду (1344/1345) й сам був учасником *райзи*. Той вояж до Пруссії виявився доволі затратним для угорського короля, бо під час зупинки у Вроцлаві він примудрився програти в кості 600 гульденів графу Голландії Вільгельму IV (WIGAND. – S. 504; Chronica Olivensis... S. 338; Annalista Torunensis... S. 74; Vita Caroli IV / [vyd. J. Emler] // FRB. – Praha, 1882. – T. 3. – S. 364; PETER SUCHENWIRT'S Werke aus dem XIV. Jahrhundert / [hrsg. von A. Primmiser] . – Wien, 1827. – S. 2).

¹⁸⁷ SUPRUNIUK. A. O wyprawach do Prus rycerzy polskich... S. 42–43.

(Яна Кустри з Кшешува, Яська Білика, Івана з Гораю, Рамфольда з Гориня, Магнуса фон Лебена) з оточення Владислава Опольського, найближчого сподвижника Людовіка Анжуйського, а після його смерті – претендента на польський престол. Опольський князь певний час був опонентом і суперником свого швагра Земовита IV¹⁸⁸. Разом з тим, обидва підтримували приязні стосунки з Німецьким орденом, обоє були його боржниками, бо за потреби охоче заклали йому свої землі¹⁸⁹.

Отже, можна говорити про те, що принаймні в останній третині XIV ст., а подекуди й значно раніше (сілезькі князі) частина польської феодальної знаті активно долучалася до організованого Німецьким орденом хрестоносного руху проти Литви, втіленням якого були пруські *райзи*. Чинники, які впливали на цей процес, були різні: часи безкоролів'я, зміна правлячої династії, відцентрові тенденції в Сілезії та Мазовії. Не меншу роль відіграло також прагнення польської шляхти перебувати в загальному струмені розвитку європейської рицарської культури, переймати її звичаї та наслідувати ідеали.

---

¹⁸⁸ Докладніше про це див.: SPERKA J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą. – Katowice, 2006. – S. 138–140; EJUSDEM. Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, palatyn Węgier i namiestnik Polski. – Kraków, 2012. – S. 140–142.

¹⁸⁹ Потребуючи коштів на ведення війни за корону, Земовит IV разом з братом Янушем I 1382 р. застав Хрестоносцям Візну за 7000 гривень, а 1384 р. – Завкшенську землю за 3600 коп празьких грошей. Згодом, 1397 р., коли вшухли пристрасті змагань за польський престол, мазовецький князь позичив у Марієнбурзі 2000 коп празьких грошей під гарантії застави Плонська, а 1407 р. наново віддав у заставу Ордену Завкше (DUMEK B. Walka Siemowita IV o koronę polską // Rocznik Mazowiecki. – 1999. – Т. 11. – S. 67, 75. Поп.: SUPRUNIUK A. Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1374–1426). Studium o elicie politycznej Mazowsza na przełomie XIV i XV wieku. – Warszawa, 1998. – S. 34, 38, 42–43: пояснювала заставу Візни Ордену бажанням мазовецьких князів забезпечити свої кордони від несподіваних нападів Литви); зі свого боку, опольський князь Владислав задля вирішення фінансових проблем 1391 р. заставив Ордену Злоторію в Добжинській землі за 6632 угорських флорини, а 1393 р. за суму у 50 000 флоринів віддав у заставу Хрестоносцям усю Добжинську землю. Така політика Владислава Опольського призвела до трьох збройних конфліктів із Коронаю, що тривали в 1391, 1393–1394, 1396 рр. і скінчилися його цілковитою поразкою (див.: SPERKA J. Wojny Władysława Jagiełły z księciem opolskim Władysławem (1391–1396). – Wyd. 2. – Wodzisław Śląski, 2011. – S. 23, 44).

Dozgin 4

ПОЛЬСЬКА КОРОНА ТА ОРДЕНСЬКА ПРУССІЯ НА ПОЧАТКУ XV ст.

Нротягом нетривалого одноосібного правління дочки Людовіка Анжуйського – Ядвіги відносини Польського королівства з орденською державою зберігали добросусідський характер. У юної королеви, як і в її батька, не було особистої неприязні до Хрестоносців. Орден, зі свого боку, ставився до Ядвіги з незмінною повагою, вбачаючи в ній свою покровительку¹.

Польсько-литовське порозуміння у Креві (1385), шлюб Ягайла з Ядвігою та його коронування і, зрештою, хрещення Литви докорінно змінили ставлення Ордену до Польщі. З-під його ніг вибивалося ідеологічне підґрунтя для християнізаційної місії в литовському краї, а це означало, що Німецький орден, колись покликаний у Пруссію для боротьби з язичниками, вже не був потрібний на балтійському узбережжі. Орденська верхівка патологічно не сприймала Ягайла-християнина. Коли висланий до Пруссії королівський підскарбій Дмитро з Гораю вручив магістрові Конраду Цельнеру фон Роттенштайну запрошення бути присутнім на хрещенні Ягайла, ба більше, стати хресним батьком литовця, – той навідріз відмовився. Після того, зібравши військо, він удерся в Литву².

Кревський акт у його правовому значенні передбачав безпосередню інкорпорацію земель Великого князівства Литовського до складу Польської Корони³, тому напади Хрестоносців на Литву відтепер могли трактуватися як агресія проти самої Польщі. Але в Марієнбурзі вперто ігнорували факт укладення польсько-литовського союзу, проводячи роздільну політику для обох держав. Разом з тим, міжнародна спільнота загалом схвально поставилася до польських ініціатив щодо хрещення Литви, а надто після того, як 1388 р. у Вільні було засноване Литовське єпископство. Саме тому спершу німецький імператор (1395), а потім і папа (1404) заборонили Хрестоносцям вести війну проти Литви⁴.

Позбавлений політичної підтримки з боку своїх покровителів, Орден заповзвся розладнати унію, граючи на суперечках між лідером литовської опозиції Вітовтом та польським королем Владиславом II Ягайлом. Після невдалої спроби в 1389 р. змістити Ягайлового брата і намісника на Литві Скиргайла Вітовт утік до Хрестоносців. Орден використав цю сприятливу нагоду, щоб розв'язати нову війну проти Великого князівства Литовського нібито в

¹ POSILGE. – S. 370: *Die selige vrowe Hedwig hatte den ordin gar lib und was ym gar eyn genedige vrowe, unde by erim lebin bleib is vruntlich zcwoschin den Polen steen und dem ordin.*

² DŁUGOSZ, lib. X. – P. 156–157.

³ Докладніше про передумови Кревської унії та її засади див.: ŁOWMIANSKI H. *Polityka Jagiellonów / do dr. przygot. K. Pietkiewicz.* – Poznań, 1999. – S. 56–60; МАСАН О. Кревська унія 1385 року: генеза, зміст і значення // Політологічні та соціологічні студії. – Чернівці, 2009. – Т. 8. – С. 105–117.

⁴ CDP. – Bd. 5. – № 137; БОКМАН Х. Указ. соч. – С. 141.

інтересах Вітовта⁵. Військові дії тривали два роки. За цей час війська Ордену двічі облягали Вільно, проте замку не здобули. 5 серпня 1392 р. в Острові король примирився з Вітовтом, призначивши його намісником Литви⁶. Союз з Хрестоносцями було розірвано. Орден, хоч і був розгніваний на Вітовта за його зраду, однак доволі швидко знайшов собі нового союзника в литовсько-руському стані – бунтівного князя Свидригайла, молодшого брата Владислава II Ягайла⁷.

Конфронтація з орденською Пруссією вимотувала сили Великого князівства литовського, а в голові Вітовта саме зажеврила ідея литовської експансії на Схід. 12 жовтня 1398 р. на острові Салін, на річці Німан, було укладено мирний договір, за яким Вітовт обіцяв відступити Ордену Жемайтю; орденський магістр Конрад фон Юнгінген зі свого боку зобов'язався не підтримувати претендента на великокняжий стіл Свидригайла⁸. Салінська угода більше влаштувала Хрестоносців, котрі, підпорядкувавши жемайтійські землі, сподівалися налагодити надійне сполучення з Лівонією, аніж Литву. Орденська політика Вітовта не подобалася ані королю, ані краківським панам.

12 серпня 1399 р. Вітовт зазнав нищівної поразки від татар у битві на річці Ворсклі⁹. Ця невдача не знизила авторитет князя серед вірного йому литовсько-руського боярства. Але під тиском обставин Вітовт був змушений шукати підтримки в Польщі. Результатом тривалих перемовин із краківськими панами та королем Владиславом II Ягайлом стало укладення 18 січня 1401 р. оновленого політичного союзу Польщі та Литви, що в історіографії дістав назву Віленсько-Радомської унії. Нова союзна угода відновлювала державність Великого князівства Литовського. Його землі перестали бути частиною Корони, проте ленна залежність зберігалася. Вітовт ставав навечно великим князем литовським, Ягайло ж залишався найвищим князем; до нього мала перейти вся повнота влади в Литві після смерті Вітовта. В сфері зовнішньої політики обидві держави ставали на шлях спільної боротьби проти Хрестоносців.

Своєрідним яблуком розбрату між Польським королівством та Німецьким орденом стала Добжинська земля, що її князь Владислав Опольський свого часу отримав у лен від Людовіка Анжуйського, а 1393 р. – заставив Хрестоносцям¹⁰. Польща вважала цей край невід'ємною частиною коронних земель. У середині червня 1397 р. у Влоцлавку відбулася зустріч Ядвіги з верховним магі-

⁵ LOWMIANSKI H. Op.cit. – S. 64.

⁶ DŁUGOSZ, lib. X. – P. 196–197.

⁷ Ibid. – P. 202–204.

⁸ LECU. – Bd. 4. – № 1478.

⁹ У похід проти Тимур-Кутлуга зголосилося й чимало польських рицарів та деякі можновладці, загалом – 400 «списів» (*von Polan IIIIC glesenen*). Майже всі вони полягли на бойовищі. У запеклій битві з кочовиками наклали головами воєвода і каштелян краківський Спитко з Мельштина, плоцький воєвода Абрагам Соха зі Щитна, черський воєвода Ян Пілік із Серпця. У складі Вітовтового війська перебував також загін орденських вояків чисельністю 100 «списів» (*von Pruszyn hundred gleyen*) на чолі з Марквардом фон Зальцбахом, комтуром Рагніта. Більша частина підрозділу загинула, в тому числі 9 рицарів, а з ними й брати Йоганн і Томас Сурвіллі – литовці на службі Ордену. Врятуватися вдалося лише Маркварду фон Зальцбаху та ще двом рицарям (POSILGE. – S. 230; DŁUGOSZ, lib. X. – P. 228; SARNOWSKY J. The Teutonic Order confronts Mongols and Turks // IDEM. On the Military Orders in Medieval Europe: Structures and Perceptions. – Farnham, 2011. – P. 258; МАСАН О. Поділля та Пруссія у XV ст. // Матеріали XI Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 164; WIAŁUŃSKI G. Surwiłowicze. Przykład kariery litwinów w Prusach // Istorijos šaltinių tyrimai. – 2012. – № 4. – S. 20).

¹⁰ Див.: с. 114 (прим. 189).

стром Конрадом фон Юнгінгеном. Польська сторона зажадала від Ордену повернення Добжинської землі. Магістр же, посилаючись на угоду з опольським князем, вимагав спочатку сплатити суму застави – 40 000 флоринів¹¹.

Навесні 1398 р. Ядвіга, перебуваючи в Мазовії, запросила орденського магістра на нову зустріч для обговорення проблеми Добжинської землі. Але той на переговори не прибув, натомість прислав фогта Ляйпе, графа Йоганна фон Сайна. Перетрактації скінчилися нічим. Розлючена непоступливістю Ордену, королева прорекла, що допоки вона жива Орден може почуватися в безпеці, та після її смерті йому не уникнути війни з Польщею¹².

20 травня 1401 р. Вітовт у своєму зверненні до християнських монархів звинуватив Орден у агресивних діях проти охрещеної Литви та в утисках жемайтів, які є частиною литовського народу¹³. Згодом за його підтримки розпочалося антиорденське повстання в Жемайтії. У відповідь Орден у 1402 р. поновив спустошливі напади на литовські землі. Зрештою, в цей конфлікт втрутився папа Боніфаций IX, котрий суворо заборонив Хрестоносцям надалі воювати проти Литви¹⁴. Верховний магістр підкорився волі Римської курії і погодився на мирні переговори.

18–22 травня 1404 р. в єпископському місті Рачонж відбувся з'їзд, на якому були присутні, з однієї сторони, король Владислав II Ягайло та князь Вітовт з литовськими і польськими радниками, з іншої, – магістр Ордену Конрад фон Юнгінген зі своїми комтурами. Після кількадечних перемовин було укладено договір, за яким Жемайтія поверталася Хрестоносцям, як уже раніше було погоджено, причому місцеві нобілі зобов'язувалися передати Ордену своїх синів у заручники та заприсягнути йому на вірність. Польський король набував право викупити у Хрестоносців Добжинську землю за 40 000 флоринів. Обидві сторони домовилися звільнити всіх полонених, а також не прихищати вигнанців та перебіжчиків¹⁵.

Подальші події засвідчили, що стан речей був геть іншим, аніж сподівалися в Марієнбурзі, бо тільки-но Орден розпочав встановлювати свою владу в Жемайтії, то відразу зіткнувся зі спротивом місцевого населення. Щоб, бува, хоч якось дати раду з непокірними жемайтами, верховний магістр неодноразово звертався по збройну допомогу до Вітовта. Так, 1405 р. великий князь литовський зі своїм військом та Хрестоносцями, очолюваними маршалом Ордену – Ульріхом фон Юнгінгеном (згодом верховний магістр), двічі вирушали на жемайтів¹⁶. Попри все, Орден залишався головним ворогом Литви, а допомога, яку надавав йому Вітовт, була ситуативною. Він підтримував Хрестоносців допоки прагнув убезпечити від них західний кордон своєї держави під час реалізації власних політичних намірів на Русі.

¹¹ SZCZUR S. Święta Jadwiga a Zakon krzyżacki // Universitas. – 1998. – № 23: Święta Jadwiga Królowa patronką Europy. – S. 41–42.

¹² CDP. – Bd. 6. – № 64; POSILGE. – S. 218, 370: «Die viele wir lebin, bedarff sich der ordin nicht besorgin, sunder wenne wir tot sin, so habit ir gewislichen kryk mit den Polen». Поп.: DŁUGOSZ, lib. X. – P. 219–221: описує цей інцидент як такий, що відбувся під час особистої зустрічі королеви з верховним магістром у Влоцлавку.

¹³ CEV. – № 238.

¹⁴ Див.: с. 117 (прим. 4).

¹⁵ CEV. – № 283–290; DŁUGOSZ, lib. X. – P. 256–257.

¹⁶ Jučas M. Grunwald 1410 / tłum. z litewsk. J. Jurkiewicz. – Kraków, 2010. – S. 119–120.

1408 року надмірні опади знищили на Литві весняні й осінні посіви збіжжя, що спричинило голод. Навесні 1409 р. польський король на прохання Вітовта розпорядився відправити до Литви двадцять кораблів із зерном. Їхній шлях пролягав по Віслі до Балтійського моря, а звідти – Німаном у литовські землі. В замку Рагніт кораблі були затримані ординськими рицарями за підозрою в перевезенні зброї для язичників. Такі дії викликали невдоволення в Литві, а в Жемайтії стали сигналом для повномасштабного повстання. В серпні 1409 р. на боці повстанців виступив сам Вітовт, що ознаменувало початок війни¹⁷.

Надалі події розвивалися доволі стрімко. 17 липня 1409 р. відбувся генеральний з'їзд польських можновладців у Ленчиці, на якому було вирішено надати допомогу Литві в справі Жемайтії. Після того до Пруссії вирушило посольство на чолі з архієпископом гнєзненським Миколаєм з Курова. На зустрічі з верховним магістром Ульріхом фон Юнгінгеном 1 серпня 1409 р. в Марієнбурзі посла застерegli його від нападу на Литву, бо тоді польський король вдарить на Пруссію. Почувши це, верховний магістр вирішив, що краще нападе на Польщу¹⁸.

За п'ять днів після переговорів в Марієнбурзі, а саме 6 серпня 1409 р., Ульріх фон Юнгінген надіслав польському королю листа про оголошення війни. У ньому магістр пригадував, що часто писав і просив короля (востаннє через його послів), аби той відмовився від підтримки «зради жемайтів» (*den Samayten des voretnisses*), якої допустили проти Ордену і християнства. Однак не міг дочекатися відповіді на те, чи Польща підтримуватиме зрадників. Коли ж Хрестоносці довідалися, що король планує допомагати жемайтам і що віроломство їхнє відбулося за його підтримки, то постановили стати проти нього і проти кожного, хто вважає його за свого володаря, хоч і збираються його застерегти, що він без будь-якого попередження і оголошення зайняв усю землю (Жемайтію) (*went ir uns ane alle bewarunge und unsagung wyn gancz landt habt genomen*)¹⁹.

Владислав II Ягайло отримав це послання 14 серпня, одночасно з тривожними вістями про облогу Хрестоносцями Добжиня. Польща не була готовою до війни, що дало змогу військам Ордену майже безкарно спустошити її прикордонні землі. Після нетривалого опору було здобуто Добжинський замок, зруйновано і розграбовано Липно та Рипін, а після чотирьох днів облоги взято Бобровники. Стурбований раптовим початком війни, король направив до магістра нове посольство на чолі з тим-таки архієпископом гнєзненським, прохаючи укласти перемир'я. Магістр на те відповів, що за завдані повстанням в Жемайтії збитки Орден має отримати компенсацію, тому захоплені прикордонні польські землі лишаються за Орденем, а якщо Польща поступиться ще й Злоторією, буде укладено мир. Посли поверталися ні з чим, а тим часом Хрестоносці рушили на Злоторію і за вісім днів здобули замок²⁰. У той же час комтури Тухеля та Шлохау спустошили Крайну: спалили Семпольно, а також Камінь із замком гнєзненського архієпископа²¹.

¹⁷ Ibid. – S. 126.

¹⁸ Ibid.

¹⁹ NOWAK Z.H. Akt rozpoczynający «Wielką wojnę». List wypowiedni wielkiego mistrza Ulryka von Ungingen z 6 sierpnia 1409 r. // IDEM. Przyczynki źródłowe do historii zakonu krzyżackiego w Prusach / [red. nauk. R. Czaja]. – Toruń, 2011. – S. 29.

²⁰ DŁUGOSZ, lib. X/XI. – P. 30–32; KUCZYŃSKI S. M. Op. cit. – S. 133 (прим. 66).

²¹ POSILGE. – S. 302.

У жовтні сторони все ж погодилися на укладення перемир'я терміном на дев'ять місяців (до 24 червня 1410 р.), а тим часом чеський король Вацлав IV як третейський суддя мав розв'язати їхню суперечку²².

Після з'їзду в Неполомицях, на якому було призначено послів, що у визначений час мали вирушити до Праги, аби там заслухати рішення третейського суду, Владислав II Ягайло наприкінці листопада 1409 р. прибув до Берестя (Бреста-Литовського), де на нього очікував князь Вітовт. Там у присутності одного лише Миколая Тромби, королівського підканцлера, відбулася таємна нарада, на якій було узгоджено план літньої кампанії проти Німецького ордену²³.

15 лютого 1410 р. в Празі чеський монарх оприлюднив суддівське рішення, за яким Польща мала відмовитися від Дрезденка і Сантока²⁴, Литва від Жемайтії, а Орден від Добжинської землі, проте лише після того, як Хрестоносцям буде повернено Жемайтю. Польська делегація запідозрила Вацлава IV у змові з Орденем, а тому відмовилася визнавати його судовий вирок²⁵. Навесні 1410 р. в Польщі та Литві розпочалися заходи з підготовки до війни з Орденем.

24 червня добіг кінця термін перемир'я, а вже 30 червня в районі Червінська в Мазовії коронне військо форсувало Віслу по наведеному мосту з човнів, після чого об'єдналося з литовсько-руськими силами. За тиждень, 9 липня, союзна армія увійшла у пруські землі²⁶. Польсько-литовсько-орденське протистояння невпинно наближалось до свого апогею.

На шляху до Пруссії короля наздогнали послі від угорського короля Сигізмунда Люксембурзького – Миколай з Гари та Сцібор зі Сцібожиць. Вони спробували було схилити Владислава II Ягайла до мирного залагодження конфлікту, той же вбачав запоруку миру в поверненні Добжинської землі Польщі, а Жемайтії – Литві, на що орденський магістр і його оточення ніяк не могли пристати²⁷.

²² DŁUGOSZ, lib. X/XI – P. 33–34.

²³ Ibid. – S. 43–45.

²⁴ Дрезденко і Санток – замки, розташовані на річці Нотець, на прикордонні Великопольщі та Нової марки. Цей край ще з XIII ст. був предметом територіальних суперечок польських князів з бранденбурзькими маркграфами. 1365 р. пани фон Остен, володарі Дрезденка, скориставшись безладдям, що запанувало у цьому регіоні після смерті маркграфа Людвіга II (VI) Віттельсбах, захопили Санток. У пошуках правових шляхів узаконення набутої власності Доброгост фон Остен, 22 липня того ж року, склав ленну присягу польському королю Казимиру III, котрий вже від свого імені передав йому в лен володіння Санток і Дрезденко. 1402 р. ця справа знову стала актуальною для Польщі, з огляду на задум Сигізмунда Люксембурзького віддати в заставу Нову марку Німецькому ордену за 63 200 угорських флоринів. Протести Польщі, а також її спроби за допомогою грошей перетягти на свій бік Ульріха фон Остена, тогочасного власника Дрезденка, успіху не мали, позаяк переможцем у цьому протистоянні вийшов значно заможніший Орден. 1408 р. Хрестоносці остаточно викупили права на Дрезденко за 7750 празьких грошей. Наступного року польська делегація під час переговорів у місті Ельбінг передала Ордену скаргу з 19 пунктів, серед яких були звинувачення в захопленні замків Дрезденка і Сантока – територій, що «одвічно належали до Польської Корони». Насправді згадані замки не мали аж такого значення для Польського королівства. Попри те, що ця контрверсія ніяк не перегукувалася з жемайтійсько-литовськими подіями – причиною вибуху «Великої війни», а також проблемою окупації Добжинської землі – польська сторона все ж винесла її на розгляд третейського суду. Ще раніше справа Дрезденка і Сантока була порушена у відозвах, розісланих від імені польського короля та великого князя литовського до європейських монархів, прелатів, рицарів та городян. Мають рацію ті дослідники, котрі сходяться на думці, що проблема приналежності Дрезденка і Сантока була лише одним з елементів польської пропаганди, зорієнтованої на те, щоб виставити Орден як загарбника (CZAJA R. Santok i Drezdenko w sporze między Zakonem Krzyżackim w Prusach a Królestwem Polskim w XV wieku // Santok i Drzeń w konflikcie polsko-krzyżackim. W 600 rocznicę bitwy pod Grunwaldem. – Gorzów Wielkopolski, 2010. – S. 10–14. Поп.: FENRYCH W. Nowa Marchia w dziejach politycznych Polski w XIII i XIV wieku. – Poznań, 1969. – S. 44–91; CEV. – № 426; DŁUGOSZ, lib. X/XI. – P. 37).

²⁵ DŁUGOSZ, lib. X/XI. – P. 50–53; KUCZYŃSKI S.M. Op. cit. – S. 315–316.

²⁶ Cronica conflictus... S. 17; Ян Длугош подає іншу дату – 9 липня (DŁUGOSZ, lib. X/XI. – P. 70).

²⁷ DŁUGOSZ, lib. X/XI. – P. 68–69, 74–78.

10 липня відбулася чергова нарада очільників польсько-литовсько-руського війська, на якій було ухвалене рішення вдарити на орденську столицю – Марієнбург. Для того, аби досягти цілі, союзникам необхідно було перейти річку Древенцу. Найближчий брід знаходився біля замку Кужентник, куди й повели своє військо Владислав II Ягайло і Вітовт. Однак там на них чекала несподіванка. Ульріх фон Юнгінген, щойно довідався про намір ворога, першим підійшов до Кужентника, виставив заставу й наказав укріпити берег річки частоколом, аби максимально утруднити польсько-литовсько-руському війську переправу. Розуміючи всю складність ситуації й воліючи уникнути неவிправданих утрат, польський король прийняв рішення повернути назад, щоб обійти Древенцу біля її гирла²⁸. 13 липня союзне військо підійшло до орденського міста Гільгенбург і ввечері того ж дня здобуло його, розграбувало й спалило. Під час штурму загинуло багато мирних мешканців, окрім власне захисників міста²⁹.

Уранці 15 липня польсько-литовсько-руське військо з-під Фірціґуфена (неподалік від Гільгенбурга) вирушило через Зеємен у напрямку Мюлена і розмістилося біля села Грюнвальд у лісистій місцевості³⁰.

Отримавши звістку, що ворог взяв штурмом Гільгенбург, магістр 14 липня довгим нічним маршем (бл. 25–30 км) повів Хрестоносців до Танненберга, щоб заступити королю дорогу на Марієнбург. Орденське військо вирушило з Фрегенау, розтягнувшись, посунуло через село Танненберг у південно-західному напрямку й розташувалося на полі між Танненбергом, Грюнвальдом та Людвігсдорфом. Магістр прагнув якнайшвидше розпочати битву на вигідних для себе позиціях, але ініціатива, якою він заволодів у результаті нічного маршу, несподівано вислизнула з його рук, оскільки польське військо, перебуваючи в захищеній місцевості, не квапилося вступати в бій. Суттєвий вплив на перебіг битви, на думку шведського дослідника С. Екдаля, мали погодні умови, а саме місцезнаходження сонця відносно протидіючих армій³¹. Якщо зранку 15 липня сонце було за спиною Ордену, дошкуляючи своїми променями по-

²⁸ Ibid. – P. 73; Cronica conflictus... S. 18–19.

²⁹ Німецький хроніст описав страхітливую картину здобуття міста: «отож король Польщі не наважився [перейти] через Древенцу, і пішов до Гільгенбурга, і захопив усе місто, і спалив його; і вбиті були і старий і молодий, і вчинили язичники велике страхіття, що й не описати, оскверняли церкви, безчестили дівчат та жінок, і відрізали їм груди і знущалися з них, і гнали в рабство» (*also das der konig von Polan nicht torste obir dy Drewantz, und czoch gegen Ilginburg und gewan dy stad obirhaupt, und vorbrante sy; und slugin tot jung und alt und begingen so grosin mort mit dem heyden, das das unsegelech ist, und an kirchin und an juncfrowen und frouwin, dy sy smethin und yn ere broste abesnetin und jemerlichen pynegaten und czu eyginchaft weg lyssin trybin* – POSILGE. – S. 315); Ян Длугош намагався виправдати Владислава II Ягайла тим, що, мовляв, поляки пішли на штурм без його відома, проте в «Хроніці конфлікту» чітко говорить про те, що наказ віддав саме король, пославши на приступ простолоуд: «У надвечір'я доручив здобути назване місто не рицарству своєму, але тільки звичайному людові» (Cronica conflictus... S. 19: *Et circa vesperam civitatem praedictam tantum communi populo et non militiae suae expugnare mandavit*). Свавілля королівського війська в Гільгенбурзі можна порівняти хіба що з різаниною, вчиненою Хрестоносцями після захоплення ними Гданська 1308 р.

³⁰ EKDAHL S. Aufmarsch und Aufstellung der Heere bei Tannenberg/Grunwald (1410). Eine kritische Analyse // Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich. Krajobraz grunwaldzki w dziejach polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości / pod red. J. Gancewskiego. – Olsztyn, 2009. – S. 41; EJUSDEM. Quellenaussagen über die Taktik in der Tannenbergschlacht // Tannenberg-Grunwald-Žalgiris 1410: Krieg und Frieden im späten Mittelalter / hrsg. von W. Parawicini. – Wiesbaden, 2012. – S. 286–288.

³¹ EKDAHL S. Aufmarsch... S. 42–43.

лякам і литовцям, то в обідній час все змінилося. Відтоді сонце стояло на півдні, 59° над горизонтом, і світило точнісінько в обличчя орденських рицарів. Хоча, як вважає С. Екдаль, литовці розпочали бій о 9 год. ранку проти лівого крила Хрестоносців, польський король чекав ще три години, перш ніж послати своїх людей у битву. Рицарство Ордену, продовжує автор, після важкого нічного маршу, знемагаючи від сонячної спеки, було фізично виснажене. Тому магістр, остерігаючись, що під час бою сонце остаточно перейде у невидну для його людей сторону (світитиме в обличчя), завчасно послав два мечі, один – королю Польщі, другий – литовському князю, викликаючи їх на битву³².

До найбільш дискусійних питань «Грюнвальдського циклу» належить проблема чисельності військ протидіючих сторін. З *Анналів* Яна Длугоша дізнаємося, що королівське військо складалося з 50 хоругв, литовське налічувало 40 хоругв. Воїнство Ордену, котре «як рицарською силою, так і кількістю знамен поступалося польському», гуртувалося під 51-м знаменом (!)³³. В іншій його праці – *Banderia Pruthenorum* – містяться кольорові зображення орденських знамен з коментарями, виконані художником Станіславом Дурінком. Для деяких з них навіть подано чисельність «списів»³⁴.

З огляду на те, що бібліографія Грюнвальдської битви є надзвичайно розлогою, вважаємо за доцільне подати лише найбільш акцептовані версії. Свого часу німецький історик Ф. Беннінггофен у статті, присвяченій військовій експедиції Німецького ордену на острів Готланд (1398), встановив чисельність збройних сил Ордену на початок XV ст. Загальна кількість зобов'язаних до військової служби, за його підрахунками, становила 12 961 особу, з яких 9735 осіб могли брати участь у військових походах, решта залишалася для оборони замків³⁵. До цього слід додати найманців, завербованих Орденем на літню кампанію 1410 року. Їх кількість підрахував С. Екдаль на основі аналізу записів, уміщених у так званій Книзі видатків (див. с. 17)³⁶ з 1410–1411 рр. Отож, згідно з цим джерелом, на боці Ордену в Грюнвальдській битві воювало 3712 найманців³⁷. Склавши разом цифри, наведені обома дослідниками, отримуємо суму – 13 447 вояків.

³² Ibid. – S. 44.

³³ DLUGOSZ, lib. X/XI. – P. 88–98. Насправді коронних хоругв було 50. Плутанина виникла через те, що Длугош двічі згадав хоругву князя Сигізмунда Корибутовича, – спочатку під час опису польського війська, а потім ще раз у складі литовсько-руських сил.

³⁴ JANA DLUGOSZA Banderia Pruthenorum... – S. 207, 219, 235, 251, 255, 259; Die «Banderia Pruthenorum» des JAN DLUGOSZ... S. 240, 246, 256, 260, 264, 266, 268:

- знамено рицарів з Рейну і Німеччини = 60 списів;
- знамено рицарів майсенських = 80 списів;
- знамено комтурства і міста Данціга = 100 списів;
- знамено єпископа Ерmlandського = 100 списів
- знамено міста Торна = 80 списів;
- знамено комтурства і замку Данціга друге = 70 списів
- знамено комтурства, замку і міста Меве = 80 списів.

³⁵ BENNINGHOVEN F. Die Gotlandfeldzüge des Deutschen Ordens 1398–1408 // ZfO. – 1964. – Bd. 13. – H. 3. – S. 443.

³⁶ Das Soldbuch des Deutschen Ordens 1410/1411. Die Abrechnungen für die Soldtruppen / mit ergänzenden Quellen bearb. und ed. von S. Ekdahl. – Köln; Wien, 1988. – Tl. 1: Text mit Anhang und Erläuterungen. – 206 s.

³⁷ EKDAHL S. Kilka uwag o Księdze żołdu Zakonu krzyżackiego z okresu «Wielkiej wojny» 1410–1411 // ZH. – 1968. – T. 33. – Z. 3. – S. 118; Das Soldbuch des Deutschen Ordens 1410/1411... – S. 13.

За підрахунками С.М. Кучинського, до орденського війська, що брало участь у битві біля Грюнвальда, входили 21 000 кавалерії, 6000 піхоти і 5000 таборових слуг, загалом же 32 000 люду. Польська Корона, стверджував історик, виставила 18 000 кінноти, 2000 піхоти і до 18 000 слуг. Під литовськими хоругвами зібралося 10 000–11 000. Татарський контингент Джелал ад-Діна становив 1000–2000 вершників³⁸. Висновки Кучинського з невеликим змінами прийняли М. Біскуп³⁹ та М. Ючас⁴⁰.

Згодом археолог і військовий історик А. Надольський розкритикував погляд тих дослідників, які писали про участь піших підрозділів у Грюнвальдській битві, зауваживши, що ці факти не знаходять підтвердження в джерелах. Учений дійшов висновку, що військову потугу обох сторін на грюнвальдському полі репрезентувала (окрім таборових служб і артилерійських підрозділів) винятково кавалерія. А. Надольський, скорегувавши дані Ф. Беннінггофена та С. Екдаля для орденського війська, вивів граничну суму в 15 000 кінноти, тоді як королівську армію обчислив 20 000. Сили Великого князівства Литовського, на думку дослідника, налічували близько 10 000 кавалерії. Підрозділ татар не міг перевищувати 1000 вершників⁴¹.

Основою військової потужності Польського королівства на початку XV ст. залишалося феодальне рицарське ополчення, що вирушало на війну на заклик короля в межах так званого *expeditio generalis* – «загального походу», або «посполитого рушення». Військо ділилося на хоругви, серед яких вирізнялися надвірна, родові та хоругви можновладців. Переважну більшість становили земські хоругви, що формувалися за територіальним принципом⁴². Хоругва складалася з менших тактичних ланок – «списів» (*hasta; lancea*). До кожного такого «списа» входив рицар-списоносець з кількома своїми слугами (зазвичай 2–6 стрільців). Проте, чисельність «списів» не була сталою.

Подібно до польського війська, орденська армія складалася з окремих тактичних бойових одиниць – знамен (*banner*), які формувалися відповідно до територіально-адміністративного поділу, що склався в орденській державі. Під час мобілізаційних заходів комтурства, фогства, міста, а також єпископства були зобов'язані виставляти збройні контингенти⁴³. Екстериторіальний характер мали велике (*magnus*) та мале (*minus*) знамена, що підлягали безпосередньо верховному магістру, а також знамено всього Ордену (*Ordinis totius*), очолюване верховним маршалом⁴⁴.

Окремі підрозділи в обох арміях були сформовані цілком з найманців та гостей. Вони, зокрема, гуртувалися під хоругвою/знаменом св. Георгія⁴⁵.

³⁸ KUCZYŃSKI S.M. Op. cit. – S. 253, 259, 262, 263; EJUSDEM. Spór o Grunwald: rozprawy polemiczne. – Warszawa, 1972. – S. 93–94.

³⁹ BISKUP M., LABUDA G. Op. cit. – S. 364; BISKUP M. Wielka wojna 1409–1411 // BISKUP M., CZAJA R., DŁUGOŁĘCKI W., DYGO M. [etc.]. – Op. cit. – S. 235.

⁴⁰ JUČAS M. Op. cit. – S. 157.

⁴¹ NADOLSKI A. Rozważania o Grunwaldzie... – S. 453–455; EJUSDEM. Grunwald... S. 60, S. 82; EJUSDEM. Grunwald: problemy wybrane. – Wyd. 2. – Wodzisław Śląski [etc.], 2010. – S. 194–195, 120, 123.

⁴² MOSINGIEWICZ K. Chorągwie rodowe i ich dowódcy w bitwie pod Grunwaldem // OMCTH. – Toruń, 1984. – T. 2: Prace z dziejów państwa i Zakonu Krzyżackiego. – S. 124; GINTER K. Udził szlachty polskiej w pospolitym ruszeniu w XIV–XV wieku. Aspekty prawne i stan faktyczny. – Kraków, 2008. – S. 34–39, 65.

⁴³ NADOLSKI A. Grunwald... – S. 45–46.

⁴⁴ Ibid.

⁴⁵ В орденському війську знаменом св. Георгія, до якого входили рицарі з різних куточків Німеччини, командував Кристофер фон Герсдорф, придворний рицар, радник і посол короля Сигізмунда

Прикметним видається те, що в прийдешній війні проти Польщі на бік Німецького ордену зголосилися стати й деякі польські князі. Йдеться про олесницького князя Конрада VII Білого та щецинського – Казимира V. Втім, така обставина лише на перший погляд видається дивною. Адже на той час етнічне походження аж ніяк не було визначальною рисою у формуванні світоглядних уявлень чи політичних орієнтирів, а регіональні інтереси майже повсякчас заступали почуття загальнонаціональної ідеї. До того ж Сілезія та Західне Помор'я здавна перебували в орбіті німецьких культурних впливів, що також позначалося на політичних симпатіях тамтешніх правлячих родів.

Конрад VII прибув на грюнвальдське поле зі своєю хоругвою, яка за орієнтовними підрахунками налічувала близько 90 рицарів, що вкупі з їхніми почта-ми (зброєносцями та слугами) становило 250–300 вояків⁴⁶.

Участь Казимира V в літній кампанії 1410 р. була зумовлена військово-політичними зобов'язаннями його батька – поморсько-щецинського князя Святотора I, котрий, згідно з раніше укладеним договором у Нойштеттіні 20 серпня 1409 р., обіцяв Ордену надати збройну допомогу в його конфлікті з польським королем, великим князем литовським Вітовтом та їхніми союзниками⁴⁷. Казимир V боровся в Грюнвальдській битві на чолі власної хоругви. Про її чисельний склад відомо небагато. У *Хроніці* Томаса Кантцова, поморського автора XVI ст., мовиться, що Святотор вислав до Пруссії свого сина Казимира з 600-ма вершниками і кількома знаменами (загонами) піхоти⁴⁸. В останніх публікаціях наводяться цифри 2000–3000 вояків⁴⁹.

З постаттю Казимира V пов'язана також промовиста історія з мечами, про яку ми побіжно згадували вище. Отож коли Владислав II Ягайло, за словами автора *Хроніки конфлікту*, закінчував «опоясувати» рицарів, з орденського

Люксембурзького (DLUGOSZ, lib. X/XI. – P. 93; Die «Banderia Prutenorum» des JAN DLUGOSZ... S. 92–93, 176; JANA DLUGOSZA Banderia Prutenorum... S. 78–80). Під георгіївською хоругвою у складі польського війська боролися найманці з Чехії та Моравії на чолі з Яном Соколом з Ламберка і Збіславком (ймовірно, Станіславом з Доброї Води) (DLUGOSZ, lib. X/XI. – P. 89).

⁴⁶ BOHM M. Udział Konrada VII Białego księcia oleśnickiego w bitwie pod Grunwaldem // SHW. – Zabrze, 2009. – T. 3. – S. 20–21; EJUSDEM. Konrad VII Biały (ok. 1394–14 lutego 1452). Pan Oleśnicy i Koźła. Książę zapomniany. – Kraków, 2012. – S. 77.

⁴⁷ KWIAKOWSKI K. Książęta pomorscy wobec konfliktu Polski i Litwy z zakonem niemieckim w 1409/1410 roku (przyczynek do uwarunkowań aktywności władczej w późnym średniowieczu) // ZH. – 2014. – T. 79. – Z. 3. – S. 14–15 (прим. 26), 34.

⁴⁸ TOMAS KANTZOW. Pomerania oder Ursprung, Altheit und Geschichte der Völcker un Lande Pomern, Caßuben, Wenden, Stettin, Rhügen: in vierzehn Büchern beschrieben / hrsg. von J. G. L. Kosegarten. – Greiswald, 1816. – Bd. 1. – S. 448: *So schickte hertzog Schwantebor von Stettin seinen sohn hertzog Caßemyr mit 600 pferden und etlichen fenlyn knechten dahin*. З огляду на доволі значний хронологічний розрив між описуваними подіями та працею Томаса Кантцова, вміщені в ній відомості стосовно чисельності контингенту Казимира V потребують додаткового підтвердження іншими джерелами, котрих, однак, не збереглося. Г. Ловмянський послідовно розкрив принцип, яким послуговувався поморський хроніст у своїх обчисленнях, відтак поставив під сумнів їх достовірність (ŁOWMIANSKI H. Początki i rola polityczna zakonów rycerskich nad Bałtykiem w wieku XIII i XIV // IDEM. Prusy – Litwa – Krzyżacy / wyboru dokonał, oprac., wstępem i posł. opatrz. M. Kosman. – Warszawa, 1989. – S. 447).

⁴⁹ BRZUSTOWICZ G.J. O udziale księcia szczecińskiego Kazimierza V w bitwie pod Grunwaldem // PZP. – 2006. – Z. 3. – S. 28–30; RYMAR E. Książęta zachodniopomorscy wobec obronności swego państwa w XII–XVII wieku // Pomorze militarne XII–XXI wiek: materiały z sesji naukowej zorganizowanej 27 listopada 2003 r. w Zamku Książąt Pomorskich: praca zbiorowa. Cz. 1 / pod red. K. Kozłowskiego i E. Rymara. – Szczecin, 2004. – S. 24. Поверховий аналіз залученого авторами джерельного матеріалу, власне як і слабе обґрунтування поданих цифр, викликали справедливую критику з боку інших дослідників (пор.: JÓZWIAK S., KWIAKOWSKI K., SZWEDA A., SZYBKOWSKI S. Op. cit. – S. 357–358 (прим. 619)).

стану прибуло двоє герольдів: один представляв Сигізмунда Люксембурзького⁵⁰, інший – щецинського князя. Вони приїхали, аби вручити польському королю та великому князю два оголені мечі. Ягайло відразу ж розпорядився послати по Вітовта, який саме поривався розпочати битву. Коли литовський князь нарешті з'явився, один з герольдів звернувся до них з такими словами:

«Королю і Вітовте! Магістр та маршал посилають вам ці мечі як допомогу і викликають вас на битву, запитуючи вас про місце бою, щоб його самі ви обрали і про [свій] вибір самі повідомили. І не волійте ховатися в гущавині цього лісу, і не зволікайте з виступом до бою, оскільки жодним чином вам не вдасться уникнути битви»⁵¹.

Сюжет з мечами був добре знаним у країнах Західної Європи рицарським ритуалом. Домовленість про місце і час битви, як писав Й. Хейзінга, «формувало виразну рису в ставленні до війни як до чесного змагання, що водночас слугувало способом для правового вирішення суперечок»⁵².

Утім, епізод із врученням мечів зрештою зіграв злий жарг з Хрестоносцями, позаяк у майбутньому його було використано польською стороною як елемент пропаганди проти Ордену, його дискредитації перед папським двором та європейськими монархами. Власне, так сталося під час розгляду справи Польського королівства і Німецького ордену на Констанцькому соборі (1414–1418), коли польська делегація зачитала свої звинувачення (*Propositio Polonorum contra Ordinem*). Надіслані мечі, а також промова герольдів, висловлена з відчутною зневагою та зверхністю, були представлені поляками як доказ надмірної пихи, а отже, тяжкого гріха. Орденській братії закидалися нехтування миром, жага до конфронтації і проливання християнської крові⁵³.

Владислав II Ягайло і Вітовт, вислухавши послів, узяли мечі зі словами:

«Допомогу Богу приймаємо як найважливішу, так само й ці мечі беремо собі в поміч, і прагнемо з магістром вступити в битву. Й не ховаємося ми в лісах, бо прибули сюди, щоб з вами зітнутися, оскільки не можемо домогтися від вас справедливості. А місце бою віддаємо на волю і ласку Богу»⁵⁴.

⁵⁰ Щоправда, наразі побутує думка, що то міг бути герольд Конрада VII Білого, а плутанина сталася через схожість гербів (чорний орел на жовтому полі) олесницького князя та вікарія імперії. Пор.: BRZUSTOWICZ G. J. Op. cit. – S. 38; JÓZWIĄK S., KWIAKOWSKI K., SZWEDA A., SZYBKOWSKI S. Op. cit. – S. 413.

⁵¹ Cronica conflictus... – S. 23: «*Rex et Vitolde! Magister et marsalcus hos gladios vobis mittunt in subsidium et ad pugnam vos invitant; pro loco vero certaminis vos requirunt, ut ipsum soli eligatis et electum ipsi per vos nuntietis. Nec velitis vos in condenso hujus silvae abscondere, quinimmo ad bellum protinus exire non differatis, quia pugnam nullomodo evadere poteritis*». Пор.: DŁUGOSZ, lib. X/XI. – P. 102.

⁵² Хейзінга Й. Человек играющий: опыт определения игрового элемента культуры / [сост., предисл. и пер. с нидерланд. Д. В. Сильвестрова; коммент., указатель Д. Э. Харитоновича]. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 145–146: автор наводить промовистий приклад про герцога Іоанна III Брабантського, котрий 1332 р. посилає свого герольда з мечем до короля Іоанна Люксембурзького, пропонуючи йому визначити день і місце для битви.

⁵³ ЕКДАHL S. Die Schlacht bei Tannenberg... – S. 211, 216; WENTA J. O dwóch mieczach z bitwy grunwaldskiej // Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiąt rocznicę urodzin / pod. red. Z. H. Nowaka. – Toruń, 1992. – S. 381–388.

⁵⁴ Cronica conflictus... S. 23: «*Auxilium dei principale et hos similiter gladios in subsidium nobis recipimus et cum magistro pugnare volumus. Nec in silvis nos abscondemus, quia hac intentione venimus,*

Після того король виголосив запальну промову до свого рицарства, надихаючи його на прю. Тільки-но закінчив, усі разом заспівали «Богородицю».

Ще раніше битву розпочали литовські легкоозброєні вершники, що їх продовжувач *Хроніки* Йоганна фон Посільге називає язичниками. Польське військо вступило в бій з деяким запізненням⁵⁵. Німецький хроніст з цього приводу, немов нарікаючи, зауважив, що орденські рицарі у відповідний момент не скористалися сприятливою нагодою: «Король послав уперед багато язичників, а поляки були не готові»⁵⁶. Польське військо, вочевидь, ще продовжувало шикуватися, коли литовці, що становили праве крило армії союзників, розпочали наступ. Їм на зустріч ударили загопи лівого крила Ордену під командуванням маршала Фрідріха фон Валленрода, які склалися з добірного рицарства. Зав'язалася жорстока боротьба. Через деякий час⁵⁷, не стримавши натиску ворога, литовці повернули назад.

«Язичники першими вступили в бій і з Божої милості були розбиті, перш ніж кинулися геть. Але потім [їм] на допомогу прийшли поляки, і стала велика битва»⁵⁸.

Ліворуч від них поляки зітнулися з підрозділами великого комтура Куно фон Ліхтенштейна. Ян Длугош, ніби вправляючись у красномовстві, змалював дивовижну картину запеклого протистояння:

«У цей момент обидва війська із сильним вигуком, що його звикли видавати ратоборці, зітнулися посеред рівнини, яка їх розділяла; Хрестоносці марно силкувалися щонайменше двома пострілами з бомбард уразити і

ut vobisquam proeliemur, ex quo vobis aequalitatem habere non possumus. Et locum certaminis divinae voluntati gratiaeque committimus». Пор.: DŁUGOSZ, lib. X/XI. – P. 102.

⁵⁵ Автор «Хроніки конфлікту» у своїй розповіді кілька разів звертається до хронології битви, яка, за його спостереженням, розпочалася за три години до полудня, тобто приблизно о 9:00, і завершилася менш ніж за годину до заходу сонця, тобто близько 19:00 (S. 29: *Inceptum autem erat proelium ante meridiem tribus horis et finitum ante solis occasum una fere hora*). Увесь перебіг битви можна умовно розділити на три фази. Під час першої фази бою відбулося зіткнення людей Вітовта з Хрестоносцями, що закінчилося відступом (маневром?) литовсько-руського війська. Друга фаза розпочалася опівдні зі вступом у битву коронного рицарства. Вона відзначалася найбільш запеклим протистоянням і тривала найдовше – шість годин. У результаті, орденське військо, програвши, відступило до свого табору (S. 27: *Durabat ergo bellum sex horis et demum terga vertunt cruciferi. Illa vice usque ad stationes fugerunt*). Відомо, що литовці та русини першими рушили до бою. За концепцією С. Екдаля це сталося вже о 9 год. ранку, тоді як головні польські сили зволікали з виступом ще три години (див.: с. 123). Окрім астрономічних обсервацій (положення та рух сонця над горизонтом) шведського дослідника, маємо також свідчення орденського хроніста про те, що після першого візуального контакту Хрестоносці, вишикувавшись, ще понад три години очікували битви з ворогом, який знаходився у них перед очима (POSILGE. – S. 316: *Und als sy die vinde ansichtig wordin, besamthin sy sich und hyldin den vinden czu angesichte bobin dry stundin*). Отже, головне, шестигодинне протистояння розгорнулося з 12:00 до 18:00. Після того поляки і литовці кинулися штурмувати ворожий табір, де шукали порятунку вцілілі Хрестоносці. Це була третя, завершальна фаза бою.

⁵⁶ POSILGE. – S. 316: *Der koning schickte dy wyle dy heyden czu dem vorstryte, und dy Polan vorin ungevarnet*.

⁵⁷ У «Хроніці конфлікту» говориться, що це трапилося після годинного ратоборства (S. 26: *per horam proeliantes mutuo inter se plurimi ex utraque parte ceciderunt, ita quod gens Vitoldi ducis cogitur retrocedere*). Цей проміжок часу в одну годину на хронологічній сітці слід розмістити між 12:00 і 13:00, тобто від моменту, коли до бою на лівому фланзі вступило військо короля.

⁵⁸ POSILGE. – S. 316: *Des czoch dy heydinschaft von irstin in den strit; und von den gnadin des herrin wordin sy vor fuse weg geslagin. Und dy Polan qwomen in czu hulfe, und wart eyn grosir stryt*.

розладнати польські зағони, хоч прусське військо понеслося в бій із сильнішим натиском та криком і з вищого місця. [...] [Коли лави зійшлися – пролунав] такий гучний дзвін та гуркіт від трощення списів і зіткнення обладунків, немов падала якась велетенська скеля, і такий голосний брязкіт мечів, що ясно чувся навіть на відстані кількох миль. Нога наступала на ногу, обладунки вдарялися в обладунки і вістря [мечів] прямували в обличчя, [...]»⁵⁹.

Спочатку Хрестоносцям вдалося потіснити королівське військо. Магістр зі своїми людьми тричі з силою пробивався крізь ворогів так, що король уже почав відступати. Впевнені в швидкій перемозі, німці триумфально заспівали «Христос воскрес»⁶⁰. Тоді ж стався один з найбільш драматичних епізодів грюнвальдського бою, коли під натиском орденського рицарства впав великий королівський гонфанон з білим орлом. Ситуацію врятували резервні польські хоругви. Стяг було піднято і встановлено на місце. Після того королівське військо почало брати гору над Орденом.

Частина з тих орденських підрозділів, що раніше кинулися наздоганяти литовців, необачно розладнавши свої шерехи, була раптово відсічена поляками від головних сил, відтак перебіта:

«І тоді вороги, переслідуючи [литовців], вже, було, подумали, що здобули перемогу і розпорошені хибно відійшли від вишикуваних знамен свого війська і від тих, кого [перед тим] примусили до відступу, [самі] почали втікати. В подальшому ж ті, що прагнули повернутися назад, відділені від своїх людей та знамен людьми короля, котрі їхні знамена просто від флангів відскли, або втрапили в неволю, або загинули від меча. Ті ж, котрі [знаходилися] ліворуч від тих, що були відрізані, лишилися живі, повернулися до своїх людей [з] ворожого війська, знову [з ними] об'єднані разом зійшлися з великою хоругвою краківського каштеляна, [з хоругвами] сандомирського воєводи, віленської землі, галицької землі та багатьма іншими хоругвами»⁶¹.

⁵⁹ DLUGOSZ, lib. X/XI. – P. 105: *In ipso autem temporis articulo acies utreque in vallis, que exercitus dividebat, medio, sublato ab utrisque, clamore, quem pugnaturs edere consueverunt, Cruciferis Polonorum acies geminata duntaxat bobmardarum proieccione casso sudore offendere et confundere nitentibus, congesse sunt, quamvis, Pruthenica acies et impetu clamoreque validiori et ex ediciori loco concurrisset in certamen. ... Tantus autem fragor et sonitus aciebus congressis, quasi moles quedam immensa ruinata foret, ex fraccione lancearum et collisione armorum, tam sonorus a gladiis crepitus editus est, ut eciam ab his, qui aliquot milliaria distabant, probe audiretur. Pes insuper pede pressus et armis quaciebantur arma mucronesque in ora dirigebantur.*

⁶⁰ POSILGE. – S. 316: *der meister mit den synen slugin sich drystunt dorch mit macht, und der koning was gewichen, also das dese sungen: «Crist ist enstandin».* З тексту не зовсім зрозуміло, про які саме три магістрові атаки йдеться. А. Надольський вважав, що всі три сутички відбулися раніше (NADOLSKI A. Grunwald: problemu wybrane... S. 188). Білоруський історик Ю. Бохан припустив, що, найімовірніше, йшлося про три прориви орденського війська на різних етапах бою – 1) на початку битви на литовському фланзі; 2) на польському крилі, коли упав великий королівський гонфанон; 3) наприкінці бою, коли резерви Ульріха фон Юнгінгена зайшли в тил полякам (Бохан Ю. Ваяры Грουνвальдскай бітвы. – Мінск, 2010. – С. 196).

⁶¹ Cronica conflictus... – S. 26: *Et ita ipsos insequentes existimabant jam obtinuisse victoriam dispersique hostes ab ipsorum banariis in ordinatione suarum acierum erraverunt et illos, quos retrocedere coegerant, fugere inceperunt. Posmodum autem reverti volentes, a suis hominibus et banariis per homines regis, qui directe banaria ipsorum per latera dividerunt, seclusi aut capti et gladio perempti perierunt. Illi autem, qui de parte laeva illorum, qui divisi fuerunt, remanserant superstites, ad suos homines exercitus hostilis reversi, iterum uniti ad invicem cum banario magno castellani Cracoviensis, palatini Sandomiriensis, terrae Vyelyunensis, terrae Haliciensis et aliis multis banariis convenerunt.*

Цей пассаж з *Хроніки конфлікту* давав підстави припускати, що відступ литовців не був панічною втечею, як писав Длугош, а завчасно спланованим маневром, що його було використано з метою роз'єднати вороже військо і знищити його по частинах.

Однак таке припущення тривалий час не знаходило належної підтримки серед дослідників «Грюнвальда». Неабиякий резонанс у наукових колах викликала знахідка С. Екдаля в орденському архіві в Геттінгені. Йдеться про анонімний лист⁶², ймовірно, когось із поважних гостей Ордену або командирів найманців, до верховного магістра із застереженням на випадок нової війни – суворо заборонити своїм людям розладнувати шиккування знамен у переслідуванні ворога, що вдався до спланованого відступу, як це сталося у «великій битві»⁶³. Схожість описаного в листі випадку з процитованим уривком *Хроніки конфлікту* дозволяє впевненіше говорити про вдаваність відступу литовського війська.

Після кількох годин запеклого ратоборства, Ульріх фон Юнгінген, зібравши до купи усе боездатне рицарство⁶⁴, на чолі 15-ти або 16-ти хоругв рушив до бою, з останніх сил намагаючись запобігти поразці свого Ордену. Але ця атака зазнала невдачі. Хрестоносці ще деякий час чинили опір, але зрештою були розгромлені. Продовжувач *Хроніки* Йоганна фон Посільге з сумом занотував:

«Тоді прийшли його [короля] гості та найманці, перш ніж вони вишикувалися, і зустріли їх [напали на них. – Т. Г.] з одного боку, а язичники – з іншого, і оточили їх, і вбито було магістра і найвищих сановників і чимало братів ордену – усі загинули»⁶⁵.

Ті ж, хто вцілів, відступили до свого табору, зайнявши оборону. Штурм таборових укріплень перетворився на справжнє побоїще. У його вирі загинуло більше орденських вояків, ніж у самій битві. Надвечір усе скінчилося.

Наступного дня король розпорядився відшукати серед полеглих тіло магістра, а коли його знайшли, наказав загорнути в білу тканину й накрити пурпуром. Після того небіжчика поклали на віз і відправили до Марієнбурга⁶⁶. За традицією союзне військо ще три дні перебувало на полі бою, відпочиваючи і збираючи трофеї, а 17 липня вирушило на столицю Ордену.

Битва, що 15 липня 1410 р. відбулася на полях між Грюнвальдом і Танненбергом, була однією з найбільших в історії середньовічної Європи за числом учасників. Кількість полеглих у цьому бою, як свідчать наративи, також була

⁶² EKDAHL S. Die Flucht der Litauer in der Schlacht bei Tannenberg // ZfO. – 1963. – Bd. 12. – H. 1. – S. 11–19.

⁶³ Ibid. – S. 16–17: *Liber her meister, ab is got ffugete, das ir mit euwirn vinden tzu hoffe qwemet, unde ir sult euwir ding bestellen unde schigken ken euwirn vinden, so were unsir ratd, das ir die geste, die ir bey euch hat, die ir dirkennet dortzu tochtig seyn, das ir die dotzu nemet, unde bestellet mit euwirn gebitigern, das die gehorsam seyn wie sie geschigk werden, das sie do bleyben in der schigkunge. Is muchte gesehen, das euwir vinde den uffsatz vorsieh nemen, unde lissen eyne banirh addir tzuw weychin addir fluchtig werden: das were eyn uffsatz do mete sie meynten euwir schigkunge tzurechen, noch deme als die luthen phlegen gerne noch tzu yagen, als ouch geschach in dem grossen streythe.*

⁶⁴ Резерв орденського війська становили як свіжі загони, так і ті, що вже брали участь у битві. Серед них велика і мала хоругви верховного магістра (NADOLSKI A. Grunwald: problemu wybrane... – S. 188).

⁶⁵ POSILGE. – S. 316: *Des quomen syne geste und soldener, als dese nu vormuet worin, und troffin mit yn uff dy syte und dy heydin uf dy ander, und umbgobin sy, und slugin den meister und dy grostin gebiteger und gar vil bruder des ordinis alle tot.*

⁶⁶ Cronica conflictus... – S. 30; DŁUGOSZ, lib. X/XI. – P. 120.

значною. Однак наведені в джерелах цифри суттєво різняться. Така варіативність зумовлена ступенем хронологічної та географічної віддаленості автора джерела від описуваних подій та його поінформованістю. Відкидаючи відверто фантастичні обрахунки, як, наприклад, подані Длугошем 50 000 загиблих Хрестоносців, слід зупинитися на більш реалістичних відомостях. Отож у повідомленні угорських послів Миколая з Гари та Сцібора зі Сцібожиць для Сигізмунда Люксембурзького з серпня 1410 р. мовиться про 8000 полеглих з обох боків (*auf baiden tayln wol achtztawsendt menschen erslagen sind*)⁶⁷. Близькими до реальних слід уважати дані, наведені автором *Анналів св. Хреста*, котрий говорить про 4000 загиблих з обох боків (*ita quod occisi per quatuor miliaria ad omnes partes per campos quasi ligna iacuerint*)⁶⁸. З булли папи Іоанна ХХІІІ від 6 жовтня 1412 р. стає відомо про намір Генріха фон Плауена збудувати каплицю св. Марії на грюнвальдському бойовищі, де поховано тіла 18 000 християн (*ultra decem et octo milia cristifidelium corpora*)⁶⁹. Попри те, що названа цифра була оприлюднена офіційною владою Ордену і стосувалася втрат власне орденського війська, її достовірність є сумнівною хоча б тому, що сили Ордену не могли перевищувати 15 000. С. Екдаль слушно зазначив, що суттєве завищення числа загиблих було одним з елементів орденської пропаганди, спрямованої проти поляків, на яких покладалася провина за смерті стількох християн⁷⁰. Ян Длугош писав про загибель лише 12 знатних рицарів у королівському війську, що, певна річ, не могло відповідати загальним утратам поляків. Убитих з-поміж шерегового воїнства мало бути значно більше, якщо брати до уваги наведені вище свідчення угорських послів та *Анналів св. Хреста*. Прикметно, що й сам Длугош згадує про «багатьох загиблих з обох боків» у бою за хоругву Краківської землі (*inter utrosque certamen et corruentibus hinc inde quam plurimis*)⁷¹; схожі згадки є і в автора *Хроніки конфлікту* (*In quorum congressu bellum gerebatur asperrimum et multi hinc inde ceciderant mortui*)⁷².

Коли 25 липня війська союзників підійшли до столиці Ордену, замок уже підготували до оборони. Напередодні до Марієнбурга прибули 400 моряків (Schiffkinder) з Данціга. Загалом же за стінами твердині зібралось до 4000 воїв⁷³. Оборону замку очолив Генріх фон Плауен (Старший), комтур Швеція, а згодом верховний магістр Ордену. Він заздалегідь наказав спалити місто, оскільки міська забудова могла утруднити оборону замку і стати прихистком для ворога. Лише наступного дня польські хоругви витіснили Хрестоносців зі спаленого міста, примусивши їх до відступу за замкові мури. При цьому частина польських рицарів з великої королівської хоругви і хоругви роду Олесницьких, переслідуючи ворога, ледь не увірвалися в нижній замок. Проте че-

⁶⁷ EKDAHL S. Die Schlacht bei Tannenberg... S. 182.

⁶⁸ Rocznik Świętokrzyski / wyd. A. Rutkowska-Plachcińska // MPH SN. – Kraków, 1996. – Т. 12. – С. 83.

⁶⁹ EKDAHL S. Die Schlacht bei Tannenberg... – S. 191–192, там само посилання на джерела.

⁷⁰ Ibid.

⁷¹ DLUGOSZ, lib. X/XI. – P. 109.

⁷² Cronica conflictus... – S. 27.

⁷³ POSILGE. – S. 320: *Und bynnen desin X tagen wart das hus Marienburg bemannet mit vil gutir rittere und knechtin, dy do soldner worin des ordins und komen worin von dem strite. Dorczu quomen IIIIC schiffkinder von Danczk mie erim harnusch und polaxen, die gar nutcze wordin; also das das hus bemannet wart wol mit IIIIM werhaftigen man, dy do blebin uf dem huse.*

рез свою нерозважливність поляки не скористалися й цією нагодою, втративши будь-яку можливість здобути твердиню в подальшому. Уночі 27 липня Хрестоносці спалили замковий міст.

Під час облоги до Владислава II Ягайла почали прибувати церковні прелати, рицарі й городяни Пруссії, аби запрягнути у вірності новому суверену. Король же роздавав орденські міста та замки в управління своїм намісникам.

Подальша кількатижнева облога Марієнбурга обмежувалася з польського боку обстрілом замкових мурів, що не давало бажаних результатів через невеликий калібр гармат. Окрім того, за весь час облоги союзники не спромоглися здійснити жодного масштабного штурму. Проте одного дня трапилася подія, котра могла змінити все. Оборонці Марієнбурга, зневірені в ефективності подальшої боротьби, спонукали свого очільника розпочати мирні переговори з польським королем. На початку вересня Генріх фон Плауен прибув у королівський табір для зустрічі з Владиславом II Ягайлом. Хрестоносці просили миру, обіцяючи натомість віддати полякам Кульмську та Міхаловську землі, а також Помор'я. Візит Плауена королівські радники сприйняли як прояв слабкості захисників замку, а тому переконали короля відмовитися від запропонованих умов.

Невдовзі в стані обложників почалися проблеми через нестачу провіанту та фуражу, серед людей ширилися хвороби, підупала дисципліна. Тривожна чутка, про те, що до Пруссії морем прибув загін з 500 вояків під проводом ландмаршала Лівонії Бернарда фон Гевельмана, занепокоїла союзників. Лівонці отаборилися біля Кенігсберга. Довідавшись про це, король вислав їм назустріч князя Вітовта з дванадцятьма польськими хоругвами. 8 вересня загопи Вітовта і Бернарда фон Гевельмана зустрілися на річці Пасленці. До битви, однак, не дійшло, – сторони погодилися на перемир'я терміном на 14 днів (до 22 вересня)⁷⁴.

Повернувшись назад, князь Вітовт ще деякий час перебував у таборі, однак через масові спалахи дизентерії в його війську відмовився від продовження облоги і подався зі своїми людьми на Литву⁷⁵. Слідом за литовцями зникли мазовецькі хоругви Януша I та Земовита IV.

З відходом значної частини війська у короля та його оточення з'явилися сумніви щодо доцільності продовження облоги. З кожним днем ці сумніви посилювалися ще й з огляду на те, що добігав кінця термін перемир'я з лівонцями. Зрештою 22 вересня Владислав II Ягайло зняв облогу Марієнбурга і повів своє військо до Польщі.

Проходячи через Кульмську землю, польське рицарство, за наказом короля, штурмом захопило замок Редін, який до того часу ще утримувався Хрестоносцями. Після переправи через річку Древенцу в районі Чехочіна, король, за переказом Длугоша, «розпустив своє військо, дозволивши всім повертатися до свого краю»⁷⁶. Тим часом Орден, оговтавшись від поразки, почав

⁷⁴ KUCZYŃSKI S. M. Wielka wojna... – S. 474–480.

⁷⁵ DŁUGOSZ, lieb. X/XI. – P. 141–142. Краківський канонік недвозначно натякає, що справжня причина несподіваного відходу Вітовта крилася в небажанні князя остаточно знищувати Орден, що призвело б до надмірного посилення Польського королівства, в якому литовський князь убачав загрозу для свого становища.

⁷⁶ DŁUGOSZ, lieb. X/XI. – P. 149.

відвойовувати втрачені території. Для цього було зібрано три нових армії: у Марієнбурзі зосереджувалося тритисячне військо Генріха фон Плауена; загони на чолі з ландмаршалом Лівонії Бернардом фон Гевельманом та комтуром Бальги Конрадом фон Кібургом (близько 2000 вояків) діяли на теренах Кульмської землі; найчисельніше угруповання (до 4000 людей) із завербованих у Німеччині, Чехії та Сілезії найманців перебувало в підпорядкуванні фогта Нової марки Міхаеля Кюхмайстра фон Штернберга. Він мав відвоювати орденське місто Тухель, відтак здобути польські замки Коронова й Бидгощі з подальшим уторгненням на терени Куявії та Великопольщі⁷⁷.

У третій декаді вересня загін Міхаеля Кюхмайстра вирушив з Нової марки на Східне Помор'я, далі через Шлохау та Конітц прибув під Тухель. Городяни впустили Хрестоносців до міста, але в тухельському замку сиділа польська залога на чолі зі старостою Янушем Бжозогловим. Саме він, як гадають, повідомив короля про наміри Хрестоносців удертися до Польщі⁷⁸.

Владислав II Ягайло був заскочений зненацька такою несподіванкою, бо після розпуску війська мав у своєму розпорядженні лише купку придворних рицарів – близько 100 «списів». Призначивши їм за командира надвірного маршалка Петра Недзвидзького, король послав їх до Коронова⁷⁹. Це невеличке містечко лежало на шляху між Тухелем та Бидгощу, тому, щоб запобігти втраті бидгощського замку, слід було дати відсіч Хрестоносцям під Короновим. Довідавшись про те, в якому скрутному становищі перебуває король, йому на допомогу прибув познанський воевода Сендзивой з Отророга з власною хоругвою. Своїх людей прислав також познанський каштелян Доброгост з Шамотул. Одночасно в напрямку Коронова вирушив невеликий загін рицарів з кількох повітів Великопольщі на чолі з Мацеєм з Лабишина. Сукупна чисельність польських сил налічувала трохи більше 2000 вояків⁸⁰.

Коли Міхаель Кюхмайстер дізнався про те, що поляки отаборилися в Короново, поспіхом вирушив проти них на чолі понад тритисячного війська, залишивши для облоги Тухеля 500 воїнів⁸¹. Ранком 10 жовтня Хрестоносці вже були в околицях Коронова. Дорогою їм пощастило захопити в полон двох небажаних польських рицарів Томаша Шелігу з Вжесні, серадзького підкоморія, та Миколая Дембицького, котрим було доручено провадити розвідку. Бранці, однак, не розгубились і під час допиту, як зазначає Длугош, вигадали історію про те, що місто захищає погано організована й недосвідчена залога, яку можна легко здолати⁸². Проте Хрестоносців чекала несподіванка, бо коли вони під'їхали до околиць Коронова, побачили вишикуваних до бою польських рицарів та піхоту, яка боронила міст через річку Брду. Оскільки поляки мали більш вигідне розташування, Міхаель Кюхмайстер вирішив уникнути битви й дав команду про відступ. Поляки кинулися переслідувати ворога, виславши наперед кінних стрільців. Ті, насідаючи на орденське військо, накривали їх зливою стріл:

⁷⁷ SPIERAŁSKI Z. Bitwa pod Koronowem // Bitwa pod Koronowem 10 X 1410. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Bydgoszczy w 550-rocznicę bitwy / [red. nauk. A. Tomczak]. – Bydgoszcz, 1961. – S. 51–52.

⁷⁸ Ibid. – S. 53.

⁷⁹ DLUGOSZ, *lieb.* X/XI. – P. 150.

⁸⁰ Ibid. – P. 151. Див. уточнення: SPIERAŁSKI Z. *Op. cit.* – S. 54 (прим. 31), 57.

⁸¹ SPIERAŁSKI Z. *Op. cit.* – S. 61.

⁸² DLUGOSZ, *lieb.* X/XI. – P. 152.

«[...] стрільці з королівського війська, засипаючи їх [Хрестоносців. – Т. Г.] безліччю стріл, переслідували, ранили і, часто налітаючи на вороже військо, багатьох з них нищили. Коли ж вороги розверталися проти стрільців, пориваючись дати їм відсіч, стрільці під захист своїх клинів поверталися, зводячи нанівець їхній запал, новими нападами ворогам докучали»⁸³.

Поляки переслідували відступаючих на відстані однієї милі, аж поки орденське військо не спинилося поблизу селища Лонськ, що належало до володінь короновського монастиря. Там Хрестоносці, вишикувавшись на одному з пагорбів, вирішили дати бій полякам. Початку битви передував турнірний поєдинок польського рицаря Яна Щицького, герба Долива, із сілезцем Конрадом Немпчем, рицарем Сигізмунда Люксембурзького. Поляк переміг сілезця, скинувши його з коня. Після того розгорівся запеклий бій, у якому жодна зі сторін не могла здобути перевагу:

«Потім обидва війська сходяться, здійнявши по обидва боки гучний крик. [...] З одного й іншого боку боролися з однаковим запалом і такою ж завзятістю протягом декількох годин. Деякий час [результат] бою був певним, [оскільки] боротьба [загонів] з обох боків зрівнювалася завдяки якості людей, рівних за озброєнням, вправністю та відвагою, [...]»⁸⁴.

Так тривало, допоки один з польських рицарів не заволодів орденським знаменом, після чого Хрестоносці кинулися до безладної втечі:

«Але тим часом королівський рицар Ян Нашан з Островця, з роду Топорчиків, скидає з коня ворожого хорунжого і, розмахуючи здобутим ворожим знаменом, до свого сідла його прикріплює, й одразу ж польське військо почало брати гору, вороже ж, огорнуте страхом після втрати стяга, почало слабнути. Після того польське рицарство, сильніше вдаривши на переляканих ворогів, котрі вже схилилися до втечі, тіснить їх у важкій борні, а коли всі ворожі загони повернули назад, то з ласки Божої перемагає все вороже військо [...]»⁸⁵.

Поляки ще довгий час переслідували й нищили втікачів. Саме під час панічного відступу орденське військо, вочевидь, зазнало найбільших утрат. Ян Длугош писав, що в Короновській битві полягло 8000 Хрестоносців⁸⁶; що, однак, слід вважати перебільшенням з огляду на те, що чисельність загону Міхаеля Кюхмайстра не перевищувала 3500 вояків. Разом з тим, за свідченням автора

⁸³ Ibid. – P. 153: sagittarii ex regio exercitu telis frequentibus illos obruunt, infestant, vulnerant et in hostilem exercitum crebra irrupcione insilientes plures de illis prosternunt. Si quando vero hostes in sagitarios ad dimicandum gradum verterent, sagitarii ad cuneos suorum reversi et ab eis tutati impetu eorum frustrato nova irrupcione hostes lacesebant.

⁸⁴ Ibid. – P. 153–154: Acies post hec maximo ab utraque parte clamore sublato congregiuntur. ... utroque exercitu pari anomositate atroci parique marte horis aliquot pugnabatur. Et aliquamdiu prelium dubium fuit, certamenque in parte utraque genus hominum armis probitate et exercitacione par equaverat.

⁸⁵ Ibid. – P. 154–155: Sed interim miles regius Ioannes Naschian de Ostrowcze de Bippenium domo hostilem primipilarium sternit ex equo et hostili vexillio ademto selle sue contorquens illud apponit et illico Polonorum exercitus superiori loco, hostilis vero pavore percussus signo amisso deteriori esse cepit. Polonicus itaque miles gravius in percussos et fugam spectantes invectus gravi hostes cede premit et singulis manipulis hostilibus aversis omnem exercitum hostilem propiciacione Divina vincente.

⁸⁶ Ibid.: octo millia hostium cesa.

Анналив св. Хреста, до полону потрапило близько 300 знатних рицарів⁸⁷. Серед них був також очільник орденського війська Міхаель Кюхмайстер.

Короновська перемога поляків звела нанівець плани Ордену щодо реваншу. Ще не оговтавшись від розгромної поразки біля Грюнвальда, Хрестоносці зазнали чергової невдачі, в результаті якої втратили значну частину військ, зібраних та найнятих з великими зусиллями. Відтоді вже не йшлося про наступальні дії з боку Ордену, який змушений був зосередитися винятково на захисті своїх кордонів.

У перший день лютого 1411 р. в Торні між Польським королівством і державою Німецького ордену було укладено мирний договір, що поклав край «Великій війні». За умовами Торнського трактату:

1) Німецький орден відступав Вітовту і Владиславу II Ягайлу Жемайтю в довічне володіння, але після їхньої смерті ця територія мала знову перейти під владу Хрестоносців;

2) Польському королівству поверталася Добжинська земля;

3) обидві сторони зобов'язувалися повернути одна одній усі захоплені під час війни замки, міста, землі, а також бранців, сплативши за них викуп (в окремому документі верховний магістр обіцяв протягом року виплатити королю 100 000 коп празьких грошей за звільнення заручників і повернення орденських замків);

5) перебіжчикам, за умови їхнього повернення, гарантувалася амністія;

6) Земовит IV, князь мазовецький, отримував заставлену ним раніше Завкшенську землю без сплати компенсації;

7) приналежність замків Дрезденко та Санток виносилися на розгляд арбітражного суду;

8) відновлювалася свобода торгівлі.

Торнський мир став завершальним акордом «Великої війни» 1409–1411 рр. Поразка Німецького ордену в цій війні не означала його повного занепаду, хоча її наслідки були тяжкими для держави Хрестоносців. Головними чинниками, що послаблювали становище Ордену, були:

– криза владно-адміністративного апарату орденської держави (в битві біля Грюнвальда полягла більшість орденських сановників);

– економічний спад (витрати на війну й значні контрибуційні зобов'язання суттєво обмежили фінансові можливості орденської скарбниці);

– зниження рівня військової активності (нищівні поразки знекровили орденську армію, підірвавши її потужність). Разом з тим, Орден не зазнав територіальних втрат, зберігши за собою всі свої землі.

Водночас ноти розчарування лунали в Польському королівстві, адже грюнвальдський тріумф, по суті знівельований торнськими статтями, залишив по собі лише блідий слід здобутої перемоги. Східне Помор'я, Кульмська та Міхаловська землі залишалися в руках Хрестоносців, що в подальшому спричинило нові територіальні суперечки між Польським королівством та державою Німецького ордену в Пруссії.

---

⁸⁷ Rocznik Świętokrzyski... – S. 83–84: *Poloni cum Cruciferis circa castrum claustrum Corunow bellum facerun et Cruciferos vicerunt ipsosque interfecerunt et CCC notabiles captivos ad regem in Wladislaviam adduxerunt.*

ВИСНОВКИ

У першій половині XIII ст. польсько-орденські відносини мали загалом приязний характер, свідченням чого були спільні військові акції проти прусів (похід 1235 р.) та допомога, яку польські князі надавали Хрестоносцям під час поморсько-орденського конфлікту 1236–1253 рр. У другій половині XIII – на початку XIV ст. відносини Ордену з Польщею і його найближчим союзником із династії Пястів – кюявським князем Казимиром поступово погіршувалися. Предметом суперництва стали пруські землі Галіндія та Ятвягія. Результатом кюявсько-орденської конфронтації, що характеризувалася дипломатичним і господарським протистоянням, була відмова Казимира від подальшого проведення «пруської політики». Ще одним чинником, що впливав на розвиток польсько-орденських відносин, було Східне Помор'я. Втручання хрестоносців у поморські справи і, зрештою, анексія Помор'я в 1308–1309 рр. поклали початок довготривалій боротьбі з Польщею, в контексті якої розвивалися польсько-орденські відносини впродовж першої третини XIV ст.

Безпосередньою причиною польсько-орденського конфлікту в першій третині XIV ст. було загарбання орденськими рицарями Поморської землі. Східно-поморська політика стала складовим елементом державотворчої ідеї Ордену. Опанування Східним Помор'ям означало зростання могутності Ордену, що визначалося такими чинниками: економічним (установлення контролю над гирлом Вісли та Гданськом – головним торговим конкурентом орденських міст, зокрема Ельбінга, відкривало нові можливості для торгівлі на Балтиці й сприяло наповненню орденської скарбниці); геополітичним (перехід Помор'я під владу Ордену перетворював його на одного з найвпливовіших суб'єктів північно- та центральноєвропейської політики; водночас позбавляв Польщу виходу до Балтійського моря, що створювало суттєві перешкоди для її економічного розвитку); військовим (підкоривши наприкінці XIII ст. Пруссію, Орден спрямував сили на боротьбу з язичницькою Литвою; приєднання поморських земель єднало кордони орденської держави з німецькими землями імперії, що відкривало шляхи для прибуття запрошених Орденем хрестоносців із Західної Європи). Втрата Помор'я значною мірою гальмувала розпочатий Владиславом Локетком процес консолідації польських земель і перешкождала економічному розвитку Польщі. Війна Локетка з Хрестоносцями, яка точилася в 1327–1332 рр., мала згубні наслідки для його королівства, позаяк не повернула Східне Помор'я Польщі, натомість поставила під загрозу її територіальну цілісність. Польське королівство втратило Добжинську та Кюявську землі. Укладення Калішського миру 1343 р. забезпечило Польщі і Німецькому ордену мирне співіснування до кінця XIV ст.

«Велика війна» 1409–1411 рр. стала другим збройним конфліктом Польщі з Німецьким орденем. Причини конфронтації крилися в укладенні польсько-литовської унії та хрещенні Литви, що завдало відчутного удару по правовому становищу Ордену в Пруссії. Християнізація Великого князівства Литовського позбавляла орденських рицарів ідеологічного підґрунтя для проведення

військово-християнської місії серед литовців. Відтоді зіткнення з Польщею та Литвою ставало неминучим. Ескалація конфлікту вилилася у війну, переможцями з якої вийшли Польща та Литва, тоді як Орден зазнав цілковитої поразки.

Розв'язання суперечок, що точилися між Польщею і Німецьким орденом у XIV – на початку XV ст., відбувалося переважно двома способами: дипломатичним та силовим. Дипломатичний шлях передбачав звернення до третейських судів, що проходили у формі канонічних процесів під керівництвом папи (Іновроцлавсько-Брестський 1320–1321 рр., Варшавський 1339 р.), та міжнародних арбітражів (Вишеградський 1335 р. процес). Силовий шлях урегулювання суперечок означав початок війни. До нього вдавалися зазвичай тоді, коли дипломатичні переговори заходили в глухий кут. *Casus belli* польсько-орденської війни 1327–1332 рр. був значною мірою пов'язаний з невиконанням Орденем рішень Іновроцлавсько-Брестського процесу, тоді як «Велика війна» 1409–1411 р. розгорілася після того, як посольства обох сторін не змогли дійти компромісу.

На завершення слід сказати, що презентована монографія аж ніяк не вичерпує всіх проблем, пов'язаних з дипломатичними та військово-політичними зв'язками Польського королівства з державою Німецького ордену в Пруссії. Окремого дослідження потребує історія розвитку польсько-орденських відносин в постгрюнвальдській період (1411–1525), адже в цей час вони продовжували розвиватися в площині конфронтації, причиною якої була неврегульованість територіальних та політичних питань, що, зрештою, призвело до нових збройних конфліктів.

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКРОЧЕНЬ

НТШ – Наукове товариство імені Шевченка
СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік
УДЖ – Український історичний журнал
ФРН – Федеративна Республіка Німеччина
ВР – Bullarium Poloniae
CDCMG – Codex diplomaticus et Commemorationum Masoviae generalis
CDMP – Codex diplomaticus Maioris Poloniae
CDP – Codex Diplomaticus Prussicus
CDRPMDL – Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lituaniae
CEV – Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lituaniae
FRB – Fontes rerum Bohemicarum
HZ – Historische Zeitschrift
KH – Kwartalnik Historyczny
KMW – Komunikaty Mazursko-Warmieńskie
LECU – Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch
MGH – Monumenta Germaniae Historica
MPH – Monumenta Poloniae Historica
MPV – Monumenta Poloniae Vaticana
ОМСТН – Ordines Militares Colloquia Torunensia Historica
PH – Przegląd Historyczny
PHW – Przegląd Historyczno-Wojskowy
PomUB – Pommersches Urkundenbuch
PrUB – Preußisches Urkundenbuch
PUB – Pommerellisches Urkundenbuch
PZP – Przegląd Zachodniopomorski
QSGDO – Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens
RBM – Regesta Bohemiae et Moraviae
RH – Roczniki Historyczne
SHW – Studia Historyczno-Wojskowe
SRP – Scriptores rerum Prussicarum
SŹ – Studia Źródłoznawcze
TNT – Towarzystwo Naukowe w Toruniu
UBC – Urkundenbuch des Bisthums Culm
VMPL – Vetera monumenta Poloniae et Lituaniae
VNA – Veröffentlichungen der Niedersächsischen Archivverwaltung
ZfO – Zeitschrift für Ostforschung
ZH – Zapiski Historyczne
CDEM – Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. «Великая хроника» о Польше, Руси и их соседях XI–XIII вв. : (перевод и комментарии)/под. ред. В.Л. Янина; [сост. Л.М. Попова, Н.И. Щавелева]. – Москва : Из-во Московского университета, 1987. – 259 с.
2. Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар/за ред. М.Ф. Котляра. – Київ : Наукова думка, 2002. – 400 с.
3. Матузова В.И. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарии / В.И. Матузова, Е.Л. Назарова ; отв. ред. В.Л. Янин. – Москва : Индрик, 2002. – 488 с. – (Древнейшие источники по истории Восточной Европы).
4. Ян Длугош. Грюнвальдская битва / Ян Длугош ; [пер. с латин.], изд. подгот. Г.А. Страгановский [и др.]. – Москва ; Ленинград : Изд-во Акад. наук СССР, 1962. – 214 с. – (Академия наук СССР. Литературные памятники).
5. «Banderia Prutenorum» des Jan Długosz – eine Quelle zur Schlacht bei Tannenberg 1410 / Jan Długosz ; Untersuchungen zu Aufbau, Entstehung und Quellenwert der Handschrift von S. Ekdahl. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1976. – 315 s.
6. Annales Pelplinenses / hrsg. von M. Töppen // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1861. – Bd. 1. – S. 270–271.
7. Annales Pragensis / [ed. R. Köpke] // MGH SS. – Hannoverae : Impensis Bibliopolii Aulici Hahniani, 1851. – T. 9. – P. 169–181.
8. Annales Silesiaci compilati / [wyd. M. Błażowski] // MPH. – Lwów : w Komisie Księgarni Gubrynowicza i Schmidta, 1878. – T. 3. – S. 657–679.
9. Annalista Thorunensis / hrsg. von E. Strehlke // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 57–316.
10. Bericht Hermann von Salza's über die Eroberung Preussens / hrsg. von T. Hirsch // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1874. – Bd. 5. – S. 159–168.
11. Boguphali II episcopi Posnaniensis Chronicon Poloniae cum continuatione Basconis custodis Posnaniensis / [oprac. W. Maciejowski] // MPH. – Lwów : Nakł. Akademii Umiejętności, 1872. – T. 2. – S. 467–598.
12. Bullarium Poloniae / ed. et cur. I. Sułkowska-Kurasiowa, S. Kuraś. – Roma : École Française de Rome, 1982. – T. 2. – 482 s.
13. Canonici Sambiensis epitome gestorum Prussie / hrsg. von M. Töppen // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1861. – Bd. 1. – S. 275–290.
14. Chronica Olivensis. Auctore Stanislao abbate Olivensi / [wyd. W. Kętrzyński] // MPH. – Kraków : Nakł. Akademii Umiejętności, 1893. – T. 6. – S. 310–350.
15. Chronica Poloniae Maioris / recensuit et annotavit B. Kürbis // MPH SN. – Warszawa : PWN, 1970. – T. 8. – 248 s.
16. Codex Diplomaticus et Commemorationum Masoviae Generalis / ed. J. Kochanowski. – Warszawa : Drukiem W. Łazarskiego, 1919. – T. 1. – 573 s.

17. Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae / hrsg. von P. Ritter von Chlumecky. – Brünn : In Commission bei Nitsch & Grosse, 1858. – Bd. 7. – 1006 s.
18. Codex diplomaticus Lithauniae / ed. E. Raczyński. – Wrocław : Sumptibus S. Schletter, 1845. – 399 s.
19. Codex diplomaticus Maioris Poloniae / ed. cura Societatis literariae Poznaniensis. – Poznanie : Sumptibus Bibliothecae Kornicensis, 1878. – T. 2. – 929 p.
20. Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens / hrsg. von J. Voigt. – Königsberg : Gebrüder Bornträger, 1836. – Bd. 1. – 190 s.
21. Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur ältern Geschichte Preussens / hrsg. von J. Voigt. – Königsberg : Gebrüder Bornträger, 1842. – Bd. 2. – 221 s.
22. Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae / [ed. M. Dogiel]. – Vilna : Ex Typographia Regia, 1758. – T. 1. – 623 p.
23. Codex epistolaris saeculi decimi quinti / ed. A. Lewicki. – Cracovie, 1891. – T. 2. – 531 s. – (Monumenta medii aevi historica ; t. 12).
24. Codex epistolaris Vitoldi Magni Ducis Lithuaniae : 1376–1430 / ed. A. Prochaska. – Cracoviae : Sumptibus Academiae Litterarum Cracoviensis, 1882. – 1061 p. – (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia ; t. 6).
25. Cronica conflictus / hrsg. von E. Strehlke // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 434–439.
26. Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410 / wyd. Z. Celichowski. – Poznań : Nakł. Biblioteki Kórnickiej, 1911. – 31 s.
27. Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410 / hrsg. von E. Strehlke // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 434–439.
28. Cronica conflictus Wladislai regis Poloniae cum cruciferis anno Christi 1410 / [wyd. A. Bielowski] // MPH. – Lwów : Nakł. Akademii Umiejętności, 1872. – T. 2. – S. 897–904.
29. Das Soldbuch des Deutschen Ordens 1410/1411. Die Abrechnungen für die Soldtruppen / mit ergänzenden Quellen bearb. und ed. von S. Ekdahl. – Köln ; Wien : Böhlau, 1988. – Tl. 1 : Text mit Anhang und Erläuterungen. – 206 s.
30. Die ältere Chronik und die Schrifttafeln von Oliva / hrsg. von T. Hirsch // SRP. – Leipzig, 1861. – Bd. 1. – S. 669–731.
31. Die ältere Chronik von Oliva / hrsg. von T. Hirsch // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1874. – Bd. 5. – S. 594–624.
32. Die ältere Hochmeisterchronik / hrsg. von M. Töppen // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 540–709.
33. Die Chronik Wigand von Marburg / Wigand von Marburg ; hrsg. von T. Hirsch // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1863. – Bd. 2. – S. 453–662.
34. Die jüngere Hochmeisterchronik / hrsg. von T. Hirsch // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1874. – Bd. 5. – S. 43–148.
35. Ein Fragment der Reimchronik Wigands von Marburg / Wigand von Marburg ; hrsg. von U. Arnold // SRP. – Frankfurt am Main : Minerva-Verlag, 1968. – Bd. 6. – S. 44–49.
36. Forsetzung zu Peter von Dusburgs Chronik von Conrad Bitschin / Conrad Bitschin ; hrsg. von M. Töppen // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 478–518.

37. Hermanni de Wartberge Chronicon Livoniae / Hermannus de Wartberge ; hrsg. von E. Strehlke // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1863. – Bd. 2. – S. 21–116.
38. Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae / Ioannes Dlugossius ; [consilium ed. : S. Budkowa et al. ; commentarium confecit C. Pieradzka]. – Varsaviae : PWN, 1973. – Lib. V/VI. – 431 p.
39. Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae / Ioannes Dlugossius ; [consilium ed. : S. Budkowa et al. ; commentarium confecit C. Pieradzka]. – Varsaviae : PWN, 1975. – Lib. VII/VIII. – 431 p.
40. Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae / Ioannes Dlugossius ; [consilium ed. : I. Garbacik (praeses) et al. ; commentarium confecit C. Pieradzka]. – Varsavie : PWN, 1978. – Lib. IX. – 507 p.
41. Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae / Ioannes Dlugossius ; [consilium ed. : C. Pieradzka (praeses) et al. ; commentarium confecit S. Perzanowski]. – Varsavie : PWN, 1985. – Lib. X. – 443 p.
42. Ioannis Dlugossii Annales seu Cronicae incliti Regni Poloniae / Ioannes Dlugossius ; [consilium ed. : M. Plezia (praeses) etc. ; commentarium confecerunt : C. Baczkowski, F. Sikora]. – Varsavie : Wyd-wo Nauk. PWN, 1997. – Lib. X/XI. – 351 p.
43. Jahrbücher Johannes Lindenblatts oder Chronik Johannes von der Pusilie offizials zu Reisenburg / Johannes von der Pusilie ; [hrsg. von J. Voigt, F.W. Schubert]. – Königsberg : In der Universitäts-Buchhandlung, 1823. – 407 s.
44. Jana Długosza Banderia Prutenorum / wyd. K. Górski. – Warszawa, 1958 : PAN, 1958. – 339 s.
45. Joannis de Czarnkow Chronicon Polonorum / Joannis de Czarnkow ; [oprac. J. Szlachetowski] // MPH. – Lwów : Nakł. Akademii Umiejętności, 1872. – T. 2. – S. 619–756.
46. Johanns von Posilge, Officialis von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen / Johann von Posilge ; hrsg. von E. Strehlke // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1866. – Bd. 3. – S. 78–388.
47. Kronika Jana z Czarnkowa archidyakona gnieźnieńskiego podkanclerzego Królestwa Polskiego (1370–1384) / Jan z Czarnkowa ; [przełożył z łac., wstępem i przypisami uzup. J. Żerbiño]. – Warszawa : Skł. główny w księgarni E. Wendego, 1905. – 196 s.
48. Kronika Oliwska. Źródło do dziejów Pomorza Wschodniego z połowy XIV wieku / tł. D. Pietkiewicz, wstęp i koment. B. Śliwiński. – Malbork : Muzeum Zamkowe w Malborku, 2008. – 155 s.
49. Kurze Preussische Annalen / hrsg. von E. Strehlke // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1863. – Bd. 3. – S. 2–4.
50. Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum / [ed. I. Zakrewski]. – Wyd. 2. – Posnaniae : Sumptibus Bibliothecae Cornicensis, 1890. – T. 1. – 461 s.
51. Lites ac res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum / ed. H. Chłopocka. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich; Wydaw. PAN, 1970. – T. 1. – 134 s.
52. Liv-, Est-, und Curländisches Urkundebuch / hrsg. von F.G. Bunge. – Raval : In Commission bei Kluge und Ströhm, 1859. – Bd. 4. – 948 s.
53. Livländische Reimchronik mit Anmerkungen, Namenverzeichnis und Glossar / hrsg. von L. Meyer. – Paderborn : Druck und Verlag von F. Schöningh, 1877. – 416 s.
54. Monumenta Poloniae Vaticana / ed. I. Ptaśnik. – Cracoviae : Sumptibus Academiae Litterarum Cracoviensis, 1914. – T. 3. – 572 p.

55. Nikolaus von Jeroschin. Die Kronike von Pruzinlant / Nikolaus von Jeroschin ; hrsg. von E. Strehlke // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1861. – Bd. 1. – S. 303–624.
56. Peter von Dusburg. Chronik des Preußenlandes / Peter von Dusburg ; hrsg. von K. Scholz, D. Wojtecki. – Darmstadt : Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1984. – 588 s. – (Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte des Mittelalters ; Bd. 25).
57. Petra Žitavského Kronika Zbraslawská / Petr Žitavský ; vyd. J. Emler // FRB. – Praha : Nákladem Nadání F. Palackého, 1884. – T. 4. – S. 1–337.
58. Petri de Dusburg, Chronicon terrae Prussiae / Petrus de Dusburg ; hrsg. von M. Töppen // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1861. – Bd. 1. – S. 21–219.
59. Piotr z Dusburga. Kronika ziemi Pruskiej / Piotr z Dusburga ; przet. S. Wyszomirski, wstępem i koment. hist. opatrzył J. Wenta. – Toruń : Wydaw. UMK, 2004. – 280 s.
60. Pomerisches Urkundenbuch / hrsg. von R. Klempin. – Stettin : In Commission bei T. von der Nahmer, 1868. – Bd. 1. – 463 s.
61. Pommerellisches Urkundenbuch / hrsg. von vom Westpreussischen Geschichtsverein ; bearb. von M. Perlbach. – Danzig, 1882.– 706 s.
62. Preußisches Urkundenbuch / hrsg. von H. Koeppen. – Marburg : N.G. Elwert Verlag, 1958. – Bd. 3. – Lfg. 2. – 650 s.
63. Preußisches Urkundenbuch / hrsg. von M. Heim und E. Maschke. – Königsberg : In Kommissionverlag : Gräfe und Unzer Verlag, 1932–1939. – Bd. 2. – Lfg. 1–4. – 680 s.
64. Preußisches Urkundenbuch / hrsg. von M. Heim. – Königsberg : Gräfe und Unzer Verlag, 1944. – Bd. 3. – Lfg. 1. – 288 s.
65. Preußisches Urkundenbuch. Politische (allgemeine) Abteilung / hrsg. von A. Seraphim. – Königsberg : Hartungsche Verlagsbruderei, 1909. – Bd. 1. – H. 2. – 723 s.
66. Preußisches Urkundenbuch. Politische Abteilung / hrsg. von A. Philippi, in Verbindung mit [C.P.] Wölky. – Königsberg : Hartungsche Verlagsbruderei, 1882. – Bd. 1. – H. 1. – 240 s.
67. Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae / [ed. J. Emler]. – Pragae : Typis Gregerianis, 1890. – P. 3. – 952 p.
68. Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae / ed. B. Mendl. – Pragae : Typis A. Wiesner, 1928. – P. 6. – F. 1. – 199 p.
69. Rocznik kapituły gnieźnieńskiej / wyd. B. Kürbis // MPH SN. – Warszawa : PWN, 1962. – T. 6. – S. 1–20.
70. Rocznik kapituły poznańskiej / wyd. B. Kürbis // MPH SN. – Warszawa : PWN, 1962. – T. 6. – S. 21–78.
71. Rocznik Świętokrzyski / wyd. A. Rutkowska-Płachcińska // MPH SN. – Kraków : Nakł. Polskiej Akademii Umiejętności, 1996. – T. 12. – 151 s.
72. Rocznik Traski / Traska ; [wyd. A. Bielowski] // MPH. – Lwów : Nakł. Akademii Umiejętności, 1872. – T. 2. – S. 826–861.
73. Tomas Kantzow. Pomerania oder Ursprung, Altheit und Geschichte der Völcker un Lande Pomern, Caßuben, Wenden, Stettin, Rhügen : in vierzehn Büchern beschrieben / Tomas Kantzow ; hrsg. J.G.L. Kosegarten. – Greiswald : In Comission den Ernst Mauritius, 1816. – Bd. 1. – 495 s.
74. Translatio et miracula sanctae Barbarae / hrsg. von M. Töppen // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1863. – Bd. 2. – S. 399–428.

75. Urkundenbuch des Bisthums Culm / hrsg. von C. Woelky. – Danzig : Commissionsverlag von T. Bertling, 1885. – Тl. 1. – 526 s.
76. Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae / ed. A. Theiner. – Romae : Typis Vaticanis, 1860. – Т. 1. – 788 s.
77. Vita Caroli IV / [vyd. J. Emler] // FRB. – Praha, 1882. – Т. 3. – S. 336–417.
78. Zwei Fragmente der Reimchronik Wigands von Marburg / Wigand von Marburg ; hrsg. von T. Hirsch // SRP. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1870. – Bd. 4. – S. 2–8.

Вибрана література

79. Бокман Х. Немецкий Орден : двенадцать глав из его истории / Хартмут Бокман ; [пер., предисл., комент. В.И. Матузовой]. – Москва : Ладомир, 2004. – 273 с.
80. Бохан Ю. Ваяры Грунвальдскай бітвы / Юрий Бохан. – Минск : Беларусь, 2010. – 222 с.
81. Бречкевич М. Святополк, князь Поморский / М. Бречкевич. – Юрьев : Типография К. Маттисена, 1902. – 35 с.
82. Бумблаускас А. Грюнвальдська битва – битва народів / Альфредас Бумблаускас, Ігор Марзалюк, Борис Черкас. – Київ : Балтія-Друк, 2010. – 272 с.
83. Відейко М. Грюнвальд : хоругви зі сходу / Михайло Відейко. – Київ : Наш час, 2010. – 63 с.
84. Войтович Л.В. Тевтонський орден у політиці Галицько-Волинського князівства / Леонтій Вікторович Войтович // УДЖ. – Київ, 2010. – № 6. – С. 4–17.
85. Грушевський М. Історія України-Руси : в 11 т., 12 кн. / Михайло Грушевський ; [редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін.]. – Київ : Наукова думка, 1993. – Т. 3. – 592 с.
86. Грушевський М. Середні віки Європи / Михайло Грушевський. – Київ, [1919]. 150 с.
87. Грушевський М. Хронологія подій Галицько-волинської літописи / М. Грушевський // Записки НТШ. – Львів, 1901. – Т. 41. – С. 1–72.
88. Гудавичюс Э. История Литвы : с древнейших времен до 1596 г. / Эдвардас Гудавичюс ; [пер. с лит. Г.И. Ефремова]. – Москва : Valtrus, 2005. – Т. 1. – 679 с.
89. Зашкільняк Л. Історія Польщі : від найдавніших часів до наших днів / Леонід Опанасович Зашкільняк, Микола Григорович Крикун. – Львів : Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 752 с.
90. Касович А.А. Празднование юбилеев Грюнвальдской битвы в XX веке / А.А. Касович // Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. – Санкт-Петербург : Из-во Санкт-Петербургского гос. ун-та, 2010. – С. 79–90.
91. Контамин Ф. Война в Средние века / Филип Контамин ; [пер. с фр. Ю.П. Малинина и др.]. – Санкт-Петербург : Ювента, 2001. – 416 с.
92. Котов А.С. Культ св. Варвары в Тевтонском ордене : психосоциальная идентичность братии ордена через призму анализа гендерного кода сознания / А.С. Котов // Весник Томского государственного университета. – Томск, 2007. – Вып. 300. – С. 103–107.
93. Майоров О. Коли й від кого князь Данило Романович відібрав Дорогичин? / Олександр Майоров // Княжа доба : історія і культура. – Львів, 2013. – Вип. 7. – С. 187–197.

94. Масан О. Данило Романович і рицарсько-чернечі ордени : проблеми відносин / Олександр Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. – Чернівці, 2008. – Т. 2. – С. 137–149.
95. Масан О. Кресьська унія 1385 року : генеза, зміст і значення // Політологічні та соціологічні студії : зб. наук. праць / Олександр Масан. – Чернівці, 2009. – Т. 8. – С. 105–117.
96. Масан О.М. Добжинський орден (до історії Дорогичинського інциденту 1237 року). [Ч. 1] / О.М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1996. – Вип. 1. – С. 41–52.
97. Масан О.М. Добжинський орден (до історії Дорогичинського інциденту 1237 року). [Ч. 2] / О.М. Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнографії. – Чернівці, 1996. – Вип. 2. – С. 52–62.
98. Масан О.М. Поділля та Пруссія у XV ст. / О.М. Масан // Мат. XI Подільської історико-краснзнавчої конф. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 164–167.
99. Масан О. Німецький Орден у Пруссії і Галицько-Волинське князівство в першій половині XIV ст. : дипломатичні відносини / Олександр Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології : зб. наук. пр. – Чернівці, 2007. – Т. 1. – С. 78–87.
100. Масан О. Русько-молдавський загін в битві під Грюнвальдом (з історії міжнародних зв'язків населення Буковини на початку XV ст.) / Олександр Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2003. – Т. 2. – С. 59–67.
101. Матузова В.И. Видения в литературных памятниках Тевтонского ордена (XIII–XIV вв.) / В.И. Матузова // Древнейшие государства Восточной Европы (2003). – Москва, 2005. – С. 143–150.
102. Матузова В.И. Идеино-теологическая основа «Хроники земли Прусской» Петра из Дусбурга / В.И. Матузова // Древнейшие государства на территории СССР (1982) : материалы и исследования. – Москва, 1984. – С. 152–169.
103. Матузова В.И. К вопросу создания исторической памяти : ранние письменные памятники Тевтонского Ордена в Пруссии / В.И. Матузова // Государство, религия, церковь в России и за рубежом. – Москва, 2010. – № 1. – С. 34–48.
104. Матузова В.И. Крестоносцы в Восточной Европе : крестовые походы в Прибалтику как проблема современной историографии (по материалам зарубежных исследований) / В.И. Матузова // Матузова В.И. Крестоносцы и Русь. Конец XII в. – 1270 г. Тексты, перевод, комментарии / В.И. Матузова, Е.Л. Назарова ; отв. ред. В.Л. Янин. – Москва : Индрик, 2002. – (Древнейшие источники по истории Восточной Европы).
105. Матузова В.И. Создание исторической памяти : ранние исторические сочинения Тевтонского ордена в Пруссии / В.И. Матузова // Древнейшие государства Восточной Европы (2001). – Москва, 2003. – С. 272–277.
106. Матузова В.И. Создание исторической памяти : ранние исторические сочинения Тевтонского ордена в Пруссии / В.И. Матузова // Древнейшие государства Восточной Европы (2001) : материалы и исследования. – Москва, 2003. – С. 272–277.
107. Машке Э. Немецкий Орден / Эрих Машке ; [пер. с нем. В. Соловьевой]. – Санкт-Петербург : Евразия, 2003. – 256 с.
108. Назарова Е.Л. Крестовые походы за р. Нарву в XIII в. : планы и их реализация / Е.Л. Назарова // Метаморфозы истории. – Псков, 2002. – Вип. 2. – С. 21–42.

109. Назарова Е.Л. Крестовый поход на Русь в 1240 г. (организация и планы) / Е.Л. Назарова // Восточная Европа в исторической ретроспективе : к 80-летию В.Т. Пашуто. – Москва : Язык Русской Культуры, 1999. – С. 190–202.
110. Назарова Е.Л. Национально-освободительная борьба ливов в начале XIII в. / Е.Л. Назарова // ВИ. – Москва, 1982. – № 1. – С. 94–107.
111. Однороженко О. Родова геральдика Руського королівства та руських земель Польської Корони XIV–XV ст. / Олег Однороженко. – Харків : [Просвіта], 2009. – 312 с.
112. Однороженко О. Українська (руська) еліта доби Середньовіччя і раннього Модерну : структура та влада / Олег Однороженко. – Київ : Темпора, 2011. – 421 с.
113. Пашуто В.Т. Борьба народов Руси и Восточной Прибалтики против агрессии немецких, шведских и датских феодалов в XIII–XV веках / В.Т. Пашуто // ВИ. – Москва, 1969 – № 6. – С. 112–129 ; № 7. – С. 109–128.
114. Пашуто В.Т. Образование Литовского государства / В.Т. Пашуто. – Москва : Из-во Акад. наук СССР, 1959. – 527 с.
115. Рудь М.О. З історії славістики в Київському університеті : М.В. Бречкевич (1870–1963) / М.О. Рудь // Вісник Київського університету імені Тараса Шевченка. – 1995. – Історія. – Вип. 33. – С. 41–48.
116. Участь рицарів з України у Великій війні 1409–1411 рр. / Олександр Масан // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології. – Чернівці, 2006. – Т. 1. – С. 74–85.
117. Флоря Б.Н. Грюнвальдская битва / Б.Н. Флоря // ВИ. – Москва, 1985. – № 7. – С. 105–112.
118. Хейзинга Й. Человек играющий : опыт определения игрового элемента культуры / Йохан Хейзинга ; [сост., предисл. и пер. с нидерланд. Д.В. Сильвестрова ; коммент., указатель Д.Э. Харитоновича]. – Санкт-Петербург : Изд-во Ивана Лимбаха, 2011. – 409 с.
119. Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского / Ф.М. Шабульдо. – Киев : Наукова думка, 1987. – 181 с.
120. Шаскольский И.П. Борьба Александра Невского против крестоносной агрессии конца 40–50-х гг. XIII в. / И.П. Шаскольский // Исторические записки. – Москва, 1953. – Т. 43. – С. 182–200.
121. Шаскольский И.П. Борьба Руси против крестоносной агрессии на берегах Балтики в XII–XIII вв. / И.П. Шаскольский. – Ленинград : Наука, 1978. – 248 с.
122. Abraham W. Stanowisko Kuryi Papieskiej wobec koronacyi Łokietka / Władysław Abraham // Księga pamiątkowa uniwersytetu Lwowskiego ku uczczeniu pięćsetnej rocznicy fundacyi Jagiellońskiej Uniwersytetu Krakowskiego. – Lwów : Nakl. senatu Uniw. Lwowskiego, 1900. – S. 2–31.
123. Arnold U. Deutschordensgeschichte und deutsch-polnische Schulbuch-gespräche / Udo Arnold // Von Akkon bis Wien. Studien zur Deutschordensgeschichte vom 13. bis 20. Jahrhundert. Festschrift zum 90. Geburtstag von Althochmeister P. Dr. Marian Tumler am 21. Oktober 1977 / [hrsg. von U. Arnold]. – Marburg : N.G. Elwert Verlag, 1978. – S. 344–353. – (QSGDO ; Bd. 20).

124. Arnold U. L'Ordine teutonico. Alle origini dello stato Prussiano / Udo Arnold // *Römische Historische Mitteilungen*. – Wien, 1974. – Bd. 16. – S. 191–204.
125. Arnold U. Luter von Braunschweig // *Die Hochmeister des Deutschen Ordens (1190–1994)* / [hrsg. von U. Arnold]. – Marburg : N.G. Elwert Verlag, 1998. – S. 65–70. – (QSGDO ; Bd. 40).
126. Arnold U. Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica / Udo Arnold // *ZfO*. – Marburg, 1984. – Bd. 33. – H. 2. – S. 244–257.
127. Arnold U. Schulbuchgespräche zwischen der Bundesrepublik Deutschland und der Volksrepublik Polen. Entwicklung – Probleme – Perspektiven / Udo Arnold // *Bundesrepublik Deutschland – Volksrepublik Polen. Bilanz der Beziehungen und Perspektiven ihrer Normalisierung* / hrsg. von H.A. Jacobsen, C.C. Schweitzer, J. Suiek und L. Trzeciakowski. – Frankfurt am Main : Metzner, 1979. – S. 328–364.
128. Barack K.A. Bruchstücke aus Wigand von Marburg Reimchronik / K.A. Barack // *Germania*. – Wien, 1867. – T. 12. – S. 194–206.
129. Benninghoven F. Die Gotlandfeldzüge des Deutschen Ordens 1398–1408 / Friedrich Benninghoven // *ZfO*. – Marburg, 1964. – Bd. 13. – H. 3. – S. 421–477.
130. Białuński G. Surwiłłowie. Przykład kariery litwinów w Prusach / Grzegorz Białuński // *Istorijos šaltinių tyrimai*. – Vilnius, 2012. – № 4. – S. 13–44.
131. Bieniak J. Geneza procesu polsko-krzyżackiego z 1339 roku / Janusz Bieniak // *Acta Universitatis Nicolai Copernici*. – Toruń, 1990. – T. 24. – Ser. Hist. – S. 23–51.
132. Bieniak J. Geneza procesu polsko-krzyżackiego z lat 1320–1321 (inowrocławsko-brzeskiego) / Janusz Bieniak // *Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / pod. red. Z.H. Nowaka. – Toruń : Wydaw. TNT, 1992. – S. 49–60.
133. Bieniak J. Odzyskanie zachodnich Kujaw przez Kazimierza Wielkiego / Janusz Bieniak // *ZH*. – Warszawa ; Poznań, 1974. – T. 39. – Z. 3. – S. 69–97.
134. Bieniak J. Przebieg procesu polsko-krzyżackiego z 1339 roku / Janusz Bieniak // *Pamiętnik biblioteki Kórnickiej*. – Kórnik, 1993. – Z. 23. – S. 5–23.
135. Bieniak J. Wielkopolska, Kujawy, Ziemia Łęczycka i Sieradzka wobec problemu zjednoczenia państwowego w latach 1300–1306 / Janusz Bieniak. – [Wyd. 2]. – Wodzisław Śląski : Templum, 2011. – 282 s.
136. Bieszk K. Walka Zakonu Krzyżackiego z Polską o przynależność kościelną archidjakonatu pomorskiego / Kazimierz Bieszk // *Roczniki TNT*. – Toruń, 1927. – R. 34. – S. 1–53.
137. Biskup M. Analiza bitwy pod Płowcami i jej dziejowego znaczenia / Marian Biskup // *Ziemia Kujawska*. – Inowrocław, 1963. – T. 1. – S. 73–104.
138. Biskup M. Die Geschichte des Deutschen Ordens in Preußen. Wirtschaft – Gesellschaft – Staat – Ideologie / Marian Biskup, Gerard Labuda. – Osnabrück : Fibre Verlag, 2000. – 619 s.
139. Biskup M. Działalność dyplomatyczna Jana Długosza w sprawach pruskich w latach 1464–1466 / Marian Biskup // *Długossiana. Studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza*. – Warszawa : Nakł. Uniw. Jagiellońskiego, 1980. – S. 141–166.
140. Biskup M. Dzieje zakonu krzyżackiego w Prusach. Gospodarka – społeczeństwo – państwo – ideologia / Marian Biskup, Gerard Labuda. – Gdańsk : Wydaw. Morskie, 1986. – 624 s.

141. Biskup M. Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach : władza i społeczeństwo / Marian Biskup, Roman Czaja, Wiesław Długokęcki, Marian Dygo, Sławomir Józwiak, Andrzej Radziwiński, Janusz Tandecki ; red. M. Biskup, R. Czaja. – Warszawa : Wydaw. Nauk. PWN, 2008. – 580 s.
142. Biskup M. Pommern und Pommerellen als Problem der deutsch-polnischen Beziehungen im 14. und 15. Jahrhundert / Marian Biskup // Die Rolle Schlesiens und Pommerns in der Geschichte der deutsch-polnischen Beziehungen im Mittelalter : XII deutsch-polnische Schulbuchkonferenz der Historiker von 5. bis 10. Juni 1979 in Alenstein/Olsztyn (Polen) / hrsg. von. R. Reimenschneider. – Braunschweig, 1980. – S. 143–155. – (Schriftenreihe des Georg-Eckert-Instituts für Internationale Schulbuchforschung ; Bd. 22/3).
143. Biskup M. Rola zakonu krzyżackiego w wiekach XIII–XVI / Marian Biskup // Stosunki polsko-niemieckie w historiografii : studia z dziejów historiografii polskiej i niemieckiej. Cz. 1 / pod red. J. Krasuskiego, G. Labudy, A. W. Walczaka. – Poznań : Instytut Zachodni, 1974. – S. 327–361. – (Studium Niemcoznawcze Instytutu Zachodniego ; Nr. 25).
144. Biskup M. Wojny Polski z Zakonem Krzyżackim (1303–1521) / Marian Biskup. – Gdańsk : Marpress, 1993. – 358 s.
145. Biskup M. Zakon Krzyżacki i jego państwo w Prusach w polskiej historiografii lat trzydziestych XX wieku / Marian Biskup // KMW. – Olsztyn, 1994. – № 2/3. – S. 155–170.
146. Błaszczyk G. Dzieje stosunków polsko-litewskich od czasów najdawniejszych do współczesności / Grzegorz Błaszczyk. – Poznań : Wydaw. Nauk. Uniw. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1998. – T. 1. – 303 s.
147. Bobrzyński M. Jan Długosz : jego życie i stanowisko w piśmiennictwie / M. Bobrzyński, S. Smolka. – Kraków : Wydawnictwo Konstantego hr. Przeździeckiego, 1893. – 336 s.
148. Böhm M. Konrad VII Biały (ok. 1394 – lutego 1452). Pan Oleśnicy i Koźła. Książę zapomniany / Marcin Böhm. – Kraków : Avalon, 2012. – 160 s.
149. Böhm M. Udział Konrada VII Białego księcia oleśnickiego w bitwie pod Grunwaldem / Marcin Böhm // SHW. – Zabrze, 2009. – T. 3. – S. 19–25.
150. Boockmann H. Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte / Hartmut Boockmann. – München : Beck, 1981. – 319 s.
151. Boockmann H. Zakon Krzyżacki. Dwanaście rozdziałów jego historii / Hartmut Boockmann ; [tłum. R. Traba ; przekł. przejrzała W. Lipnik]. – Warszawa : Volumen, 1998. – 395 s.
152. Boockmann H. Preußen, der Deutsche Ritterorden und die Wiederherstellung der Marienburg / Hartmut Boockmann // Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen. – Bad Godesberg : Verlag Wissenschaftliches Archiv, 1967. – S. 547–560. – (QSGDO ; Bd. 1).
153. Brzustowicz G.J. O udziale księcia szczecińskiego Kazimierza V w bitwie pod Grunwaldem / Grzegorz J. Brzustowicz // PZP. – Szczecin, 2006. – Z. 3. – S. 21–45.
154. Buczek K. Geograficzno-historyczne podstawy Prus Wschodnich / Karol Buczek. – Toruń : Instytut Bałtycki, 1936. – 78 s. – (Dzieje Prus Wschodnich ; t. 1, z. 1).
155. Caspar E. Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaates in Preussen / Erich Caspar. – Tübingen : Verlag von J. C. B. Mohr, 1924. – 107 s.

156. Chłopocka H. Losy wyroku wydanego w 1321 r. na procesie polsko-krzyżackim w Inowrocławiu / Helena Chłopocka // RH. – Poznań, 1965. – R. 31. – S. 153–182.
157. Chłopocka H. Procesy Polski z Zakonem Krzyżackim w XIV wieku / H. Chłopocka. – Poznań : PWN, 1967. – 253 s.
158. Chłopocka H. Świadkowie procesu polsko-krzyżackiego z 1339 r. / Helena Chłopocka // Pamiętnik biblioteki Kórnickiej. – Kórnik, 1993. – Z. 23. – S. 23–35.
159. Conrad K. Dietrich von Altenburg (1335–1341) // Die Hochmeister des Deutschen Ordens (1190–1994) / Klaus Conrad ; [hrsg. von U. Arnold]. – Marburg : N.G. Elwert Verlag, 1998. – S. 70–78. – (QSGDO ; Bd. 40).
160. Conrad K. Litauen, der Deutsche Orden und Karl IV. 1352–1360 / Klaus Conrad // ZfO. – Marburg, 1972. – Bd. 21. – H. 1. – S. 20–42.
161. Cram K. Iudicium belli. Zum Rechtscharakter des Krieges im deutschen Mittelalter / Kurt Cram. – Münster ; Köln : Böhlau, 1955. – 231 s. – (Beihefte zum Archiv für Kulturgeschichte ; H. 5).
162. Czaja R. Santok i Drezdenko w sporze między Zakonem Krzyżackim w Prusach a Królestwem Polskim w XV wieku / Roman Czaja // Santok i Drzeń w konflikcie polsko-krzyżackim : w 600 rocznicę bitwy pod Grunwaldem : wydawnictwo konferencyjne 22 czerwca 2010 roku / [red. nac. W. Popek]. – Gorzów Wielkopolski : Muzeum Lubuskie im. Jana Dekerta, 2010. – S. 7–16.
163. Czaplewski P. Co posiadali Krzyżacy na Pomorzu przed jego zajęciem w roku 1308/9? / Paweł Czaplewski // Zapiski TNT. – Toruń, 1936. – T. 10. – № 8. – S. 273–287.
164. Dąbrowski J. Dawne dziejopisarstwo polskie (do roku 1480) / Jan Dąbrowski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydaw. PAN, 1964. – 267 s.
165. Dąbrowski J. Kazimierz Wielki : twórca Korony Królestwa Polskiego / Jan Dąbrowski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydaw. PAN, 1964. – 126 s.
166. Dąbrowski J. Ostatnie lata Ludwika Wielkiego (1370–1382) / Jan Dąbrowski. – [Wyd. 2]. – Kraków : Universitas, 2009. – 359 s.
167. Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart / hrsg. von U. Arnold, M. Biskup. – Marburg : N.G. Elwert Verlag, 1982. – 278 s. – (QSGDO ; Bd. 30).
168. Długopolski E. Władysław Łokietek na tle swoich czasów / Edmund Długopolski. – [Wyd. 2]. – Kraków : Universitatis, 2009. – 392 s.
169. Dorna M. Dwa rzekome dokumenty donacyjne dla Krzyżaków datowane na rok 1230 / Maciej Dorna // Pielgrzymi, pogrobowcy, prebendarze / pod. red. B. Śliwińskiego. – Malbork : Muzeum Zamkowe w Malborku, 2009. – S. 69–92. – (Studia z dziejów średniowiecza ; nr. 15).
170. Dorna M. Nadanie biskupa płockiego Guntera i kapituły płockiej dla zakonu krzyżackiego z 17 marca 1230 roku. Autentyk czy falsyfikat? / Maciej Dorna // RH. – Poznań ; Warszawa, 2009. – R. 75. – S. 43–61.
171. Dorna M. Przywilej kruszewicki Konrada Mazowieckiego z czerwca 1230 roku / Maciej Dorna // ZH. – Toruń, 2008. – T. 73. – Z. 1. – S. 7–35.
172. Dumek B. Walka Siemowita IV o koronę polską / Benon Dumek // Rocznik Mazowiecki. – Warszawa, 1999. – T. 11. – S. 57–82.
173. Dygo M. Studia nad początkami władztwa Zakonu Niemieckiego w Prusach (1226–1259) / Marian Dygo. – Warszawa : Uniw. Warszawski, Instytut Historyczny, 1992. – 408 s.

174. Ekdahl S. Aufmarsch und Aufstellung der Heere bei Tannenberg/Grunwald (1410). Eine kritische Analyse / Sven Ekdahl // Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich. Krajobraz grunwaldzki w dziejach polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości ; pod red. J. Gancewskiego. – Olsztyn : Elset, 2009. – S. 31–104.
175. Ekdahl S. Colloquia Torunensia Historica IV. Anmerkungen zum Tagungsband / Sven Ekdahl // ZfO. – Marburg, 1992. – Bd. 41. – H. 2. – S. 398–409.
176. Ekdahl S. Die Flucht der Litauer in der Schlacht bei Tannenberg / Sven Ekdahl // ZfO. – Marburg, 1963. – Bd. 12. – H. 1. – S. 11–19.
177. Ekdahl S. Die Schlacht bei Tannenberg 1410. Quellenkritische Untersuchungen / Sven Ekdahl. – Berlin : Duncker & Humblot, 1982. – Bd. 1 : Einführung und Quellenlage. – 378 s. – (Berliner Historische Studien ; Bd. 8).
178. Ekdahl S. Grunwald 1410. Studia nad tradycją i źródłami / Sven Ekdahl ; [tł. M. Dorna]. – Kraków : Avalon, 2010. – 349 s.
179. Ekdahl S. Quellenaussagen über die Taktik in der Tannenburgschlacht / Sven Ekdahl // Tannenberg-Grunwald-Žalgiris 1410 : Krieg und Frieden im späten Mittelalter / hrsg von W. Parawicini. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 2012. – S. 285–299. – (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien ; Bd. 26).
180. Ekdahl S. Tannenberg – Grunwald – Žalgiris: eine mittelalterliche Schlacht im Spiegel, deutscher, polnischer und litauischer Denkmäler / Sven Ekdahl // ZfG. – Berlin, 2002. – Bd. 50. – H. 2. – S. 103–118.
181. Fenrych W. Nowa Marchia w dziejach politycznych Polski w XIII i XIV wieku / Wiktor Fenrych. – Zielona Góra ; Poznań : [Wydaw. Poznańskie], 1969. – 111 s.
182. Forstreuter K. Fragen der Mission in Preußen von 1245–1260 / Kurt Forstreuter. – ZfO. – Marburg, 1960. – Bd. 9. – H. 2/3. – S. 250–268.
183. Gawęda S. Ocena niektórych problemów historii ojczystej w «Rocznikach» Jana Długosza / Stanisław Gawęda // Długossiana : studia historyczne w pięćsetlecie śmierci Jana Długosza. – Warszawa : PWN, 1980. – Cz. 1. – S. 181–203.
184. Gieysztor A. Działania wojenne Litwy w roku 1262 i zdobycie Jazdowa / Aleksander Gieysztor // Zeszyty Naukowe Wojskowej Akademii Politycznej. – Warszawa, 1967. – Ser. Hist. – № 15. – S. 5–14.
185. Ginter K. Udział szlachty polskiej w pospolitym ruszeniu w XIV i XV wieku / Karol Ginter. – Kraków : Avalon, 2009. – 428 s.
186. Gładysz M. Zapomniani krzyżowcy : Polska wobec ruchu krucjatowego w XII–XIII wieku / Mikołaj Gładysz. – Warszawa : DiG, 2004. – 373 s.
187. Górski K. L'Ordine teutonico : alle origini dello stato prussiano / Karol Górski ; [trad. di A. Vivanti Salmon]. – Torino : Giulio Einaudi, 1971. – 287 p.
188. Górski K. Państwo Krzyżackie w Prusach / Karol Górski. – Gdańsk ; Bydgoszcz : Instytut Bałtycki, 1946. – 295 s.
189. Górski K. Polemica ad Udo Arnold / Karol Górski // Römische Historische Mitteilungen. – Wien, 1977. – Bd. 19. – S. 179–185.
190. Górski K. Udział Polaków krzyżackich rejsach na Litwę w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych XIV stulecia / Karol Górski, Jan Pakulski // ZH. – Warszawa ; Poznań ; Toruń, 1987. – T. 52. – Z. 3. – S. 39–58.
191. Górski K. Ustrój państwa i Zakonu Krzyżackiego / Karol Górski. – Gdynia : Nakł. Instytutu Bałtyckiego, 1938. – 72 s. – (Dzieje Prus Wschodnich ; t. 1, cz. 8).

192. Górski K. W sprawie włoskiego wydania książki o zakonie krzyżackim i początkach państwa pruskiego / Karol Górski // KMW. – Olsztyn, 1975. – № 4. – S. 521–526.
193. Górski K. Zakon krzyżacki a powstanie państwa pruskiego / Karol Górski. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków ; Gdańsk : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1977. – 245 s.
194. Gruzla J.M. Udział książąt śląskich w rejach krzyżackich na Litwę w XIV wieku / Jarosław M[ariusz] Gruzla // Rocznik Elbląski. – Ebląg, 2002. – № 18. – S. 67–94.
195. Grzegorz M. Komturstwo gniewskie i jego strategiczne znaczenie / Maksymilian Grzegorz. – Bydgoszcz : Akademia Bydgoska, 2003. – 277 s.
196. Grzegorz M. Struktura administracyjna i własnościowa Pomorza Gdańskiego pod rządami Zakonu Krzyżackiego w latach 1309–1454 / Maksymilian Grzegorz. – Warszawa : PWN, 1987. – 201 s.
197. Grzegorz M. Pomorze Gdańskie pod rządami Zakonu krzyżackiego w latach 1308–1466 / Maksymilian Grzegorz. – [Wyd. 2]. – Bydgoszcz : Wydaw. Uniw. Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, 2007. – 268 s.
198. Hakmann J. Ostpreußen und Westpreußen in deutscher und polnischer Sicht. Landeshistorie als beziehungsgeschichtliches Problem / Jörg Hakmann. – Wiesbaden : Harrassowitz Verlag, 1996. – 462 s. – (Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien ; Bd. 3).
199. Heymowski A. Herby polskie w paryskim Armorial Bellenville / Adam Heymowski // SŻ. – Warszawa ; Poznań, 1990. – T. 32/33. – S. 113–127.
200. Hirsch T. Das Kloster Oliva, ein Beitrag zur Geschichte der westpreussischen Bauten / Theodor Hirsch // Neue Preussische Provinzialblätter. – Königsberg, 1850. – Bd. 10. – S. 58–71.
201. Hubatsch W. Eckpfeiler Europas. Probleme des Preußenlandes in geschichtlicher Sicht / Walther Hubatsch. – Heidelberg : Quelle & Meyer, 1953. – 141 s.
202. Hubatsch W. Epochen Politischer Gestaltung in nordostdeutschen Raum von Mittelalter bis zum Mitte des 18 Jahrhunderts / Walther Hubatsch // ZfO. – Marburg, 1966. – Bd. 15. – H. 2. – S. 201–231.
203. Jasienica P. Polska Piastów / Paweł Jasienica. – Wrocław : Ossolineum, 1960. – 390 s.
204. Jasiński K. Pomorsko-krzyżackie układy pokojowe w 1267 i 1268 r. / Kazimierz Jasiński // ZH. – Warszawa ; Poznań ; Toruń, 1982. – R. 47. – Z. 4. – S. 103–115.
205. Jasiński K. Tragedia Rogozińska 1296 r. na tle rywalizacji wielkopolsko-brandenburskiej o Pomorze Gdańskie / Kazimierz Jasiński // ZH. – Warszawa ; Poznań ; Toruń, 1961. – R. 26. – Z. 4. – S. 65–104.
206. Jasiński K. Wojna domowa na Pomorzu Gdańskim w latach 1269/1270–1270 (ze szczególnym uwzględnieniem roli rycerstwa i możnowładztwa) / Kazimierz Jasiński // Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Zbiór studiów / [pod. red. S.K. Kuczyńskiego]. – Warszawa : Wydaw. Nauk. PWN, 1985. – T. 3. – S. 135–187.
207. Jasiński K. Zajęcie Pomorza Gdańskiego przez Krzyżaków w roku 1308–1309 / Kazimierz Jasiński // ZH. – Toruń, 1966. – T. 31. – Z. 3. – S. 7–63.
208. Jasiński K. Zburzenie miasta Gdańska przez zakon krzyżacki w 1308 r. / Kazimierz Jasiński // ZH. – Toruń, 1976. – T. 41. – Z. 3. – S. 25–39.
209. Jasiński T. Bitwa nad jeziorem Rządzkim : przyczynek do dziejów pierwszego powstania pruskiego i wojny Świętopelka z zakonem krzyżackim / Tomasz Jasiński // RH. – Poznań, 1996. – R. 62. – S. 49–71.

210. Jasiński T. *Kruschwitz, Rimini und der Grundlagen des Preußischen Ordenslandes* / Tomasz Jasiński. – Marburg : N.G. Elwert Verlag, 2008. – 161 s. – (QSGDO ; Bd. 63).
211. Jasiński T. *Najstarsze kroniki i roczniki krzyżackie dotyczące Prus* / Tomasz Jasiński. – Poznań : Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1996. – 110 s.
212. Jasiński T. *Okoliczności nadania ziemi Chełmińskiej Krzyżakom w 1228 roku w świetle dokumentu łowickiego* / Tomasz Jasiński // *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / pod. red. Z.H. Nowaka. – Toruń, 1992. – S. 151–163.
213. Jasiński T. *Stosunki śląsko-pruskie i śląsko-krzyżackie w pierwszej połowie XIII wieku* / Tomasz Jasiński // *Ars historica : prace z dziejów powszechnych i Polski*. – Poznań, 1976. – S. 393–403.
214. Jasiński T. *Złota Bulla Fryderyka II dla zakonu krzyżackiego z roku rzekomo 1226* / Tomasz Jasiński // *RH*. – Poznań, 1994. – R. 60. – S. 107–154.
215. Józwiak S. *Wojna Polski i Litwy z zakonem krzyżackim w latach 1409–1411* / Sławomir Józwiak, Krzysztof Kwiatkowski, Adam Szweda, Sobiesław Szybkowski. – Malbork : Muzeum Zamkowe w Malborku, 2010. – 846 s.
216. Jučas M. *Grunwald 1410* / Mečislovas Jučas ; tłum. z litewsk. J. Jurkiewicz. – Kraków : Avalon, 2010. – 261 s.
217. Jurek T. *Dziedzic Królestwa Polskiego książę głogowski Henryk (1274–1309)* / Tomasz Jurek. – [Wyd. 2]. – Kraków : Avalon, 2006. – 337 s.
218. Jurek T. *Potyczka pod Koninem (24 IX 1331 r.)* / Tomasz Jurek // *In tempore belli et pacis. Ludzie – Miejsca – Przedmioty. Księga pamiątkowa dedykowana prof. dr. hab. Janowi Szymczakowi w 65-lecie urodzin i 40-lecie pracy naukowo-dydaktycznej* / pod red. T. Grabarczyka, A. Kowalskiej-Pietrzak, T. Nowaka. – Warszawa : DiG, 2011. – S. 381–390.
219. Jurek T. *Prolog wojny polsko-krzyżackiej w 1327 roku* / Tomasz Jurek // *Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / pod. red. Z.H. Nowaka. – Toruń : Wydaw. TNT, 1992. – S. 165–175.
220. Jurek T. *Radziejowskie pole (27 IX 1331 roku)* / Tomasz Jurek // *Radziejów poprzez stulecia. Materiały sesji naukowej «Radziejów poprzez stulecia» – w 750-lecie nadania praw miejskich dla Radziejowa zorganizowanej 11 maja 2002 r. w Radziejowie* / pod red. D. Karczewskiego. – Włocławek ; Radziejów : Lega, 2002. – S. 104–105.
221. Jurek T. *Uwagi o bitwie pod Płowcami* / Tomasz Jurek // *Ziemia Kujawska*. – Inowrocław, 1993. – T. 9. – S. 77–97.
222. Jusupović A. «*Domus quondam Dobrinensis*». Przyczynek do dziejów templariuszy na ziemiach Konrada Mazowieckiego / Adrian Jusupović // *ZH*. – Toruń, 2006. – T. 71. – Z. 1. – S. 7–18.
223. Kamińska J. *Gdańsk wczesnośredniowieczny w świetle siedmiu lat archeologicznych prac badawczych* / Janina Kamińska // *Rocznik Gdański*. – Gdańsk, 1955. – T. 14. – S. 29–65.
224. Karwasińska J. *Sąsiedztwo kujawsko-krzyżackie : 1235–1243* / Jadwiga Karwasińska. – Warszawa : Tow. Nauk. Warszawskie, 1927. – 226 s.
225. Kętrzyński W. *O dwóch nieznanym historykach polskich* / Wojciech Kętrzyński // *Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej»*. – Lwów, 1886. – R. 14. – № 4. – S. 289–301.

226. Kętrzyński W. O powołaniu Krzyżaków przez ks. Konrada Mazowieckiego / Wojciech Kętrzyński. – Kraków : Nakł. Akademii Umiejętności, 1903. – 106 s.
227. Kętrzyński W. O rocznikach polskich / Wojciech Kętrzyński // Rozprawy Akademii Umiejętności. – Kraków, 1897. – Wyd. Hist.-Fil. – Ser. 2. – T. 9. – S. 164–354.
228. Kłodziński A. Ze studiów krytycznych nad rokiem 1331 / Abdon Kłodziński // KH. – Lwów, 1905. – R. 19. – Z. 1. – S. 30–42.
229. Koczy L. Polityka bałtycka Zakonu Krzyżackiego / Leon Koczy. – Toruń : Skł. gł. Kasa im. Mianowskiego, 1936. – 73 s. – (Dzieje Prus Wschodnich ; t. 1, cz. 5).
230. Köhler G. Die Entwicklung des Kriegswesens und der Kriegsführung in der Ritterzeit von. Mitte des 11. Jahrhunderts bis zu den Hussitenkriegen / Gustav Köhler. – Breslau : Verlag von Wilhelm Koebner, 1886. – Bd. 2. – 800 s.
231. Kostrzak J. III Konferencja «Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica» w Toruniu / Jan Kostrzak // ZH. – Warszawa ; Poznań ; Toruń, 1986. – T. 51. – Z. 3. – S. 214–216.
232. Kowalenko W. Tajny Uniwersytet Ziem Zachodnich. Uniwersytet Poznański / Władysław Kowalenko. – Poznań : Instytut Zachodni, 1961. – 238 s.
233. Krollmann C. Politische Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen / Christian Krollmann. – Königsberg : Gräfe und Unzer, 1932. – 205 s.
234. Kucharski G. Przywilej kruszwicki Konrada Mazowieckiego dla zakonu krzyżackiego z 1230 roku / Gerard Kucharski // ZH. – Toruń, 2000. – T. 65. – Z. 3–4. – S. 8–43.
235. Kuczyński S.M. Spór o Grunwald : rozprawy polemiczne / Stefan Maria Kuczyński. – Warszawa : Wydaw. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1972. – 276 s.
236. Kuczyński S.M. Wielka wojna z Zakonem Krzyżackim w latach 1409–1411 / Stefan Maria Kuczyński. – Warszawa : Wydaw. Ministerstwa Obrony Narodowej, 1955. – 531 s.
237. Kujot S. Dzieje Prus Królewskich. Cz. 1 : do roku 1309 (ciąg dalszy) / Stanisław Kujot. – Toruń : Nakł. Tow. Nauk., 1914. – 398 s. – (Roczniki TNT ; r. 21).
238. Kujot S. Dzieje Prus Królewskich. Cz. 1 : do roku 1309 (ciąg dalszy) / Stanisław Kujot ; wyd. po śmierci aut. M. Rzewuski. – Toruń : Nakł. Tow. Nauk., 1915. – 350 s. – (Roczniki TNT ; r. 22).
239. Kujot S. Dzieje Prus Królewskich. Cz. 1 : do roku 1309 (dokończenie) / Stanisław Kujot ; wyd. po śmierci aut. M. Rzewuski. – Toruń : Nakł. Tow. Nauk., 1916. – 112 s. – (Roczniki TNT ; r. 23).
240. Kujot S. Dzieje Prus Królewskich. Cz. 2 : Pomorze i Ziemia Chełmińska : 1309–1380 / Stanisław Kujot ; wyd. po śmierci aut. A. Mańkowski. – Toruń : Nakł. Tow. Nauk., 1924. – 367 s. – (Roczniki TNT ; r. 29–31).
241. Kürbis B. Studia nad Kroniką Wielkopolską / Brygida Kürbis. – Poznań : Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, 1952. – 186 s.
242. Kürbisówna B. Dziejopisarstwo polskiej do połowy XV wieku. Dążenia poznawcze i poglądy / Brygida Kürbisówna // Studia i materialy z dziejów nauki polskiej. Seria A. – Warszawa : PWN, 1966. – Z. 9. – S. 107–123.
243. Kürbisówna B. Dziejopisarstwo wielkopolskie XIII i XIV wieku / Brygida Kürbisówna. – Warszawa : PWN, 1959. – 292 s.
244. Kurpiela S. Heinrich der Bärtige und der Deutsche Orden / Sabrina Kurpiela // Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich. Krajobraz grunwaldzki w dziejach

- polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości ; pod red. J. Gancewskiego. – Olsztyn : Elset, 2009. – S. 165–171.
245. Kwiatkowski K. Die Selbstdarstellung des Deutschen Ordens in der Chronik Wiggands von Marburg / Krzysztof Kwiatkowski // OMCTH. – Toruń, 2005. – T. 13 : Selbstbild und Selbstverständnis der geistlichen Ritterorden. – S. 127–139.
246. Kwiatkowski K. Książęta pomorscy wobec konfliktu Polski i Litwy z zakonem niemieckim w 1409/1410 roku (przyczynek do uwarunkowań aktywności władczej w późnym średniowieczu) / Krzysztof Kwiatkowski // ZH. – Toruń, 2014. – T. 79. – Z. 3. – S. 7–37.
247. Labuda G. O opacie Stanisławie, autorze «Kroniki oliwskiej» z połowy XIV wieku / Gerard Labuda // Labuda G. Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach i na Pomorzu : pisma wybrane / Gerard Labuda. – Poznań : Wydaw. Poznańskie, 2007. – S. 369–397.
248. Labuda G. O opacie Stanisławie, autorze «Kroniki oliwskiej» z połowy XIV wieku / Gerard Labuda // Labuda G. Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach na Pomorzu : pisma wybrane / Gerard Labuda. – Poznań, 2007. – S. 369–395.
249. Labuda G. O źródłach «Kroniki Pruskiej» Piotra z Dusburga (na marginesie pracy Marzeny Pollakówny, Kronika Piotra z Dusburga) / Gerard Labuda // Labuda G. Studia krytyczne o początkach Zakonu Krzyżackiego w Prusach na Pomorzu : pisma wybrane / Gerard Labuda. – Poznań : Wydaw. Poznańskie, 2007. – S. 299–335.
250. Labuda G. Pomorsko-krzyżacki zatarg graniczny z roku 1267/1268. Przyczynek do migracji Prusów na Pomorze Gdańskie / Gerard Labuda // ZH. – Warszawa ; Poznań ; Toruń, 1985. – R. 50. – Z. 2. – S. 7–15.
251. Labuda G. Stanowisko ziemi chełmińskiej w państwie zakonu krzyżackiego 1228–1454 / Gerard Labuda // PH. – Warszawa, 1954. – Z. 2/3. – S. 280–337.
252. Laskowski O. Grunwald / Otton Laskowski. – Warszawa : Nakł. Tow. Wiedzy Wojskowej, 1926. – 148 s.
253. Leniek J. Kongres Wyszegradzki w r. 1335 (ciąg dalszy) / Jan Leniek // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej». – Lwów, 1884. – R. 12. – № 3. – S. 247–271.
254. Leniek J. Kongres Wyszegradzki w r. 1335 (Dokończenie) / Jan Leniek // Przewodnik naukowy i literacki. Dodatek do «Gazety Lwowskiej». – Lwów, 1884. – R. 12. – № 4. – S. 356–366.
255. Liedtke A. Walka Jana Opolskiego «Kropidły» z Krzyżakami w obronie majątkowych praw diecezji wrocławskiej / Antoni Liedtke. – Toruń : Nakł. Tow. Nauk, 1932. – 138 s. – (Roczniki TNT ; r. 38).
256. Lochmeyer K. Geschichte von Ost- und Westpreussen / Karl Lochmeyer. – Gotha : F.A. Perthes, 1908. – 380 s. – (Allgemeine Staatengeschichte ; Abt. 3, Deutsche Landesgeschichten ; Werk 1).
257. Löwener M. Początki Zakonu Niemieckiego w Prusach do połowy XIII wieku / Marc Löwener // ZH. – Toruń, 2000. – T. 65. – Z. 1. – S. 7–24.
258. Łowmianski H. Początki i rola polityczna zakonów rycerskich nad Bałtykiem w wieku XIII i XIV / Henryk Łowmianski // Łowmianski H. Prusy – Litwa – Krzyżacy / Henryk Łowmianski ; wyboru dokonał, oprac., wstępem i posł. opatrz. M. Kosman. – Warszawa : Państw. Instytut Wydawniczy, 1989. – 480 s.

259. Łowmiański H. *Polityka Jagiellonów* / Henryk Łowmiański ; do dr. przygot. K. Pietkiewicz. – Poznań : Wydaw. Poznańskie, 1999. – 672 s.
260. Łowmiański H. *Prusy pogańskie* / Henryk Łowmiański. – Toruń : Skł. gł. Kasa im. Mianowskiego, 1935. – 56 s. – (Dzieje Prus Wschodnich ; t. 1, z. 2).
261. Łowmiański H. *Uwagi w sprawie podłoża społecznego i gospodarczego unii Jagiellońskiej* / Henryk Łowmiański // *Księga pamiątkowa ku uczczeniu czterechsetnej rocznicy wydania I Statutu Litewskiego* / pod red. S. Ehrenkreutza. – Wilno : Nakł. Tow. Przyjaciół Nauk w Wilnie, 1935. – S. 214–325. – (Rozprawy Wydziału III Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Wilnie ; t. 8).
262. Łowmiański H. *Wcielenie Litwy do Polski w 1386 r.* / Henryk Łowmiański // *Ate-neum Wileńskie*. – Wilno, 1937. – R. 12. – S. 36–146.
263. Łowmiański H. *Kiedy powstała Kronika Wielkopolska* / Henryk Łowmiański // *PH*. – Warszawa, 1960. – R. 51. – S. 398–410.
264. Małuszyński M. *Próba analizy bitwy pod Płowcami* / Marian Małuszyński // *PHW*. – Warszawa, 1929. – T. 1. – S. 21–85.
265. Maschke E. *Der Deutsche Orden* / Erich Maschke. – Jena : E. Diederichs, 1939. – 82 s.
266. Maschke E. *Der deutsche Ordensstaat : Gestalten seiner grossen Meister* / Erich Maschke. – Hamburg : Hanseatische Verlagsanstalt, 1935. – 127 s.
267. Maschke E. *Polen und die Berufung des Deutschen Ordens nach Preussen* / Erich Maschke. – Danzig : Danziger Verlagsgesellschaft, 1934. – 84 s. – (Ostland-Forschungen ; 4).
268. Mikucki S. *Rycerstwo słowiańskie w Wapenboek Gelrego* / Sylwiusz Mikucki // *SŻ*. – Poznań, 1958. – T. 3. – S. 103–123.
269. Militzer K. *Die Geschichte des Deutschen Ordens* / Klaus Militzer – Stuttgart : W. Kohlhammer, 2005. – 225 s.
270. Militzer K. *Historia zakonu krzyżackiego* / Klaus Militzer ; przekł. : E. Marszał, J. Zakrzewski. – Kraków : Wydaw. WAM, 2007. – 312 s.
271. Militzer K. *Von Akkon zur Marienburg : Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens (1190–1309)* / Klaus Militzer. – Marburg : N.G. Elwert Verlag, 1999. – 547 s. – (QSGDO ; Bd. 56).
272. Mosingiewicz K. *Chorągwie rodowe i ich dowódcy w bitwie pod Grunwaldem* / Krzysztof Mosingiewicz // *OMCTH*. – Toruń, 1984. – T. 2 : *Prace z dziejów państwa i Zakonu Krzyżackiego*. – S. 107–126.
273. Multhoff R. *Deutsch-polnische Schulbuchkonferenz in Thorn (Toruń) zum Deutschen Orden* / Robert Multhoff // *Internationales Jahrbuch für Geschichts- und Geographieunterricht*. – Braunschweig : Albert Limbach Verlag, 1975. – Bd. 16. – S. 255–314.
274. Myśliński K. *Dzieje kariery politycznej w średniowiecznej Polsce : Dymitr z Goraja (1340–1400)* / Kazimierz Myśliński. – Lublin : Wydaw. Lubelskie. – 282 s.
275. Nadolski A. *Grunwald : problemy wybrane* / A. Nadolski. – [Wyd. 2]. – Wodzisław Śląski ; Łódź : Templum, 2010. – 274 s.
276. Nadolski A. *Grunwald 1410* / Andrzej Nadolski. – [Wyd. 2]. – Warszawa : Bellona, 1996. – 142 s.
277. Nadolski A. *Rozważania o Grunwaldzie* / Andrzej Nadolski // *KH*. – Warszawa, 1980. – R. 87. – № 2. – S. 447–457.

278. Neitmann K. Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen (1230–1449). Studien zur Diplomatie einesspätmittelalterlichen deutschen Territorialstaates / Klaus Neitmann. – Köln ; Vienna : Böhlau, 1986. – 692 s. – (Neue Forschungen zur Brandenburg-Preußischen Geschichte ; Bd. 6).
279. Nikodem J. Wyniesienie Świdrygiełły na Wielkie Księstwo Litewskie / Jarosław Nikodem // Białoruskie Zeszyty Historyczne. – Białystok, 2003. – № 19. – S. 5–31.
280. Nowacki B. Czeskie roszczenia do korony w Polsce w latach 1290–1335 / Bronisław Nowacki. – Poznań : Wydaw. Nauk. Uniw. im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, 1987. – 129 s.
281. Nowacki B. Przemysł II. Odnowiciel korony Polskiej (1257–1296) / Bronisław Nowacki. – [Wyd. 2]. – Kraków : Avalon, 2007. – 281 s.
282. Nowak Z.H. Internationale Schiedsprozesse als ein Werkzeug der Politik König Sigismunds in Ostmittel- und Nordeuropa 1411–1425 / Zenon Hubert Nowak // Blätter für deutsche Landesgeschichte. – Göttingen, 1975. – Bd. 111. – S. 172–188.
283. Nowak Z.H. Milites Christi de Prussia. Der Orden von Dobrin und seine Stellung in der preußischen Mission / Zenon Hubert Nowak // Die geistlichen Ritterorden Europas / hrsg. J. von Fleckenstein, M Hellmann. – Sigmaringen : Jan Thorbecke Verlag, 1980. – S. 339–352. – (Vorträge und Forschungen ; Bd. 26).
284. Nowak Z.H. Powstanie Międzynarodowej Historycznej Komisji do Badania Dziejów zakonu krzyżackiego w Wiedniu / Zenon Hubert Nowak // ZH. – Warszawa ; Poznań ; Toruń, 1986. – T. 51. – Z. 3. – S. 213–214.
285. Nowak Z.H. Protokół z rokowań polsko-krzyżackich w Grabiu i na kępie wiślanej pod Raciążkiem w roku 1414 / Zenon Hubert Nowak // OMCTH. – Toruń, 1984. – T. 2 : Prace z dziejów państwa zakonu krzyżackiego. – S. 147–177.
286. Nowak Z.H. Akt rozpoczynający «Wielką wojnę». List wypowiedni wielkiego mistrza Ulryka von Ungingen z 6 sierpnia 1409 r. / Zenon Hubert Nowak // Nowak Z.H. Przyczynki źródłowe do historii zakonu krzyżackiego w Prusach / Zenon Hubert Nowak ; [red. nauk. R. Czaja]. – Toruń, 2011. – S. 23–37. – (Towarzystwo Naukowe w Toruniu. Fontes 105).
287. Paravicini W. Die Preussenreisen des europäischen Adels / Werner Paravicini. – Sigmaringen : Jan Thorbecke Verlag, 1989. – Bd. 1. – 396 s.
288. Paravicini W. Die Preussenreisen des europäischen Adels / Werner Paravicini. – Sigmaringen : Jan Thorbecke Verlag, 1995. – Bd. 2. – 345 s.
289. Paravicini W. Die Preussenreisen des europäischen Adels / Werner Paravicini // HZ. – München, 1981. – Bd. 232. – H. 1. – S. 25–38.
290. Paravicini W. Heraldische Quellen zur Geschichte der Preußenreisen im 14. Jahrhundert / Werner Paravicini // OMCTH. – Toruń, 1987. – T. 4 : Werkstatt der mittelalterlichen Ritterorden. Quellenkundliche Probleme und Forschungsmethoden. – S. 111–135.
291. Paszkiewicz H. Polityka polska, litewska i krzyżacka Bolesława Jerzego / Henryk Paszkiewicz // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1924. – № 5–6. – S. 31–68.
292. Paszkiewicz H. Z życia, politycznego Mazowsza w XIII wieku (rządy Ziemowita Konradowicza) / Henryk Paszkiewicz // Księga ku czci Oskara Haleckiego. – Warszawa : Nakł. Uczniów, 1935. – S. 203–228.
293. Paszkiewicz H. Ze studiów nad polityką krzyżacką Kazimierza Wielkiego / Henryk Paszkiewicz // PH. – Warszawa, 1925. – T. 5. – S. 187–261.

294. Perlbach M. Der Übersetzer des Wigands von Marburg / Max Perlbach // *Altpreussische Monatsschrift*. – Königsberg, 1895. – Bd. 32. – S. 411–424.
295. Perlbach M. Deutsch-Ordens Necrologe / Max Perlbach // *Forschungen zur Deutsche Geschichte*. – Göttingen, 1877. – Bd. 17. – S. 357–371.
296. Perlbach M. Die aeltere Chronik von Oliva / Max Perlbach. – Göttingen : Vandenhoeck & Ruprecht, 1871. – 80 s.
297. Perlbach M. Die ältesten preussischen Urkunden / Max Perlbach // *Altpreussische Monatsschrift*. – Königsberg, 1873. – Bd. 10. – S. 609–649.
298. Perlbach M. Eine Spur Peters von Dusburg / Max Perlbach // *Altpreussische Monatsschrift*. – Königsberg, 1872. – Bd. 9. – S. 491.
299. Perlbach M. Preussisch-polnische Studien zur Geschichte des Mittelalters / Max Perlbach. – Halle, 1886. – H. 1.
300. Pollakówna M. Kronika Piotra z Dusburga / Marzena Pollakówna. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Wydaw. PAN, 1968. – 226 s.
301. Powierski J. Chronologia stosunków pomorsko-krzyżackich w latach 1236–1242 / Jan Powierski // *KMW*. – Olsztyn, 1970. – № 2. – S. 167–192.
302. Powierski J. Die Stellung der pommerellischen Herzöge zur Preußen-Frage im 13. Jahrhundert / Jan Powierski // *Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart* ; hrsg. von U. Arnold, M. Biskup. – Marburg : N.G. Elwert Verlag, 1982. – S. 103–132. – (QSGDO ; Bd. 30).
303. Powierski J. Kazimierz Kujawski a początki rywalizacji o ziemię zachodniobałtyjskie (do 1247 roku) / Jan Powierski // *Powierski J. Prussica : artykuły wybrane z lat 1965–1995* / Jan Powierski ; [red. J. Trupinda]. – Malbork : Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 225–269.
304. Powierski J. Książę kujawski i łączycki Kazimierz a zakon krzyżacki w latach 1248–1249 / Jan Powierski // *Powierski J. Prussica : artykuły wybrane z lat 1965–1995* / Jan Powierski ; [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork : Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 367–397.
305. Powierski J. Kształtowanie się granicy pomorsko-pruskiej od XII do początku XIV w. Cz. II / Jan Powierski // *Powierski J. Prussica : artykuły wybrane z lat 1965–1995* / Jan Powierski ; [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork : Muzeum Zamkowe w Malborku, 2003. – T. 1. – S. 63–81.
306. Powierski J. Na marginesie najnowszycy badań nad problemem misji cysterskiej w Prusach i kwestią Zantyra / Jan Powierski // *Powierski J. Prussica : artykuły wybrane z lat 1965–1995* / Jan Powierski ; [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork : Muzeum Zamkowe w Malborku, 2004. – T. 1. – S. 87–116.
307. Powierski J. Polityka bałtyjska książąt polskich w połowie XIII wieku (koncesje Innocentego IV) / Jan Powierski // *Powierski J. Prussica : artykuły wybrane z lat 1965–1995* / Jan Powierski ; [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork : Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 167–195.
308. Powierski J. Sprawa Prus i Jaćwieży w polityce zakonu krzyżackiego i książąt polskich w okresie po ugodzie włocławskiej z 4 VIII 1257 roku / Jan Powierski // *Powierski J. Prussica : artykuły wybrane z lat 1965–1995* / Jan Powierski ; [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork : Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 107–137.
309. Powierski J. Stanowisko polityczne książąt polskich wobec ludów bałtyjskich i zakonu krzyżackiego w okresie nasilenia najazdów litewskich (1261–1263) / Jan

- Powierski // Powierski J. Prussica : artykuły wybrane z lat 1965–1995 / Jan Powierski ; [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork : Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 319–367.
310. Powierski J. Stosunki polsko-pruskie do 1230 r. ze szczególnym uwzględnieniem roli Pomorza Gdańskiego / Jan Powierski. – Toruń ; Poznań : PWN, 1968. – 210 s. – (Roczniki TNT ; r. 74, z. 1).
311. Powierski J. Świętopełk gdański i Kazimierz kujawsko-łeczycki w rywalizacji z zakonem krzyżackim o ziemie bałtyckie w latach 1250 – połowa 1252 / Jan Powierski // Powierski J. Prussica : artykuły wybrane z lat 1965–1995 / Jan Powierski ; [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork : Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 269–319.
312. Powierski J. Wybuch II powstania pruskiego a stosunki między zakonem krzyżackim i książętami polskimi (1260–1261) / Jan Powierski // Powierski J. Prussica : artykuły wybrane z lat 1965–1995 / Jan Powierski ; [red. nauk. J. Trupinda]. – Malbork : Muzeum Zamkowe w Malborku, 2005. – T. 2. – S. 195–225.
313. Prochaska A. Długosz a Cronica conflictus o grunwaldzkiej bitwie / Antoni Prochaska // KH. – Lwów, 1910. – R. 24. – S. 411–419.
314. Prochaska A. Rok 1410 / Antoni Prochaska, Stanisław Kujot. – Toruń : Nakł. Tow. Nauk., 1910 – 378 s. – (Roczniki TNT ; r. 17).
315. Prochaska A. Z archiwum Zakonu Niemieckiego. Analekta z wieku XIV i XV / Antoni Prochaska // Archiwum Komisji Historycznej. – Kraków, 1913. – T. 11. – S. 217–256.
316. Radoch M. Walki Zakonu Krzyżackiego o Żmudź od połowy XIII wieku do 1411 roku / Marek Radoch. – Olsztyn : Wydaw. Uniw. Warmińsko-Mazurskiego, 2011. – 376 s.
317. Rozenkranz E. Wojna piętnastoletnia. Pomorze Gdańskie w walce z zakonem krzyżackim w latach 1238–1253 / Edwin Rozenkranz // Gdańskie Zeszyty Humanistyczne. – Gdańsk, 1967. – № 15. – S. 202–239.
318. Rymar E. Książęta zachodniopomorscy wobec obronności swego państwa w XII–XVII wieku / Edward Rymar // Pomorze militarne XII–XXI wiek : materiały z sesji naukowej zorganizowanej 27 listopada 2003 r. w Zamku Książąt Pomorskich : praca zbiorowa. Cz. 1 / pod red. K. Kozłowskiego i E. Rymara. – Szczecin : Dokument, 2004. – S. 9–39.
319. Rymar E. Wojna z Brandenburgią (1299) przyczyną upadku rządów Władysława Łokietka? / Edward Rymar // In memoriam honoremsque Casimiri Jasińskiego / pod red. J. Wenty i P. Olińskiego. – Toruń : Wydaw. UMK, 2010. – S. 141–165.
320. Samsonowicz H. Konrad Mazowiecki / Henryk Samsonowicz. – Kraków : Avalon, 2008. – 119 s.
321. Sarnowsky J. The Teutonic Order confronts Mongols and Turks / Jürgen Sarnowsky // Sarnowsky J. On the Military Orders in Medieval Europe : Structures and Perceptions / Jürgen Sarnowsky. – Farnham : Routledge, 2011. – P. 253–262.
322. Schmid B. Oberpräsident von Schön und die Marienburg / Bernhard Schmid. – Halle : Max Niemeyer Verlag, 1940. – 108 s. – (Schriften der Königsberger Gelehrten Gesellschaft. Geisteswissenschaftliche Klasse ; Jhr. 15/16, H. 4).
323. Schreiber H. Preußen und Baltikum unter den Kreuzrittern. Die Geschichte des Deutschen Ordens / Hermann Schreiber. – Gernsbach : Casimir Katz Verlag, 2003. – 351 s.

324. Schumacher B. *Geschichte Ost- und Westpreußens* / Bruno Schumacher. – Königsberg : Gräfe und Unzer Verlag, 1937. – 294 s.
325. Semkowicz-Zarembina W. *Powstanie i dzieje autografu Annalium Jana Długosza* / Wanda Semkowicz-Zarembina. – Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydaw. PAN, 1952. – 86 s.
326. Seraphim A. *Zur Frage der Urkundenfälschungen des deutschen Ordens* / August Seraphim // *Forschungen zur Brandenburgischen und Preussischen Geschichte*. – Leipzig, 1906. – Bd. 19. – S. 1–87.
327. Sieradzan W. *Książę słupski Bogusław VIII (1364–1418) a konflikt polsko-litewsko-mazowiecko-krzyżacki* / Wiesław Sieradzan // *Tradycje kulturowe i historyczne ziem pruskich. Krajobraz grunwaldski w dziejach polsko-krzyżackich i polsko-niemieckich na przestrzeni wieków. Wokół mitów i rzeczywistości* ; pod red. J. Gancewskiego. – Olsztyn : Elset, 2009. – S. 209–225.
328. Sieradzan W. *Sąsiedztwo mazowiecko-krzyżackie w okresie przemian politycznych w Europie środkowo-wschodniej w latach 1411–1466* / Wiesław Sieradzan. – Toruń : Wydaw. UMK, 1999. – 274 s.
329. Sieradzki J. *Sprawa Janka z Czarnkowa i jego utwór* / Józef Sieradzki // *SŻ*. – Warszawa ; Poznań : PWN, 1959. – T. 4. – S. 33–57.
330. Sikorski D. *Przywilej Kruszwicki : studium z wczesnych dziejów zakonu niemieckiego w Prusach* / Dariusz Sikorski. – Warszawa : Trio, 2001. – 127 s.
331. Sperka J. *Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370–1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą* / Jerzy Sperka. – Katowice : Wydaw. Uniw. Śląskiego, 2006. – 477 s.
332. Sperka J. *Władysław książę opolski, wieluński, kujawski, dobrzyński, pan Rusi, pałatyn Węgier i namiestnik Polski* / Jerzy Sperka. – Kraków : Avalon, 2012. – 508 s.
333. Sperka J. *Wojny Władysława Jagiełły z księciem opolskim Władysławem (1391–1396)* / Jerzy Sperka. – Wyd. 2. – Wodzisław Śląski : Templum, 2011. – 128 s.
334. Spieralski Z. *Bitwa pod Koronowem* / Zdzisław Spieralski // *Bitwa pod Koronowem 10 X 1410. Materiały z sesji naukowej zorganizowanej w Bydgoszczy w 550-rocznicę bitwy* / [red. nauk. A. Tomczak]. – Bydgoszcz : Wydaw. Ministerstwa obrony narodowej, 1961. – S. 47–67.
335. Spors J. *Motywy polityczne represji krzyżackich wobec miast pomorskich na prawie lubeckim w 1308 roku* / Józef Spors // *Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin* / pod. red. Z.H. Nowaka. – Toruń : Wydaw. TNT, 1992. – S. 291–301.
336. Spors J. *Rola polityczna Święców w końcu XIII i początku XIV wieku* / Józef Spors // *RH*. – Warszawa ; Poznań, 1980. – R. 46. – S. 17–38.
337. Supruniuk A. *O wyprawach do Prus rycerzy polskich i wojnie domowej w Koronie w latach 1382–1385* / Anna Supruniuk // *ZH*. – Toruń, 2000. – T. 65. – Z. 2. – S. 31–57.
338. Supruniuk A. *Otoczenie księcia mazowieckiego Siemowita IV (1374–1426). Studium o elicie politycznej Mazowsza na przełomie XIV i XV wieku* / Anna Supruniuk. – Warszawa : DiG, 1998. – 374 s.
339. Supruniuk A. *Szkice o rycerstwie mazowieckim XIV/XV wieku* / Anna Supruniuk. – Toruń : Polskie Towarzystwo Heraldyczne, 2008. – 174 s.

340. Supruniuk A. U kresu wypraw krzyżowych. Udział rycerzy i stronników mazowieckich w krzyżackich rejsach na Litwę na podstawie XIV-wiecznych herbarzy zachodnioeuropejskich / Anna Supruniuk // Teki Historyczne. – Londyn, 1994–1995. – T. 21. – S. 52–83.
341. Szczur S. Święta Jadwiga a Zakon krzyżacki / Stanisław Szczur // Universitas. – 1998. – № 23 : Święta Jadwiga Królowa patronką Europy. – S. 35–45.
342. Szujski J. Warunki traktatu Kaliskiego roku 1343 / Józef Szujski // Szujski J. Opowiadania i Roztrząsania historyczne : pisane w latach 1875–1880 / Józef Szujski. – Warszawa, 1882. – S. 52–66.
343. Śliwiński B. Dowódcy grodu Gdańskiego w 1308 r. Z badań nad orientacjami politycznymi rycerstwa pomorskiego / Błażej Śliwiński // ZH. – Warszawa ; Poznań ; Toruń, 1988. – T. 53. – Z. 1–2. – S. 7–23.
344. Śliwiński B. O pobycie Władysława Łokietka na Pomorze Gdańskim w zimie 1307/1308 r. / Błażej Śliwiński // Społeczeństwo Polski średniowiecznej ; pod. red. S. Kuczyńskiego. – Warszawa : Instytut Historii PAN, 1994. – T. 6. – S. 141–149.
345. Śliwiński B. Pomorze Wschodnie w okresie rządów księcia polskiego Władysława Łokietka w latach 1306–1309 / Błażej Śliwiński. – Gdańsk : Muzeum Archeologiczne w Gdańsku, 2003. – 608 s.
346. Śliwiński B. Rola i znaczenie grodu w Sartowicach w pierwszej połowie lat. 40. XIII wieku / Błażej Śliwiński // In memoriam honoremque Casimiri Jasińskiego / pod. red. J. Wenty i P. Olińskiego. – Toruń : Wydaw. Nauk. UMK, 2010. – S. 131–141.
347. Śliwiński B. Sambor II, książę tczewski / Błażej Śliwiński. – Tczew : Kociewski Kantor Edytorski, 2010. – 173 s.
348. Thunert F. Der Grosse Krieg zwischen Polen und Deutschen Orden, 1410 bis 1. Februar 1411 / Franz Thunert // Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins. – Danzig, 1886. – H. 16. – S. 93–104.
349. Töppen M. Geschichte preussischen Historiographie von P. v. Dusburg bis auf K. Schütz / Max Töppen. – Berlin : Verlag von Wilhelm Hertz, 1853. – 290 s.
350. Treitschke H. Das deutsche Ordensland Preußen / Heinrich Treitschke // Treitschke H. Historische und politische Aufsätze, vornehmlich zur neuesten deutschen Geschichte / Heinrich Treitschke. – Aufl. 2. – Leipzig : Verlag von S. Hirzel, 1865. – S. 1 – 67.
351. Tumler M. Der Deutsche Orden im Werden, Wachsen und Wirken bis 1400 / Marian Tumler. – Wien : Panorama, 1955. – 746 s.
352. Tymieniecki K. Misja polska w Prusiech i sprowadzenie Krzyżaków / Karol Tymieniecki. – Toruń : Skł. gł. Kasa im. Mianowskiego, 1935. – 52 s. – (Dzieje Prus Wschodnich ; t. 1, cz. 3).
353. Tymieniecki K. Układy Władysława Łokietka z zakonem krzyżackim po zajęciu Pomorza / Kazimierz Tymieniecki // Rocznik Korporacji Studentów Uniwersytetu Poznańskiego «Pomerania». – Poznań, 1928. – R. 3. – S. 10–18.
354. Voigt J. Geschichte Preussens : von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens / Johannes Voigt. – Königsberg : Im Verlag der Gebrüder Bornträger, 1827. – Bd. 2. – 673 s.
355. Voigt J. Geschichte Preussens : von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens / Johannes Voigt. – Königsberg : Im Verlag der Gebrüder Bornträger, 1828. – Bd. 3. – 625 s.

356. Voigt J. Geschichte Preussens : von den ältesten Zeiten bis zum Untergange der Herrschaft des Deutschen Ordens / Johannes Voigt. – Königsberg : Im Verlag der Gebrüder Bornträger, 1839. – Bd. 9. – 791 s.
357. Weise E. Der Heidenkampf des Deutschen Ordens. Tl. 1 / Erich Weise // ZfO. – Marburg, 1963. – Bd. 12. – H. 3. – S. 420–473.
358. Weise E. Der Heidenkampf des Deutschen Ordens. Tl. 2 / Erich Weise // ZfO. – Marburg, 1963. – Bd. 12. – H. 4. – S. 620–672.
359. Weise E. Der Heidenkampf des Deutschen Ordens. Tl. 3 / Erich Weise // ZfO. – Marburg, 1964. – Bd. 12. – H. 3. – S. 401–420.
360. Wenta J. Dziejopisarstwo w kłostorze cysterskim w Oliwie na tle porównawczym / Jarosław Wenta. – Gdańsk ; Oliwa : Kuria Biskupia Gdańska, 1990. – 189 s. – (Studia Gdańskie ; t. 7).
361. Wenta J. O dwóch mieczach z bitwy grunwaldskiej / Jarosław Wenta // Baltikum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w siedemdziesiątą rocznicę urodzin / pod. red. Z.H. Nowaka. – Toruń : Wydaw. TNT, 1992. – S. 381–388.
362. Wenta J. Studien über die Ordensgeschichtsschreibung am Beispiel Preußens / Jarosław Wenta. – Toruń : Wydaw. UMK, 2000. – 288 s. – (Studia Historiographica ; t. 2).
363. Włodarski B. Między Polska, Litwą a Zakonem Krzyżackim (sylwetka Waclawa płockiego) / Bronisław Włodarski // Zapiski TNT. – Toruń, 1950. – T. 16. – S. 5–21.
364. Włodarski B. Polityczne plany Konrada I księcia Mazowieckiego / Bronisław Włodarski. – Toruń ; Poznań : PWN, 1971. – 63 s. – (Roczniki TNT ; r. 76, z. 1).
365. Włodarski B. Rywalizacja o ziemię pruskie w połowie XIII wieku / Bronisław Włodarski. – Toruń ; Łódź : PWN, 1958. – 76 s. – (Roczniki TNT ; r. 61, z. 1).
366. Wojciechowski Z. Polska – Niemcy. Dziesięć wieków zmagania / Zygmunt Wojciechowski. – Poznań : Instytut Zachodni, 1945. – 267 s.
367. Wojtkowski A. Tezy i argumenty polskie w sporach terytorialnych z Krzyżakami / Andrzej Wojtkowski // KMW. – Olsztyn, 1966. – № 1 (91). – S. 3–95.
368. Wróblewski R. Problem jaćwieski w polityce Bolesława Wstydlivego w latach 1248–1264 / Romuald Wróblewski // Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Łódzkiego. – Łódź, 1970. – Seria 1 : Nauki humanistyczno-społeczne. – Z. 72. – S. 3–18.
369. Wyrozumski J. Kazimierz Wielki / Jerzy Wyrozumski. – [Wyd. 3]. – Wrocław ; Warszawa ; Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 2004. – 290 s.
370. Zajązkowski S. Podbój Prus i ich kolonizacja przez Krzyżaków / Stanisław Zajązkowski. – Toruń : Instytut Bałtycki, 1935. – 57 s. – (Dzieje Prus Wschodnich ; t. 1, cz. 4).
371. Zajązkowski S. Polska a Zakon Krzyżacki w ostatnich latach Władysława Łokietka / Stanisław Zajązkowski. – Lwów : Nakł. Tow. Nauk., 1929. – 292 s. – (Archivum Towarzystwa Naukowego we Lwowie. Dział 2 ; t. 6, z. 2).
372. Zajązkowski S. Przymierze polsko-litewskie 1325 r. / Stanisław Zajązkowski // KH. – Lwów, 1926 – R. 40. – S. 567–617.
373. Zajązkowski S. Studia nad procesami Polski i Litwy z Zakonem Krzyżackim w latach 1420–1423 / Stanisław Zajązkowski // Ateneum Wileńskie. – Wilno, 1937. – R. 12. – S. 282–403.
374. Zajązkowski S. Zarys dziejów Zakonu Krzyżackiego w Prusach / Stanisław Zajązkowski. – Toruń : Instytut Bałtycki, 1934. – 74 s.

375. Zakon krzyżacki a Polska w średniowieczu (IV Konferencja Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL – RFN Historyków 16–22 IX 1973 r., Warszawa ; V Konferencja Wspólnej Komisji Podręcznikowej PRL – RFN 19–23IX 1974 r., Toruń) / pod. red. M. Biskupa. – Poznań : Instytut Zachodni, 1987. – 113 s.
376. Ziegler U. Kreuz und Schwert. Die Geschichte des Deutschen Ordens / Uwe Ziegler. – Köln : Böhlau, 2003. – 320 s.
377. Zielińska K. Zjednoczenie Pomorza Gdańskiego z Wielkopolską pod koniec XIII w.: umowa Kiepińska 1282 r. / Krystyna Zielińska. – Toruń; Poznań: PWN, 1968. – 120 s. – (Roczniki TNT ; r. 73, z. 3).
378. Zientara B. Henryk Brodaty i jego czasy / Benedykt Zientara. – [Wyd. 2]. – Warszawa : Trio, 1997. – 445 s.
379. Zientara B. Preußische Fragen in der Politik Heinrichs der Bärtigen von Schlesien / Benedykt Zientara // Der Deutschordensstaat Preussen in der polnischen Geschichtsschreibung der Gegenwart. / hrsg. von U. Arnold, M. Biskup. – Marburg, 1982. – S. 86–103. – (QSGDO ; Bd. 30).
380. Ziesemer W. Nikolaus von Jeroschin und seine Quelle / Walther Ziesemer. – Berlin : Verlag von E. Ebering, 1907. – 158 s.
381. Zonenberg S. Kronika Wiganda z Marburga / Sławomir Zonenberg. – Bydgoszcz : Wydaw. Uczelniane WSP w Bydgoszczy, 1994. – 105 s.
382. Zonenberg S. Pochodzenie kronikarza Wiganda z Marburga / Sławomir Zonenberg // ZH. – Toruń, 1994. – T. 59. – Z. 1. – S. 97–107.

ІЛЮСТРАЦІЇ

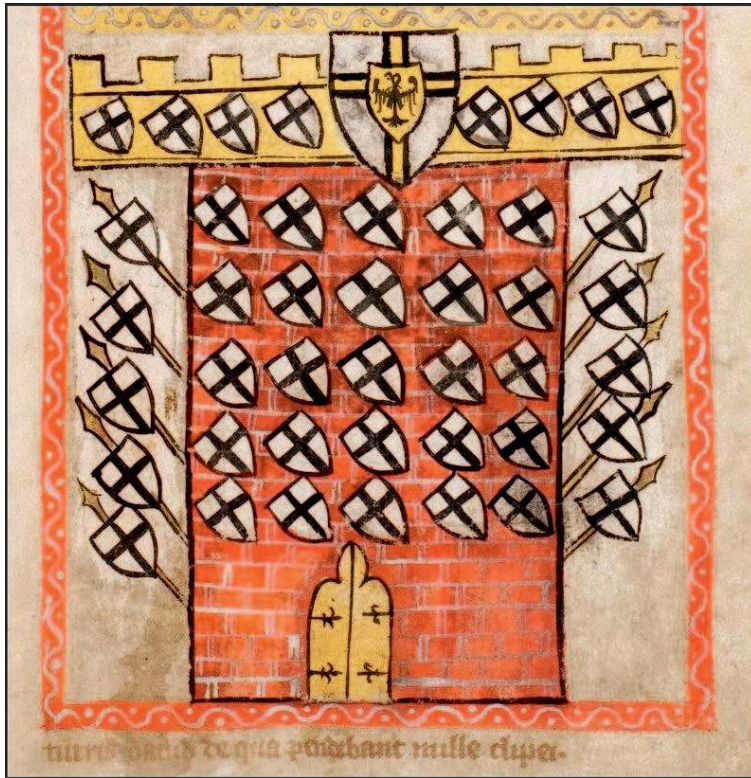

Польське королівство і Німецький орден за часів Казимира III (1333–1370).

Кордони Польського королівства і держави Німецького ордену в Пруссії після закінчення «Великої війни». 1411 р.

«Вежа Давида, з якої звисали тисячі щитів». Алєгоричний образ цнотливості Діви Марії – патронеси Німецького ордену, чю символіку зображено на щитах (Speculum humanae salvationis, Кельн, бл. 1360 р.).

Битва імператора Священної Римської імперії з народами Гог і Магог.
Поруч з імператором зображено магістра Німецького ордену,
який тримає імперський стяг.
(Апокаліпсе Heinrichs von Hesler, Пруссія, друга третина XIV ст.)

Марієнбург (нині – Мальборк). Загальний вид замкового комплексу.
Сучасний стан.

Смерть св. Єлизавети Угорської. Рельєф саркофагу у церкві св. Єлизавети в Марбурзі.
Серед скульптур – верхній магістр Німецького ордену Конрад Тюринзький
(Марбург, бл. 1370 р.).

Воскресіння Христа.
Фрагмент поліптиха з Грауденца (нині – Грудзьондз). Бл. 1400 р.

Фрагмент надгробка короля Казимира III в архікафедральній базиліці свв. Станіслава та Вацлава у Вавельському замку (Краків, 1370–1382 рр.).

Поліхромна скульптура із зображенням короля Казимира III
з колегіальної базиліки Народження Пресвятої Діви Марії у Віслиці
(Краків, бл. 1380 р.).

Маєстатна печатка короля Казимира III (бл. 1370 р.).

Архікафедральна базиліка св. Іоанна Хрестителя у Варшаві, де 15 вересня 1339 р. було зачитано судовий вирок у справі другого польсько-орденського канонічного процесу.

Гербові ролі із зображенням гербів польських рицарів – учасників пруських «райзів» (Armorial Bellenville, Нідерланди, друга пол. XIV ст.).

МАПИ

1. Польша і Німецький орден за часів Владислава Локетка (1306–1333).
2. Польське королівство і Німецький орден за часів Казимира III (1333–1370).
3. Кордони Польського королівства і держави Німецького ордену в Пруссії після закінчення «Великої війни». 1411 р.

ПЕРЕЛІК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. «Вежа Давида, з якої звисали тисячі щитів». Алегоричний образ цнотливості Діви Марії, патронеси Німецького ордену, чию символіку зображено на щитах. Мініатюра зі: *Speculum humanae salvationis* (Кельн, бл. 1360 р.), Universitäts- und Landesbibliothek Darmstadt, Hs 2505, Fol. 13r.
2. Битва імператора Священної Римської імперії з народами Гог і Магог. Поруч з імператором зображено магістра Німецького ордену, який тримає імперський стяг. Мініатюра з: *Apokalypse Heinrichs von Hesler* (Пруссія, друга третина XIV ст.), Biblioteka Uniwersytecka w Toruniu, Rps 44/III, Fol. 168r.
3. Марієнбург (нині – Мальборк). Загальний вид замкового комплексу. За виданням: *Państwo zakonu krzyżackiego w Prusach. Władza i społeczeństwo* / M. Biskup, R. Czaja, W. Długokęcki et al. – Warszawa, 2008.
4. Смерть св. Єлизавети Угорської. Рельєф саркофагу у церкві св. Єлизавети в Марбурзі. Серед скульптур – верховний магістр Німецького ордену Конрад Тюринзький (Марбург, бл. 1370 р.). Фото з Bildarchiv Foto Marburg [Електронний ресурс]. – 1976. – Режим доступу до ресурсу: <http://www.bildindex.de/document/obj20095312/fmc188681/?part=1>.
5. Воскресіння Христа. Фрагмент поліптиха з Грауденца (нині – Грудзьондз). (Грауденц, бл. 1400 р.), Muzeum Narodowe w Warszawie. Фото: Т. Горбач. З особистого архіву автора.
6. Фрагмент надгробка короля Казимира III в архікафедральній базиліці святих Станіслава та Вацлава у Вавельському замку (Краків, 1370–1382 рр.). За виданням: Wyrozumski J. *Kazimierz Wielki*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2004.
7. Поліхромна скульптура із зображенням короля Казимира III з колегіальної базилики Народження Пресвятої Діви Марії у Віслиці (Краків, бл. 1380 р.). За виданням: Wyrozumski J. *Kazimierz Wielki*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2004.
8. Маєстатна печатка короля Казимира III (бл. 1370 р.), Інститут рукопису НБУВ, ф. V, № 3695. Фото: О. Петренко. З особистого архіву автора.
9. Архікафедральна базиліка св. Іоанна Хрестителя у Варшаві, де 15 вересня 1339 р. було зачитано судовий вирок у справі другого польсько-орденського канонічного процесу. Фото: Т. Горбач. З особистого архіву автора.
10. Гербові ролі із зображенням гербів польських рицарів – учасників пруських «райзів». Ілюстрація з: *Armorial Bellenwille* (Нідерланди, друга пол. XIV ст.), Bibliothèque nationale de France, Man., Fr. 5230, Fol. 60v, 66v.
11. Велике знамено верховного магістра та знамено помезанського єпископа, здобуті польськими рицарями в битві біля Грюнвальду. Ілюстрація з: *Joannis Dlugossii Banderia Prutenorum*, (Краків, 1448 р.). Biblioteka Jagiellońska Uniwersyte-tu Jagiellońskiego, BJ Rkp. 10001 III, Fol. 1v, 6v.

ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК

А

Абрагам Соха зі Щитна, плоцький воєвода 109, 112, 118
Адальберт Празький (св. Войцех), празький єпископ 7
Альберт фон Оре, комтур Данціга 90
Альдона (Анна), донька великого князя Литовського Гедиміна 87
Андрій Решотко зі Скшинська, польський рицар 108, 111
Арнольд У. 16

Б

Базилевич К.В. 26
Байдуж Д.В. 28
Бандон, клірик помезанського діоцезу 95, 98
Бандура Є. 22
Барбашов О.І. 25
Барнім I, західнопоморський князь 65
Барнім IV, західнопоморський князь 99
Бартош з Веземборга, польський рицар 109, 112
Барчиковський К., польський політик 24
Бенедикт XII, Римський папа 42, 94, 95, 98
Беннінггофен Ф. 123, 124
Берлевін фон Фрайберг, маршал Німецького ордену 61
Бернард, свидницький князь 104, 107
Бернард фон Вільтберг (Вільденберг), сілезький рицар 108–111
Бернард фон Гевельман, ландмаршал Лівонії 131, 132
Бернард фон Цедліц, *див.* Цедліц фон
Бертольд з Рацібожа, польський правник 95
Бешк К. 20
Біскуп М. 16, 23, 89, 124
Богуміл з Пакощі, поморський рицар 80
Богуслав IV, західнопоморський князь 77
Богуслав V, західнопоморський князь 99
Богухвал II, познанський єпископ 33
Богуша, намісник Гданська 76, 77
Божислав, гнєзненський архієпископ 83, 84
Бокман Г. 16, 17,
Болеслав, великопольський князь 60
Болеслав, мазовецький князь 56, 57, 64, 68

Болеслав, немодлінський князь 105
Болеслав I Суворий, яворсько-свидницький князь 104
Болеслав II, зембицький князь 104, 107
Болеслав III, бжезько-легницький князь 105
Болеслав III Кривоустий, польський князь 45
Болеслав Мазовецький, польський князь 74
Болеслав Побожний, великопольський князь 69, 70
Болеслав Сором'язливий, краківсько-сандомирський князь 66–68
Боніфацій IX, Римський папа 119
Бохан Ю.М. 128
Бречкевич М.В. 29
Бруно, магістр Добжинського ордену 52
Бруно Кверфуртський, місійний єпископ, св. 7
Будзислав Кшеславович, польський рицар 47
Бургард IV, магдебурзький бургграф 53
Бургард фон Горнгаузен, віцеландмайстер Пруссії 67, 69, 70
Бучек К. 20

В

Вавжинець, вроцлавський єпископ 46
Вайзе Е. 14
Вайт, воєвода східнопоморського князя Святополка II 60
Вальдемар, бранденбурзький маркграф 77, 80
Варвара, св. 38, 39
Варцислав I, свечський князь 47
Варцислав II, гданський князь 71, 72
Варцислав IV, західнопоморський князь 99
Василько Романович, волинський князь 66
Вацлав, плоцький князь 87, 88
Вацлав I, легницький князь 105–107
Вацлав II, чеський король 42, 74, 75
Вацлав III, чеський король 42, 75, 84, 88
Вацлав IV, чеський король 121
Велкі К. 13
Вернер фон Орзельн, верховний магістр Німецького ордену 37, 88, 105
Віґанд з Марбурга, орденський хроніст 31, 40–42, 89, 91, 105, 106
Відейко М.Ю. 30
Вільгельм, пріор монастиря домініканців у Гданську 77
Вільгельм IV, граф Голландії і Геннегау 106, 113
Вільгельм Моденський, папський легат 52, 60, 61
Вінріх фон Кніпрوده, верховний магістр Німецького ордену 102, 103, 106
Вінцентій Кадлубек, польський хроніст 33
Віслав II, князь Рюгена 73
Вітовт, великий князь Литовський 25, 36, 117–122, 125–127, 131, 134
Владислав, ленчицький князь 93

Владислав II Ягайло, польський король *12, 17, 25, 34, 35, 113, 117–122, 125, 126, 131, 132, 134*
Владислав Білий, гневковський князь *34*
Владислав Локеток, куявський князь, згодом польський король *18, 34, 37, 40, 41, 74–78, 80, 83–85, 87–91, 94, 96, 135*
Владислав Одонич, великопольський князь *53*
Владислав Опольський, сілезький князь *114, 118*
Владислав Тонконогий, великопольський князь *45*
Влодарський Б. *67, 69*
Войслав, пуцький каштелян *77*
Войтович Л.В. *30*
Войцех, гданський каштелян *77*
Войцех з Опатовця, плебан в Бохні, королівський капелан *95*
Войцеховський З. *20, 22*

Г

Гайденріх, кульмський єпископ *63*
Гартмут фон Грумбах, ландмайстер Пруссії *69*
Гевекер К. *35*
Гедимін, великий князь Литовський *87, 88, 103*
Гельвіх фон Гольдбах, ландмайстер Пруссії *75*
Генрик, каменський єпископ *77*
Генрик, яворський князь *105*
Генрик II Побожний, сілезький князь *53, 56*
Генрик VI, вроцлавський князь *87*
Генрик Бородатий, сілезький князь *33, 46–49, 53, 107*
Генрик Глогувський, сілезький князь *74*
Генрик з Лекна, абат монастиря цистерціанців в Лекні *51*
Генрик Кетлич, гнезненський архієпископ *45*
Генріх VII, імператор Священної Римської імперії *80*
Генріх Ботель, верховний маршал Німецького ордену *65, 70*
Генріх Карінтійський, чеський король *84*
Генріх Реусс фон Плауен, комтур Бальги *87, 90, 91, 93*
Генріх фон Вайде, ландмайстер Пруссії *57*
Генріх фон Дуземер, верховний магістр Німецького ордену *100, 101*
Генріх фон Ліхтенштейн, австрійський рицар *63*
Генріх фон Плауен (Старший), комтур Швеця, згодом верховний магістр Німецького ордену *130–132*
Генріх фон Пльозке, ландмайстер Пруссії *18, 78–80*
Герман, бранденбурзький маркграф *77*
Герман, орденський капелан *75*
Герман з Вартберга, орденський хроніст *101, 106*
Герман фон Бальк, ландмайстер Пруссії *49, 50, 52*
Герман фон Етгінген, комтур Ельбінга *90*
Герман фон Зальца, верховний магістр Німецького ордену *14, 49, 50*
Гістель де, фламандський дворянський рід *106*

Гогенцоллерни, німецький дворянський рід 20
Годзислав Башко, познанський кустош 33
Гомулка В., Генеральний секретар ЦК Польської об'єднаної робітничої партії 22
Гонорій III, Римський папа 46
Горайські, руський шляхетський рід, що осів у Польщі
- Дмитро з Гораю, королівський підскарбій, згодом маршалок 108, 117
- Іван з Гораю, рицар, брат Дмитра з Гораю 108, 111, 112, 114
- Олександр з Гораю, рицар, син Івана з Гораю 108
Горський І.К. 27
Граціанський М.П. 26
Григорій IX, Римський папа 50–52
Грифичі, західнопоморський шляхетський рід 48
Грушевський М.С. 29, 66
Губач В. 14
Гуго фон Альменгаузен, комтур Торна 88

Г

Галгард з Каркес, папський легат 93, 95, 97
Гервард, влоцлавський єпископ 76, 84
Герхард фон Брусвальде, пріор монастиря цистерціанців в Оліві 39
Герхард фон Гіршберг, віцеландмайстер Пруссії 68
Гжегож М. 79
Гнімар, бургграф східнопоморського князя Святополка II 60
Готфрід з Лекна, абат монастиря цистерціанців в Лекні 45
Грузла Я.М. 106
Гурський К. 16, 20, 23, 108, 113
Гюнтер, площький єпископ 50, 51
Гюнтер фон Шварцбург, ландкомтур Кульма 78

Д

Данило Романович, галицько-волинський князь, згодом король Русі 52, 66, 67
Державін М.С. 26
Джелал ад-Дін, син Тохтамиша, хана Золотої Орди 124
Дзерслав Абрагамович, польський рицар 47
Дзерслав Конопка з Кожухова, польський рицар 108, 111
Дітріх фон Альтенбург, верховний маршал, згодом верховний магістр
Німецького ордену 89–91, 93, 95, 98, 106
Дітріх фон Бернгайм, верховний маршал Німецького ордену 50, 59, 61
Дітріх фон Грюнінген, ландмайстер Пруссії 64, 68
Дітріх фон Діпенів, німецький рицар 55
Дмитро з Гораю *див.* Горайські
Доброгост з Шамотул, польський рицар 132
Доброгост фон Остен, *див.* Остен фон
Довгялло Д.І. 25
Домарат, познанський єпископ 85
Дубровіна Л. А. 8

Е

Екдаль С. 17, 35, 122–124, 127, 129, 130
Елігер фон Гогенштайн, комтур Голуба 91
Ельжбета, донька польського короля Казимира III 99

Ж

Жек'єр Л. 107
Жира з Крупочина, поморський рицар 78

З

Зайончковський С. 20, 21, 89
Залеський В.Ф. 25
Зашкільняк Л. 30
Збиславек (Станіслав з Доброї Води?), чеський рицар 125
Збігнев, королівський підканцлер 85
Збігнев Олеснецький, краківський єпископ 36
Земовит II, равсько-візнінський князь 87, 88
Земовит IV, мазовецький князь 103, 113, 114, 131, 134
Земовит Мазовецький, польський князь 56, 57, 64–71
Земомисл, іновроцлавський князь 33
Зіггард фон Шварцбург, комтур Грауденца 87
Зігфрід з Папау, орденський прокуратор 85, 86
Зігфрід фон Фойхтванген, верховний магістр Німецького ордену 80
Зінтара Б. 16
Зутіс Я. 26

І

Іван, хорунжий Німецького ордену 90
Іван з Гораю, *див.* Горайські
Іво, краківський єпископ 48
Імбрам з Плешова, польський рицар 108
Інокентій III, Римський папа 45, 46
Інокентій IV, Римський папа 61, 65, 66, 68
Інокентій VI, Римський папа 101, 102
Іоанн, бранденбурзький маркграф 72
Іоанн, єпископ Порту 94
Іоанн III, герцог Брабанту 126
Іоанн XXII, Римський папа 83–87
Іоанн XXIII, Римський папа 130
Іоанн Люксембурзький, чеський король 84, 85, 88, 89, 92, 93, 105–107, 126
Іоанн Орсіні, кардинал 94

Й

Йоганн I, ландграф Лейхтенберга 106
Йоганн Банріц де Мюлленарк, німецький рицар 108
Йоганн з Лондза, абат монастиря цистерціанців у Лондзі 51
Йоганн з Реддена, *див.* Йоганн фон Посільге

Йоганн Кеммерер фон Вормс, німецький рицар 108
Йоганн Мельгорн, орденський хроніст 38
Йоганн Саксо, комтур Бреста-Куявського 75
Йоганн фон Посільге, орденський хроніст 31, 41, 127, 129
Йоганн фон Сайн, фогт Ляйпе 119

К

Казимир, іновроцлавський князь 76, 79, 85, 86
Казимир II Справедливий, польський князь 45
Казимир III, польський король 29, 33, 34, 87, 91–95, 97, 99–103, 113, 121
Казимир IV, слупський князь 103
Казимир V, щецинський князь 125
Казимир Куявський, польський князь 38, 53, 56, 57, 60, 62–71, 135
Карвасінська Я. 20
Карл IV (Люксембурзький), імператор Священної Римської імперії 98, 100, 102, 105
Карл Роберт, угорський король 87, 89, 98
Карл фон Трір, верховний магістр Німецького ордену 84
Каспар Е. 13
Квятковський К. 24
Кейстут, литовський князь 101
Келер Г. 34
Кентшинський В. 34, 39
Клаес Гайнен, герольд герцога Гельдерну 107
Клеменс Пежхал, плоцький єпископ 95
Клемент VI, Римський папа 98, 101
Конопленко А.А. 28
Конрад, бранденбурзький маркграф 72
Конрад VII Білий, олесницький князь 125, 126
Конрад Бітшін, орденський хроніст 37
Конрад Гесселен, священник церкви св. Іоанна в Торні 41
Конрад Мазовецький, польський князь 8, 13, 21, 22, 29, 32, 33, 37, 46–54, 56–58, 64
Конрад Немпч, сілезький рицар 133
Конрад фон Брунігсгайм, комтур Швеця 93
Конрад фон Валленрод, верховний маршал Німецького ордену 40
Конрад фон Кібурґ, комтур Бальги 132
Конрад фон Ландсберг, орденський рицар 50
Конрад фон Юнгінген, верховний магістр Німецького ордену 118, 119
Конрад Цельнер фон Роттенштайн, верховний магістр Німецького ордену 117
Королюк В.Д. 27
Котов А.С. 28
Кочи Л. 21
Коялович М.О. 24
Крикун М. 30
Кристин, воєвода князя Конрада Мазовецького 46

Кристофер фон Герсдорф, придворний рицар угорського короля Сигізмунда
Люксембурзького 124
Крольман К. 13
Куйот С. 19, 35, 97
Куно фон Ліхтенштейн, великий комтур Німецького ордену 127
Курпела С. 49
Кучинський С.М. 22, 24, 124
Кшеслав з Коцола, польський рицар 108, 110, 111

Л

Ласковський О. 20
Леопольд III Габсбург, австрійський герцог 106
Лешко Білий, краківський князь 45, 47, 48, 57
Лещиці, польський шляхетський рід 76
Лідтке А. 20
Ловмянський Г. 16, 20, 21, 125
Лохмеєр К. 13
Людвік I, бжезький князь 106, 107
Людвіг II Віттельсбах, бранденбурзький маркграф 121
Людвіг IV Віттельсбах, імператор Священної Римської імперії 95
Людовік Анжуйський, угорський король 33, 102, 103, 113, 114, 117, 118
Людольф Кеніг, верховний магістр Німецького ордену 100
Лютер фон Брауншвайг, верховний магістр Німецького ордену 39, 92
Лябуда Г. 16, 22, 23, 38, 39, 71, 77

М

Магнус фон Лебен, сілезький рицар 108, 111, 114
Малушинський М. 89
Марбург фон, німецький рицарський рід 40
Марквард фон Зальцбах, комтур Рагніта 36, 118
Марквард фон Шпарренберг, комтур Торна 93
Масан О.М. 30, 67
Матузова В.І. 28
Мацей з Лабишина, польський рицар 132
Машке Е. 13, 14
Мествін II, східнопоморський князь 42, 60, 63, 71–74, 86, 101
Мешко III Старий, польський князь 45
Миколай, абат монастиря бенедиктинців у Мигильні 85
Миколай Дембицький, польський рицар 132
Миколай з Гари, палатин Угорського королівства 121, 130
Миколай з Курова, гнєзненський архієпископ 120
Миколай Тромба, королівський підканцлер 31, 34, 121
Мілітцер К. 18
Міндовг, литовський король 33, 70, 71
Міхаель Кюхмайстер фон Штернберг, форт Нової марки 132–134

Міхал, влоцлавський єпископ 55
Молотов В.М., міністр закордонних справ СРСР 26

Н

Надольський А. 124, 128
Назарова Є.Л. 28
Найтман К. 18
Наполеон I Бонапарт, французький імператор 10
Наркевич М.Ф. 25
Неможа з Голчі, польський рицар 98
Ніколаус фон Єрошин, орденський хроніст 39, 40
Новак З.Г. 16

О

Однороженко О. 108, 109
Одровонж, польський шляхетський рід 47, 48
Олександр IV, Римський папа 68, 70
Олександр з Гораю, *див.* Горайські
Олександр Невський, руський князь 26
Ольгерд, великий князь Литовський 103
Опізо з Мессани, папський легат 67
Осташ, комес краківського князя Лешка Білого 48
Остен фон, поморський дворянський рід 121
- Доброгост фон Остен, поморський рицар 121
- Ульріх фон Остен, поморський рицар 121
Отто фон Бонсдорф, великий комтур Німецького ордену 90
Отто фон Люттерберг, кульмський дандкомтур 88–90
Отто фон Шлібен, сілезький рицар 108, 111
Оттон, бранденбурзький маркграф 72, 77
Оттон фон Цешау, сілезький рицар 109, 112

П

П'єр, канонік в Ле-Пюї 95
П'єр з Оверні, папський легат 97
Пакульський Я. 108, 113
Паравічіні В. 18, 106–109, 113
Пашко з Богорії, польський рицар 108
Пашко з Радзанова, польський рицар 112
Пашуто В.Т. 27
Пелка, гнєзненський архієпископ 62, 63
Перльбах М. 13, 39
Петро Недзвидзький, польський рицар 132
Петро з Дусбурга, орденський хроніст 31, 37, 38, 40, 50, 53, 58
Петро з Оверні, папський легат 91
Петро з Толедо, кардинал 94
Петро Рпішка з Бедлна і Касок, польський рицар 108

Петро Свинка зі Стшиг, польський рицар 108, 110
Пічета В.І. 26
Поверський Я. 16, 59
Полякувна М. 37, 38
Попо фон Остерна, ландмайстер Пруссії 68
Пржемисл Оттокар II, чеський король 40, 68
Пржемисловичі, чеська королівська династія 76
Прохаска А. 19, 35
Пшемисл II, великопольський князь, згодом король Польщі 42, 73, 74, 86
Пшемисл, великопольський князь 60, 69
Пшемисл, іновроцлавський князь 76, 85, 86
Пшеслав з Гославиць, польський рицар 108
Пясти, польська князівська і королівська династія 47, 53, 48, 105, 106, 113, 135

Р

Разумовська Л.В. 27
Рамфольд з Гориня, польський рицар 108, 110, 114
Ранке Л. фон 12
Ратибор, бялогардський князь 62, 72
Ріббентроп Й. фон, міністр закордонних справ Німеччини 26
Роман Мстиславич, галицько-волинський князь 45
Рудь М.О. 8

С

Самбор, син рюгійського князя Віслава II 75
Самбор II, любишевсько-тчевський князь 53, 55, 62, 65, 72
Сарновський Ю. 16
Сасін з Болькова, польський рицар 112
Свенца, *див.* Свенцовичі
Свенцовичі, східнопоморський шляхетський рід 76, 77
- Свенца, гданський і слупський палатин 76, 77
- Петро з Нового, син Свенци, поморський староста 76, 77
- Ясько, син Свенци 77
- Вавжинець, брат Свенци, слупський каштелян 76
Свидригайло Ольгердович, литовський князь 118
Святобор I, щецинський князь 125
Святополк II, східнопоморський князь 29, 33, 37–40, 47, 53–65, 71
Святослав Палука, тчевський палатин 76, 80
Сендзивой з Остророга, польський рицар 132
Серадзан В. 24
Серафим А. 13
Сигізмунд Корибутович, литовсько-руський князь 123
Сигізмунд Люксембурзький, угорський король 17, 121, 124, 126, 130, 133
Сігнев, воевода краківсько-сандомирського князя Болеслава Сором'язливого 66
Скиргайло Ольгердович, великий князь Литовський 117
Собеславичі, східнопоморська князівська династія 42

Спитко з Мельштина, краківський воєвода і каштелян 118
Спорс Ю. 79
Станіслав, абат монастиря цистерціанців в Оліві 39
Станіслав, краківський єпископ, св. 67
Станіслав Дурінк, польський художник 36, 123
Станіслав з Вроцимовиць, польський рицар 109, 112
Станіслав з Доброї Води, *див.* Збиславек
Стародубець П. 27
Стецько *див.* Станіслав з Вроцимовиць
Страш з Бялочува, польський рицар 108, 110, 112
Суд, воєвода краківсько-сандомирського князя Болеслава Сором'язливого 66
Супрунюк А. 113
Сурвіллі, знатний литовський рід, що перебував на службі Німецького ордену
- Йоганн Сурвілль, рицар 118
- Томас Сурвілль, рицар 118
Сцібор з Оглендува, польський рицар 108, 111
Сцібор зі Сцібожиць, угорський магнат 108, 110, 121, 130

Т

Теобальд III, чеський князь 46
Тешен М. 37–39
Тименецький К. 21, 22
Тимур-Кутлуг, хан Золотої Орди 118
Томас Кантцов, німецький хроніст 125
Томас Сурвілль, *див.* Сурвіллі
Томаш із Зайончкова, польський рицар 80
Томаш Шеліга з Вжесні, серадзький підкоморій 132
Томілін С.В. 25
Трайчке Г. фон 12, 13
Тройден І, черський князь 87
Трокаль Т.В. 28
Тумлер М., верховний магістр Німецького ордену 14
Тунерт Ф. 35

У

Ульріх з Бжеца, польський рицар 108, 110
Ульріх фон Остен, *див.* Остен фон
Ульріх фон Юнгінген, верховний маршал, згодом верховний магістр
Німецького ордену 119, 120, 122, 128, 129
Ульріх Шоф, сілезький рицар 108, 110

Ф

Філіп, королівський канцлер 85
Філіп з Фермо, папський легат 72
Філіппі Р. 13
Флоря Б.М. 28

Фойгт Й. 11, 12, 37, 41
Форстройтер К. 14
Фредерик, любуський єпископ 77
Фричко з Шаховиць, намісник Східного Помор'я 75
Фрідріх, баварський герцог 106
Фрідріх, орденський прокуратор 85
Фрідріх II Штауфен, імператор Священної Римської імперії 50
Фрідріх фон Валленрод, верховний маршал Німецького ордену 127
Фрідріх фон Вільденберг, ландмайстер Пруссії 104
Фрідріх фон Цедліц, *див.* Цедліц фон
Фрідріх Шенберг, фогт Самбії 36

Х

Хейзінга Й. 126
Хірш Т. 39
Хлопоцька Г. 16
Християн з Оліви, пруський єпископ 45–47, 51, 54

Ц

Цедліц фон, сілезький дворянський рід
- Бернард фон Цедліц, сілезький рицар 109, 112
- Фрідріх фон Цедліц, сілезький рицар 109, 112
Целіховський З. 34
Ценцкевич В. 22
Ціглер У. 18

Ч

Чая Р. 16
Черкас Б.В. 30

Ш

Шаскольський І.П. 27, 28
Шведа А. 24
Шен Теодор фон, обер-президент Пруської провінції 9
Шибковський С. 24
Шлівінський Б. 24, 59
Шрайбер Г. 18
Штефан III, баварський герцог 106
Штрельке Е. 34
Шуберт Ф. 41
Шумахер Б. 14
Шюц К. 40

Щ

Щепан, хмельницький каштелян 77

Ю

Южвяк С. 24

Юсупович А. 52

Юрек Т. 89, 90

Юрій II, галицько-волинський князь 87, 99

Ючас М. 124

Я

Ядвіга, дружина польського короля Владислава Локетка 85

Ядвіга Анжуйська, польська королева 117–119

Якоб, плебан з Арнсдорфа 95

Якоб Люттіхський, папський легат 63, 64

Ян, канонік з Руди 85

Ян Бужевой, сілезький рицар 108, 110, 111

Ян Длугош з Недзельська, батько хроніста Яна Длугоша 36

Ян Длугош, польський хроніст 27, 31, 34–38, 40–42, 47, 100, 103, 121–123, 127, 129–131, 133

Ян з Бжезя, влоцлавський єпископ 40

Ян з Грабя, польський рицар

Ян із Плонкова, польський рицар 109, 111

Ян Гротович, краківський єпископ 98

Ян Кемпи, польський рицар 112

Ян Клементович, польський рицар 48

Ян Корчбок, польський (?) рицар 109, 112

Ян Кропидло, опольський князь, влоцлавський єпископ, 20

Ян Кустра з Кшешува, сілезький рицар 108–112, 114

Ян Нашан з Островця, польський рицар 133

Ян Пілік із Серпця, польський рицар 108, 111, 112, 118

Ян Сокол з Ламберка, чеський рицар 125

Ян фон Бетшау, сілезький рицар 108–112

Ян Щицький, польський рицар 133

Яніслав, гнєзненський архієпископ 84, 85, 92–94

Янко з Чарнкова, польський хроніст 33, 34

Януш Бжозогловий, польський рицар

Януш I, варшавський князь 114, 131

Ярослав, гнєзненський архієпископ 99

Ярослав Богатка з Садлна, польський рицар 109

Ярослав з Богорії, краківський архідиякон, королівський канцлер 93, 95

Ясениця П. 45

Ясінський К. 71

Ясінський Т. 50, 61

Ясько Білик, польський/руський рицар 108, 110, 114

Ясько з Тарнова, польський рицар 108, 111

Ясько Свенца, *див.* Свенцовичі

Ящук Б., посол Польської Народної Республіки в СРСР 27

ГЕОГРАФІЧНИЙ ПОКАЖЧИК

А

Авіньйон, м. 18, 42, 83, 84, 89, 93, 98,
100, 102
Австрія 15, 63
Англія 104, 105
Арнсвальде, м. 72

Б

Баварія, герцогство 106
Балтика 14, 21, 27, 135
Балтійське море 7, 21, 31, 54, 58,
120, 135
Бальга, м., комтурство 58, 59, 132
Белз, м. 101
Берестя (Брест-Литовський), м. 121
Бжег, м. 107
Бжезниця, м. 36
Бидгощ, м. 56, 57, 96, 132
Битув, м. 77
Білорусь 24
Блуа, м., графство 107
Бобровники, м. 120
Богемія-Моравія, балліват 75
Божи Дар, с. 108
Бохня, м. 95
Брабант, герцогство 105
Бранденбург, Бранденбурзька марка
14, 29, 75–77, 87, 80
Брда, р. 132
Брест-Куявський, м. 32, 75, 77, 85,
87–91, 96
Брест-Литовський, *див.* Берестя
Бялогард, м. 75
Бялогардська земля, 72

В

Вавель, замок 34
Вармія, іст. обл. Пруссії 63
Варшава, м. 8, 15, 19, 20, 22, 78, 95,
97, 98
Вежбічани, с. 100
Велике князівство Литовське 14, 19,
101–103, 117, 118, 124
Великий Кабель (*maiozem Cabel*) 72
Великопольща 69, 73, 74, 83, 94, 99,
100, 113, 121, 132
Вишеград, м. 42, 92, 93
Вишегруд, м. 59, 62, 88, 96
Відень, м. 15, 16
Відукле (*Widukle*) 106
Візна, м. 114
Вільно, м. 20, 117, 118
Вісла, р. 29, 49, 52, 54, 55, 57–59,
61–63, 65, 72, 80, 88, 89, 120,
121, 135
Віслинська затока 54, 57
Віслинські Жуляви, геогр. обл.
в дельті Вісли 57
Влоцлавек, м. 68, 69, 88, 118
Волинь 101
Володимир, м. 87
Ворскла, р. 118
Вроцлав, м. 49, 102, 105, 106, 113

Г

Галицько-Волинська Русь 31, 99, 101
Галицько-Волинське князівство,
Руське королівство 30, 103, 45
Галіндія, іст. обл. Пруссії 67, 135
Галле, м., графство 106

Гейсов (*Geysow*) 107
Гельдерн, м., герцогство 107
Геннегау, графство 105
Гессен 40
Геттінген, м. 15, 129
Гживня, с. 19
Гільгенбург, замок 122
Гнев (Меве), м. 96
Гневково, м. 96
Гневська земля 65, 72
Гоженджей, замок 55, 65
Голантен (*Golanten*) 107
Голландія, графство 104, 105, 107, 113
Голуб, м., комтурство 91
Голубське оз. 77
Гольштинія, 52
Гордін, *див.* Гоженджей
Гостинін, м. 88
Готланд, Готландія, о. 21, 52, 123
Грабе, с. 79, 80
Грауденц, м., комтурство
Грюнвальд, с. 17, 22, 25, 27, 36, 122,
123, 129, 134

Г
Гданськ (Данціг), м. 18, 21, 23, 39, 40,
55, 65, 76–80, 85, 90, 96, 122, 135
Гданська земля 80
Гнезно, м. 74, 83, 97

Д
Данія 21
Данціг (Гданськ), м., комтурство 90,
123, 130
Дарлово, м. 77
Діршау (Тчев), м., комтурство 86
Длубна, р. 48
Добжинська земля 32, 51, 64, 88, 89,
92–94, 96, 98, 99, 113, 114, 118,
119, 121, 134, 135
Добжинь, м. 89, 120
Доесбург, м. 37
Дорогичин, м. 52
Древенца, р. 49, 122, 131
Дрезденко, замок 121, 134

Дуйсбург, м. 37
Дурбе, оз. 70
Дюссельдорф, м. 37

Е
Ельба, р. 7, 13,
Ельбінг, м., комтурство 38, 55, 58, 59,
63, 64, 79, 80, 90, 121, 135
Ероглен (*Eroglen*) 107
Естляндія 8

Є
Європа 7, 14, 105
Європа Західна 41, 126, 135
Європа Центрально-Східна 15

Ж
Жемайтія, іст. обл. Литви 88, 105,
106, 118–121, 134
Жнін, м. 97

З
Завихост, м. 45
Завкше, Завкшенська земля 114, 134
Зантир, замок 54, 55, 62, 63, 65, 69
Зеємен, с. 122
Злоторія, м. 114, 120
Зольдін, м. 80

І
Іновлудзь, м. 66
Іновроцлав, м. 32, 56, 62, 68, 78, 85,
91, 94–96, 100
Іспанія 105
Італія 15, 104

К
Каліш, м. 89, 99, 100
Камінь, м. 120
Квідзин, о. 52
Келце, м. 22
Кенігсберг, м. 68, 104, 105, 107, 109,
131
Кенпно, м. 73
Клецк, м. 97

Ковалевий о. 65
Коваль, м. 88, 96
Конін, м. 89, 90, 97
Конітц, м. 132
Короново, м. 35, 108, 132
Костшин, м. 97
Крайна, земля 120
Краків, м. 35, 48, 56–58, 75, 85, 92,
103, 113
Краківська земля 75, 130
Крево, м. 117
Крістбург, м., комтурство 63, 64
Крушвиця, м. 91, 96
Кужентник, замок 122
Куликове поле 25
Кульм, м., ландкомтурство 37–39,
60–64, 95
Кульмська (Хелмінська) земля 8, 13,
22, 23, 52–54, 59, 61–63, 83, 88, 89,
93–95, 98–100, 105, 131, 132, 134
Курляндія 7
Куявія, Куявська земля 48, 49, 56,
57, 62, 74, 76, 87, 88, 91–94, 96,
98–100, 113, 132, 135
Куявське князівство 20, 96
Кшивінь, м. 74

Л
Лазучіце, с. 48
Легниця, м. 56
Ле-Пюї, м. 95
Лейхтенберг, ландграфство 106
Лекно, цистерціанське абатство 45
Лендзанська земля 54, 69
Лендов, с. 77
Ленчицька земля 75, 89
Ленчиця, м. 58, 74, 89, 97, 120
Липно, м. 120
Литва 7, 18, 20, 23–25, 29, 33, 34, 61,
87, 99, 101–103, 106, 114, 117,
118, 120, 121, 131, 135, 136
Лівонія 7, 8, 62, 70, 106, 118, 119,
131, 132
Ліхнови, с. 72
Лонськ, с. 133

Лукнік 106
Лукув, м. 67
Львів, м. 19, 20
Любавська земля 57, 64, 68, 70
Любишевське князівство 65
Людвігсдорф, с. 122
Люксембург 105
Ляйпе, м., фогство 119

М

Мазовецьке князівство 8, 33, 47, 71, 102
Мазовія 46, 48, 49, 57, 71, 101, 113,
114, 119, 121
Малий Кабель (*minor Cabel*) 72
Малий Кведін (*parvus Quedin*), замок 55
Малінувек, м. 22
Малопольща 46, 113
Мальборк (Марієнбург), м. 24
Марбург м. 15, 40
Марієнбург (Мальборк), м. 11, 101,
102, 114, 117, 119, 120, 122,
129–132
Марієнвердер, м. 53, 63
Меве (Гнев), м., комтурство 72, 96, 123
Медеваге (*Medewage*), замок 105
Медзиленж, с. 72
Мекленбург, герцогство 55
Міліч, м. 72
Мілорадз, с. 72
Міхаловська земля 32, 94, 96, 98–100,
131, 134
Могильно, м. 85
Моравія, іст. обл. Чехії 52, 105, 125
Москва, м. 27
Московське князівство 25
Мюлен, с. 122

Н
Накло, м. 35, 60, 73, 88, 97
Намислув, м. 48, 100, 102
Натангія, іст. обл. Пруссії 63
Неполомиці, м. 121
Нессау, м., комтурство 50
Нідерланди 37
Німан, р. 29, 104, 118, 120

Німеччина 12, 14, 15, 22, 26, 55, 58,
62, 100, 104, 105, 123, 124, 132

Німеччина Західна 15

Нова марка 6, 121, 132

Нове, м. 77, 79

Новий Корчин, м. 36

Новська земля 80

Ногат, р. 55, 57

Нойштетгін, м. 125

Нотець, р., права притока Варти 121

Нюрнберг, м. 102

О

Одер, р. 7

Оломоуц, м. 75

Ольштин, м. 16,

Орлово, с. 49

Оса, р., права притока Вісли 49, 62

Остров, м. 118

Още, *див.* Оса

П

Пасленка, р. 131

Пасленська земля 55

Пастов (*Pastow*) 107

Пень, Пенський ключ, замок 54, 63

Пиздри, м. 97

Пістен (*Pisten*), замок 104

Пловці, с. 40–42, 90

Плонськ, м. 114

Плоцьк, м. 89

Плоцьке князівство 93

Победзіска м. 97

Погезанія, іст. обл. Пруссії 55

Познань, м. 20, 21, 83, 93

Покарвіс, с. 33, 71

Полекшанія (*Polexia*), іст. обл. Пруссії
66, 67

Полянув, м. 77

Польська Народна Республіка 27

Польська Республіка 20

Польське князівство 84

Польське королівство, Польська

Корона 7, 12, 14, 17, 19–21, 29,
32, 33, 36, 37, 42, 83, 85, 86, 87,

92–99, 101, 103, 113, 117, 118,
121, 124, 126, 131, 134, 136

Польща 7, 8, 11–15, 17–25, 28–30, 32–
34, 36, 37, 41, 42, 45, 46, 52, 53, 55,
56, 58, 60, 64, 69, 73–75, 83–85, 88,
91–95, 97–103, 105, 113, 117–123,
125, 131, 132, 135, 136

Помезанія, іст. обл. Пруссії 42, 52–54,
63, 65

Померанія 52, 53, 57

Помор'я Західне 19, 99, 125

Помор'я Східне, Поморська земля,

Східнопоморське князівство,

Поморське князівство 7, 8, 12,

14, 17–20, 23, 29, 31–33, 36, 38–

40, 42, 46, 56–60, 63, 69, 71–80,

83–88, 92–94, 96–101, 103, 113,

131, 132, 134, 135

Помузов (*Pomuzow*) 56

Порту, м. 94

Португалія 104

Прага, м. 102, 105, 121

Пренцлау, м. 74

Примеслава, р. 57

Пруссія, Пруська земля 7, 8, 11–21,
28, 29, 31, 32, 37, 38, 40, 41, 45–
54, 58, 61–68, 70, 85, 91, 98, 99,
103–107, 113, 117, 118, 120, 121,
125, 131, 134–136

Пруссія Західна 12, 19,

Пруссія Східна 19, 20,

Пшипуст, м. 96

Р

Рагніт, м., комтурство 118, 120

Радзеюв, м. 90, 96

Радзеювське поле 90, 91

Радянський Союз, *див.* СРСР

Рацібож, м.

Рачонж, м. 67, 88, 96, 119

Редін, м., комтурство 53, 59, 131

Редінська земля 53

Рейн, іст. обл. Німеччини 123

Рензен (*Rensen*), оз. 61, 62

Рига, м. 106

Рим, м. 50, 72
Рипін, м. 120
Рієті, м. 50
Ріміні, м. 50
Рогов, с. 68
Рогозно, м. 74
Російська імперія 25
Росія 24, 31
Русь 25, 27, 28, 102, 108, 113, 119
Рюген, о., князівство 73

С

Салін о. 118
Самбія, іст. обл. Пруссії 68
Сандомир, м. 75, 77
Сандомирська земля 75
Санток, замок 121, 134
Сартовиці, замок 38, 58–60, 62
Сасінська земля 68
Свече (Швець), м. 59, 62, 76, 79, 80, 86, 96
Свята Земля 46, 52
Семпольно, м. 120
Серадз, м. 58, 74, 89, 97
Серадзька земля 75, 89
Сероцк, м. 100
Сілезія 47, 48, 105, 107, 108, 113, 114, 125, 132
Сіргуне (*Sirgune*), р. 53
Славенська земля 65, 76
Славно, м. 75, 77
Словаччина 15
Служев, м. 96
Слупськ, м. 75, 77, 96
Слупська земля 65
Слушца, м. 97
Солець, м. 96
СРСР 26, 27, 31
Страсбург, м., комтурство 87
Стрева, р. 101
Стшелно, м. 96
Сулейов, м. 84
Сурабія 52

Т

Танненберг, с. 12, 122, 129
Таршов, *див.* Тчев
Торн (Горунь), м., комтурство 41, 59, 61, 62, 85, 88, 89, 95, 97, 98, 105, 123, 134
Торнська земля 93
Торунь (Торн), м. 15, 16, 19, 20,
Торунь Старий, замок 52
Трансільванія 50
Тренчин, м. 92, 93
Третій Райх 27
Троппау, м., герцогство 102
Тухель (Тухоля), м., комтурство 120, 132
Тухоля (Тухель), м. 77
Туя, р. 63
Тчев (Діршау), м. 65, 76, 79, 80, 85, 86, 96
Тчевська земля 80
Тшебниця, м. 47
Тшенсач, с. 100, 101

У

Угорське королівство, Угорська
Корона 103
Угорщина 101
Унеюв, м. 89, 97
Утрехт, м. 37

Ф

Фірціггуфен, с. 122
Фландрія, графство 105
Фогельзанг, замок 50
Франкфурт-на-Одері, м. 87
Франція 24, 104
Фреґенау, с. 122
Фрисландія 104

Х

Хелмінська (Кульмська) земля 8, 13, 32, 33, 46–52
Холм, м. 101

Ч

Червінськ, м. 121

Чеське королівство, Чеська Корона
75, 105

Чехія 15, 68, 86, 89, 92, 100, 101,
104, 105, 125, 132

Чехочін, м. 131

Чудське оз. 26

Швеція 24

Швець (Свече), м., комтурство 62

Шлохау, м., комтурство 120, 132

Шотландія 104

Шрода, м. 97

Штирія 40

Щ

Щебрешин, м. 108

Ю

Юліх, герцогство 108

Я

Ятвягія, іст. обл. Пруссії 65–67, 69, 135

В

Весце 49

Borchow, с. 75

Briga, *див.* Бжер

С

Samzicni 63

Д

Dobrin, *див.* Добжинь

Е

Eroglen, *див.* Ероглен

G

Geysow, *див.* Гейсов

Globen, с. 75

Golanten, *див.* Голантен

L

Lonyz 47

Luknik, *див.* Лукнік

P

Pastow, *див.* Пастов

Polexia, *див.* Полекшанія

R

Rensen, *див.* Рензен

S

Sirgune, *див.* Сіргуне

Stubelow, с. 75

T

Tarszow, *див.* Таршов

Tymow, с. 75

W

Warszawa, *див.* Варшава

Widukle, *див.* Відукле

Z

Zubessow, с. 75

Ż

Żuławy Wiślane, *див.* Віслинські
Жуляви

SUMMARY

Inter pacem et bellum: Poland and the Teutonic Order in the 13th – early 15th centuries

Military and diplomatic relations between Poland and the Teutonic Order in the 13th – early 15th century are examined, their main directions are determined.

The character and forms of Polish principalities cooperation with the Teutonic Order in the initial phase of its stay in Prussia in the 13th century are disclosed. The relations between Poland and the Order in this period were friendly for the most part, which is evidenced by the joint military actions against the Prussians, as well as the Polish princes' armed and diplomatic support to the knights of the Order during the conflict between Swietopelk II, Duke of Pomerelia, and the Order in 1236–1253. A gradual deterioration of relations between the Order and Poland in the second half of the 13th century is shown. The Prussian lands Galindia and Yotvingia were a subject matter of the competition.

The causes and conditions that led to the confrontation between Poland and the Order in the 14th – early 15th century are examined. Stressed is the main cause of the conflicts between Poland and the Order in the first third of the 14th century consisting in the Teutonic Order's territorial claims for the Eastern Pomerania and its armed seizure in 1308–1309. Military clashes between Poland and the Teutonic Order in the early 15th century were the result of the Polish Kingdom and its main ally – the Grand Duchy of Lithuania's policy aimed at suppressing the Order's expansionist activities in Eastern Europe.

Particular attention is paid to the methods of resolution of bilateral conflicts between the Polish Kingdom and the Teutonic Order in the 14th and 15th centuries. The settlement of international disputes proved to occur in two ways: diplomacy and force. The first way consisted in addressing to arbitration tribunals held as canonical processes headed by the Pope or international tribunals, judges of which often were kings of Hungary and the Bohemia. The latter, that is the force way, meant a war beginning. It was usually resorted when diplomatic negotiations failed.

Translated by Julia Horbach

ZUSAMMENFASSUNG

Inter pacem et bellum: Polen und der Deutsche Orden im XIII. – am Anfang des XV. Jahrhunderts

Die militärischen und diplomatischen Beziehungen zwischen Polen und dem Deutschen Orden im XIII. – am Anfang des XV. Jahrhunderts sind untersucht in der Monographie, ihren Hauptrichtungen sind bestimmt.

Der Charakter und Formen der Zusammenarbeit der polnischen Fürstentümer mit dem Deutschen Orden in der Anfangsphase seines Aufenthalts in Preußen im XIII. Jahrhundert sind offenbart. Die Beziehungen zwischen Polen und dem Deutschen Orden während dieser Zeit im Allgemeinen waren freundlicher Art, was in der gemeinsamen Militäraktion gegen die Preußen bewiesen ist, sowie bewaffnete und diplomatische Unterstützung von den polnischen Fürsten für die Ordensritter während des Konflikts zwischen dem Deutschen Orden und Swietopelk II., dem Herzog von Pomerellen in 1236–1253. Allmähliche Verschlechterung der Beziehungen zwischen Polen und dem Deutschen Orden in der zweiten Hälfte des XIII. Jahrhunderts ist gezeigt. Das Thema der Rivalität wurde die preußischen Länder Goljad und Sudauen.

Die Ursachen und Bedingungen, die im XIII. – am Anfang des XV. Jahrhunderts zur Konfrontation zwischen Polen und dem Deutschen Orden geführt haben, sind untersucht. Es ist darauf hingewiesen, dass die Hauptursache des Konflikts zwischen Polen und dem Deutschen Orden im ersten Drittel des XIV. Jahrhunderts waren Ansprüche des Deutschen Ordens auf Ostpommern und sein bewaffneter Anfall in 1308–1309. Militärische Auseinandersetzungen zwischen Polen und dem Deutschen Orden auf dem Anfang des XV. Jahrhunderts waren das Ergebnis der Politik des Königreichs Polen und seine wichtigsten Verbündete – das Großfürstentum Litauen, die auf die Unterdrückung der expansiven Aktivitäten des Deutschordensstaat in Osteuropa gerichtet war.

Die besondere Aufmerksamkeit ist auf Verfahren der Lösung des bilateralen Konflikts zwischen dem Königreich Polen und dem Deutschen Orden im XIV. und XV. Jahrhundert gezogen. Es wurde festgestellt, dass die Beilegung internationaler Streitigkeiten auf zwei Arten erfolgen: Diplomatie und Gewalt. Die erste – der Aufruf an Schiedsgerichte, die in Form des kanonischen Prozesses unter der Führung des Papstes durchgeführt wurden oder internationale Gerichte, deren Richter, oft die Könige von Ungarn und Böhmen waren. Die zweite – der Weg der Gewalt bedeutete Beginn des Krieges. Für ihn wurde es in der Regel gegriffen, wenn die diplomatischen Verhandlungen gescheitert sind.

Übersetzt von Julia Horbatsch

ANOTACJA

Inter pacem et bellum: Polska a zakon krzyżacki w XIII – na początku XV wieku

Monografia otwiera badania stosunków dyplomatyczno-wojskowych pomiędzy Polską oraz zakonem krzyżackim w XIII – na początku XV wieku. Badania te ujawniły charakter i formy współpracy polskich księstw z Krzyżakami w początkowej fazie ich pobytu w Prusach w XIII wieku. W tym czasie stosunki polsko-krzyżackie mieli stosunkowo przyjazny charakter. O tym mogą świadczyć wspólne akcje wojenne przeciwko Prusów oraz wsparcie dyplomatyczne i wojskowe udzielane książętami polskimi rycerzom zakonu krzyżackiego w okresie konfliktu pomorsko-krzyżackiego w latach 1236–1253. Badania autora wskazują również na stopniowe pogorszenie stosunków pomiędzy zakonem a Polską w kontekście rywalizacji o ziemię południowopruskie (Galindia i Jaćwież).

Autor poddał badaniom również przyczyny i powody, które doprowadziły do konfrontacji polsko-krzyżackiej w XIV – na początku XV wieku. Zostało wyjaśniono, że główną przyczyną konfliktów pierwszej trzeciej XIV wieku okazał się ekspansja krzyżacka na Pomorze Gdańskie i jego zajęcie w wyniku działań wojennych w latach 1308–1309. Starcie zbrojne pomiędzy Polską a zakonem krzyżackim na początku XV wieku było wynikiem polityki Królestwa Polskiego i jego sprzymierzeńca – Wielkiego Księstwa Litewskiego. Polityka ta była skierowana na hamowanie aktywności ekspansywnej zakonu krzyżackiego w Europie Wschodniej.

Szczególną uwagę autor poświęcił sposobom rozwiązywania konfliktów pomiędzy Królestwem Polskim oraz zakonem krzyżackim w XIV–XV wieku. Zostało stwierdzone, iż rozstrzyganie sporów międzynarodowych występowało na dwa sposoby: dyplomacja i siły. Pierwszy zapewniał odwołanie się do sądów arbitrażowych, które odbywały się w formie procesów kanonicznych pod przewodnictwem papieża lub trybunałów międzynarodowych, sędziemi w których mogli występować królowie Węgier i Czech. Drugi sposób, czyli ścieżka zasilania, oznaczał początek wojny. Do niego ubiegali w tym czasie, kiedy negocjacje dyplomatyczne nie mieli sukcesu.

Przetłumaczyła Julia Buyskykh

АННОТАЦИЯ

Inter pacem et bellum:

Польша и Немецкий орден в XIII – начале XV вв.

В монографии исследуются военно-дипломатические взаимоотношения Польши и Немецкого ордена в XIII – начале XV в., определяются их основные направления.

Раскрыты характер и формы сотрудничества польских княжеств с Немецким орденом на начальном этапе его пребывания в Пруссии в XIII в. В этот период польско-орденские взаимоотношения в целом имели дружественный характер, о чем свидетельствуют совместные военные акции против пруссов, а также вооруженная и дипломатическая поддержка, оказываемая польскими князьями рыцарям Ордена во время поморско-орденского конфликта 1236–1253 гг. Показано, что во второй половине XIII в. произошло постепенное ухудшение отношений Ордена с Польшей. Предметом соперничества стали прусские земли Галиндия и Ятвязь.

Исследованы причины и предпосылки, которые привели к польско-орденскому противостоянию в XIV – начале XV в. Отмечено, что главной причиной возникновения польско-орденских конфликтов в первой трети XIV в. были притязания Немецкого ордена на Восточное Поморье и его вооруженный захват в 1308–1309 гг. Военные столкновения Польши с Немецким орденом в начале XV в. стали следствием антиорденской политики Польского королевства и его главного союзника – Великого княжества Литовского, которая была направлена на подавление экспансионистской деятельности орденского государства в Восточной Европе.

Особое внимание уделено способам разрешения двусторонних конфликтов между Польским королевством и Немецким орденом в XIV–XV вв. Установлено, что урегулирование межгосударственных споров происходило двумя путями: дипломатическим и силовым. Первый предусматривал обращение к третейским судам, которые проходили в форме канонических процессов под руководством папы, или международных арбитражей, судьями в которых зачастую выступали короли Венгрии и Чехии. Второй – силовой путь, означал начало войны. К нему прибегали обычно тогда, когда дипломатические переговоры терпели неудачу.

Наукове видання

Горбач Тимур Сергійович

**Inter rasem et bellum : Польща і Німецький орден
у XIII – на початку XV ст.**

Редактор
Н.М. Зубкова

Видання підготували
Т.В. Герасімова, Г.Ю. Калініч

Верстка та оригінал-макет
О.С. Боляк, О.М. Литвин

Дизайн обкладинки
Т.С. Горбач

*В оформленні обкладинки використано зображення
триптиха з Пруссії кінця XIV ст. (Музей Клюні, Франція),
а також зображення гербів Польського королівства
і верховного магістра Німецького ордену
з Хроніки Констанцького Собору Ульріха фон Ріхенталя (XV ст.)*

Підписано до друку 27.07.2017. Формат 70x100/16. Папір офс. № 1.
Ум. друк. арк. 16,3. Наклад 300 прим. Зам. № 17.

Друкарня Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.
03039, Київ-39, просп. Голосіївський, 3